

1908.

ЗМІСТ:

ІВ. ФРАНКО: Поесії.....	417
ЛЕСЯ УКРАЇНКА: Розмова...	420
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Куль- турно-національний рух на Україні в другій пол. ХVІІІ; Острозька академія, Брацький рух (далі).....	438
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Князь Сар- матії (поема).....	459
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках: Ан. Крушельницький, Мих. Яцків, Б. Лепкий (далі).....	487
З весняних настроїв:	
ХР. АЛЧЕВСЬКА: Кинь житем журитись марно.....	499
Ю. БУДЯК: На весні оживає земля.....	499
ОСИП ЮРКЕВИЧ: Холера 1902 року в Київщині.....	500
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: В степу нічно.....	516
МИК. ДУБІВСЬКИЙ: З днів- ника декадента.....	517
ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО: З сучас- ної літератури про етику.....	521
Староісландські новелі, переклад Івана Франка:	
I. Духи сторожі Ісландії.....	533
II. Як король Олаф пробував своїх пасників.....	534
III. Погана нога.....	535
IV. Історія скальдової вірші...	536
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми. Українство і всеслов'янство.....	540
АЙТОН СІНКЛЕР: Нетри, пер. М. Левицького (далі).....	548
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрій- ської України.....	575
ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО: За гра- ницею.....	584
Бібліографія.....	597
Книжки надіслані до редакції..	604
Від редакції.....	605
Зміст ХІІ тому.....	606
Оголошення.	
Зміст сьомої книжки Л.-Н. Вістника (на окладці).	

РІЧНИК ХІ.

КНИЖКА VI.

ТОМ XLII.

ЗА ЧЕРВЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Б.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал, під редакцією М. Грушевського, XVII рік, виходить що два місяці книжками по 15 аркушів.

Передплата в Австрії 12 кор., в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 3 кор. (1 руб. 50 коп.).

Пошлати передплату на адресу: Львів (Lemberg), Австрія, ул. Сушійського ч. 17, Наук. тов. ім. Шевченка (Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften), або: Київ, Проріана 20, кв. 3, Книгарня Літ.-Наук. Вістника.

ЗАПИСКИ

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ

Виходять від 1908 р.

Редакційний комітет: М. Грушевський, Гр. Паслуцький, Вол. Перетц.
КНИГА ПЕРША.

ЗМІСТ: 1. Українське Наукове Товариство в Києві і його наукове видавництво — Мих. Грушевський. 2. Найближчі завдання історії української літератури — В. Перетц. 3. Господарство польського магната на Задніпрянню перед Хмельниччиною — Мих. Грушевський. 4. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного — Б. Грінченко. 5. Нові матеріали до біографії Костомарова — Олександр Грушевський. 6. Причинки до української діалектології — Є. Тимченко. 7. Історія української граматичної термінології — Іван Огієнко. 8. Про сім'яний в хірургії — Др. М. Галін. 9. Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві.

Передплата на першу серію 5 р., для студентів, учеників, народних учителів 3 р., для членів товариства 2 р. (На пересилку до Галичини 1 р. 20 коп. за серію). — Приймаєть ся в Києві в бюрі Товариства, при редакції Л. Н. Вістника.

Вийшов і продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові (Театральна ч. 1) по ціні 7 кор. 50 сот.

VI ТОМ

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

проф. МИХ. ГРУШЕВСЬКОГО

ЖИТЄ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ XIV — XVII ВІКІВ
(Торговля і промисел, господарство сільське, культура і побут, письменство і штука, культурно-національний рух, брацтва, боротьба за їх против унії).

Тамже продають ся:

Т. I—V Історії України-Руси по ціні 7 кор. 50 сот.

Очерк історії українського народу (короткий курс історії України до сучасности), ц. 7 кор.

Про старі часи на Україні, популярна йлюстрована історія України, ц. 60 сот.

Хмельниччина і Хмельниччина, ц. 20 сот.

Освобождение Росии и украинский вопрос (статі на сучасні теми), ц. 2 к. 80 с.

З біжучої хвилі. Статі на теми дня, ц. 1 кор. 40 сот.

Про українську мову і українську справу, ц. 30 сот.

ІВАН ФРАНКО.

Хоч забудеш ти за мене,
Я за тебе не забуду;
Незліченими гадками
Все тобі являть ся буду.

Сизий голуб промайне,
Ти згадаєш, моя мила :
„А він так любив мене!
Чом його я не любила?“

Божа пчілка над цвіток
Прилетить, і ти спомянеш
Своє славо: „Цить там, цить,
Бо нічого не дістанеш!“

На стії павук снує
Претонісінькую сітку,
І згадаєш ти своє
Нудьгування в своїм світку.

Чи комарик забренить
На вікні твоїм весною:
Ти згадаєш: Так співав
Він сумуючи за мною.

Чи закаркає ворона,
То згадаєть ся тобі:
Як то я колись з ним рвалась
Ік життєвій боротьбі!

Чи камінчик в воду кане,
Ти згадаєш лиш одно:
Як я в те багно погане
Провалилась аж на дно!

Не гони тих дум від себе, —
Все одно, не відженеш:
В супроводі їх сумная
Аж до гробу доплинеш.

І як блискавка блисне,
 То в її огні громовім
 Ти побачиш нехотя
 Образ мій в вінці терновім.

Знов кличеш ти мене, моя богине
 В непроходимі ті нетри часів,
 Де правда родить ся і правда гине
 І де луна ігровище бісів.

У світ краси й гидоти, в море сине,
 В оркани злуд, у тайники лісів,
 В вир пристрастий, в огонь, що в вік не стине,
 І в заколот небесних поясів.

Нехай і так! Підем моя ти люба!
 Скоштуємо ще раз утіх земних,
 І зирнемо в той клин, де всьому згуба.

Ще раз пройдем по сховищах тісних,
 Де жах і жаль і мрії й дійсність груба,
 І втомимось і заснемо по них.

Чесць творцеви твари!

(Уривок).

Коли у прасвітовій темній хмарі
 Крутило ся усе в безумному безладді
 І всі живла немов шаленії вихри
 Клубились, били ся в безцільній, дикій зваді
 І рвали ся в безмір і гривами трясли
 Огненними, лиш спустошінню раді,
 Тоді ще не було його.

Коли в тій бурі звіялись атомів міріади
 І покотили ся в безмірі ясні кулі
 І потяглись хвостами зір плеяди
 І молочні дороги в тих світів намулі,
 І усталила ся вага важенна

На етері тонкім, і рух безмежний
Став правильний, до цілости належний
І цілість стала ясна і блаженна, —
Ще не було його.

Коли земля в горючій мряці кисла
І укладали ся всі сили в повну звязь,
І тьма предвічня всю ту масу тисла
І клекотів огонь і в парі грузь пеклась
І колихало ся кипуче море глини
І швірідкі ще маси гір
Немов гігантські хвилі то в безмір
Здіймали ся, то бовтались в долини —
Ще не було його.

Коли земля устоялась і море
Заперло ся в могутні береги,
Ще лиш Вулкан предвічний в неї боре
Нутро й здвигає гори та стоги,
І лявою руйнує все, що мляве
Наслоїлось у водах, намулах,
І потряса тверді землі підстави,
І валить те, що сам у гору тяг —
Ще не було його.

Коли відвічні мгли густі протали
І соняшна вказала ся блакить,
Понурі хмари сонцем рожевіти стали
І море тихло й шум лягав спочить,
І в намулах огрітих щось новее,
Щось млявее, м'якше, вохке, слизкее
Ворушитись, заклъовуватись стало
І все росло і більшало й зростало —
Ще не було його.

Ліпик, Славонія.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

РОЗМОВА.

„Велике, фатальне кохання — се самум, що заносить піском і великі, спокійні озера і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігли з гори, несучи долині вісти про нагірну волю; він нагромажує несподівані гори — переспи напередими владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити, змінивши границі держави своєї“...

Так читав у голос молодий поет, схиливши буйно-кучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої „відставленої“ актриси, а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання, як слухають безнадійно хворі люде гомону морських неспокійних хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі.

Раптом вона засміялась, прикро, — чи то занадто щиро, чи то занадто фальшиво — здалось поетови.

— Вам смішно? — сказав він вражений, далі додав над міру покійно, винувато: — Правда, я либонь забув про географію, пишучи сес...

Актриса усміхнулась спокійніше.

— Я ще менше тямлю в географії, ніж ви.

— А можна спитати, чого ви сміялись?

— Чому ж? Тільки се трудно сказати... Мені здало ся, що се наче початок мого некрольогу, чи що... А се якось чудно слухати за життя.

Поет почервонів і кинув рукопис на софу їй до ніг.

— Вашого некрольогу? Вашого? Яким способом? Чому? Коли се й некрольоґ, то вже ж не ваш. О, ні, не ваш, я се аж надто знаю...

В голосі молодого поета забреніло щось жорстке, недобре.

— Хлопче мій! — голос актрисин був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий, — не думайте ви завжди тільки про себе!

Поет не сказав нічого, тільки кинув докірливий погляд, повний і любови й урази, на її зівяле обличчя.

— Не докоряйте і не ображайтесь, бо се правда. Ви дбаєте про мене, а себе занедбуєте, ви глядите мене, приносите мені невідплатні жертви, — поет зробив поривчастий рух, але вона спинила його, хитнувши головою, — так, невідплатні жертви, але думаєте ви тільки про себе, про мене ви не думаєте нічого.

— Я більш, ніж думаю про вас! — вирвалось у нього.

— Се може бути... Се навіть так і єсть, але ж таки не думаєте про мене і не розумієте мене, а мені се сумно. Мене ніхто не розуміє, і се не тим, ніби я якась загадкова, незрозуміла натура. Ні, мене було б зовсім легко зрозуміти, треба було б тільки трошечки подумати і ще менше — пізнати, але се, видно, нікому не цікаво. Перше на мене дивились, були „в захваті“, казали, що я — „зоря“, що я „незрівняна“ і таке інше і таке інше, багато чого казали, ви знаєте, чимало й писали, але думати про мене — ніхто не думав, навіть ви.

Поет замислив ся.

— Може й правда, тихо промовив він згодом, — може й не думаю, себ то, не думав до сеї хвилини. Але ж... мені таке думання не придасть нічого, бо що ж, може ви й не така, як мені здається, то все одно, я б вас любив усякою, і гіршою, і кращою. Ви — мій фатум.

— Гм... „І гіршою, і кращою“... — задумливо повторила вона, — а може б кращою і не любили.

Він здивовано кинув на неї очима.

— Ну вже ж, — провадила вона, — такі, як ви, все шукають дізгармонії, порваних струн, розбитих арф, а тоді, коли я була кращою, в мені не було нічого розбитого, ніякісінької дізгармонії, вам було б нудно від моєї тодішньої гармонічності! Он, можете взяти альбом — там є багато моїх молодих портретів, можете їх роздивитись, я не бороню, я-ж не кокетую з вами, дивіть ся.

Він передивив ся один по одному всі її давніші портрети в „коронних“ ролях і в „бойових“ убраннях, довго передивляв ся і мовчки поклав альбом на місце, закривши його.

— Ну що ж? — нервово запитала вона.

— Либонь ваша правда, — відповів він і лагідно та ясно усміхнувся, а їй стало чомусь його шкода.

— От бачите, мій... я мало не сказала „мій друже“, але ж правда, се було б і нерозумно, і не оригінально і навіть жорстоко? Бувають становища, коли жінка не сміє вживати цього слова, — вона журливо і винувато глянула на його.

— Називайте мене, як хочете, як вам приємно.

Він схилився, взяв її тонку, бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував наче релігійно. Вона закрила очі, і рука її після того поцілунку лягла інертно, невинно, мов би жінка забула про свою руку. Минуло кілька хвилин в мовчанні.

— Ага... Про що я власне хотіла вам розказати? — озвалась актриса, немов по волі прокидаючи ся з пів-сна.

— Ви хотіли мені щось розказати?

— Так, здається... От що... Як ви думаєте, чого я погасла?

— Ви? Погасла? — голос поета брентів занадто здивовано.

— Ну, слухайте, я так не люблю, — вона зморщилась, мов від фізичного болю, — вам не до лиця нещирість. Ви-ж добре знаєте, який був мій захід, коли саме він був, і що він був безповоротний.

— Я нічого не знаю про безповоротність, — сказав поет, ховаючи погляд.

— Бог з вами, не притискатиму вас до стіни. Та й не в тім річ. А як ви думаєте, через що те стало ся, що я пішла „в відставку“?

— Ну, річ відома, — ви занедужали... перевтома... се й не дивниця: так переживати свої ролі...

— Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона, — нічогісінько! От власне, що я перестала їх переживати!

— Бо перетомили ся раніше.

— Мовчіть! Не те — різко й капризно обірвала вона і нетерпляче змінила кілька разів позу.

— Я вас розсердив?

— Ах ні, ні...

Вона повернула ся до стіни і почала рахувати пальцем краточки на перському килимі, прибитому на стіні. Обличчя їй мінило ся, брови ворухили ся; часом вона от от

мала озватись, тай знов стискала уста. Далі вона круто обернулась до поета і глянула йому просто в вічі.

— Та вже все одно, я вам мушу все розказати, — сказала вона з якимсь одчаєм, — хоч я тямлю, що не слід мені вам сього розказувати, — вона зробила притиск на словах: „мені“ і „вам“.

Поет повторив той притиск:

— Ви мені можете все розказувати.

— Гаразд, — зважливо мовила вона, хоч і не зовсім твердим голосом, — так от: я раз була дуже закохана. — „Тільки раз?“ либонь думаєте ви...

— Я нічого не думаю, — сказав поет на сей раз досить шорстко.

— Кажу: „була“, бо то звичай говорити в таких разях замість: „єсть“...

— Так? — якось злякано протяг поет.

— Так. Ну що ж? Правда ж, тепер ви думаєте: „на що вона власне мені се розказує? От бавить ся ситуацією, сказано — акторка!“ — вона засміяла ся своїм прикрим сміхом, а бліде від колишніх косметик і від хвороби обличчя вкрило ся слабким плямистим румянцем.

— Я б вас просив, коли ви можете, не сміятись так, — тихо і болізно вимовив поет і одійшов до вікна.

Вона вгамувала ся.

— Ну, не буду, не буду. Ходіть сюди, я ж не можу голосно говорити.

Він покійно сів на своєму звичайному місці, на низенькому фотельчику край її ніг.

— Те, що я вам розкажу, дуже неоригінальне не варт би й розказувати, та ще й поетови, вас таким не здивуєш.

Він нетерпляче знизав плечима:

— Хіба ви мені „тему“ викладаєте? — образив ся він.

— Та вгамуйтеся, мусите ж ви зрозуміти, що не легко натрапити на натуральний тон, оповідаючи таке про себе.

— Простіть, я буду терпеливий.

— А в тім, нічого „такого“ нема в моєму оповіданні. Я тільки була закохана, і далі діло не пішло, як то кажуть. Дуже пісний роман, як на актрису. Ха-ха!.. Ах правда, я обіцяла не сміятись, — перебила вона сама свій сміх, бо завважила, що обличчя поетове мало дуже мучений вираз.

— Він, значить, не любив вас? — спитав поет, коли вона заговкла.

— Чого ж „значить?“ Ні, навпаки, трудно сказати, хто з нас кого більше любив.

— Тоді чого ж...

— Ну, от і не смій ся з вами! Невже ви думаєте, що досить любити ся, щоб уже й зєднати ся? Гай, гай! А ще поет! Хіба ж не знаєте:

Не всі тії сади цвітуть,

Що весною розвивають ся...

— Хто він був? — спитав поет, насупившись.

— Він був — і тепер єсть — літератор. Не такий, як ви, „обранець Божий“ — (поет пильно глянув на неї, але вона не звернула на те уваги) — ні, він звичайний, „рядовий“, пише театральні рецензії і провадить який небудь відділ в провінціальній газеті, тоді провадив: „з газет і журналів“, тепер, здається, перейшов на „місцеву хроніку“. Іскри Божої у нього в писанні нема, сього навіть мені не здавалось ніколи, але мені здавалось, ні, я в тому певна, що в ньому самому є іскра Божя, що вона світить ся в його очах, і що в голосі його є те, чого бракує його фразі. За се я прощала йому все, навіть ті непросто кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс. А його рецензії на мою гру, хоч були завжди хвалебні, але... хай Бог простить йому їх стіль — се навіть на акторський невибагливий смак було часом несмачне. Мені все здавалось, що його іскру треба б якось визволити від тої літератури, викресати з нього, і що я се могла б...

Вона заговкла.

— Чому ж ви сього не зробили?

Вона провела рукою по чолі.

— Чому?.. Бо він не хотів іти за мною, а я не хотіла йти до нього.

— Чому?

— Ах, який ви нудний з тим „чому?“ Я ж і без того хочу вам се розказати! Річ звичайна: він хотів, щоб я була його шлюбною жінкою, инакше кохати мене він не хотів, не хотів ділити мене з иншими — він пристрашно заздрисний. Жити все в тому місті я не могла, а вдовольнитись стріваннями в ряди годи він не здолав би, вже лекше було йому

зовсім розлучитись, так він сам говорив. Але я не схотіла піти за нього.

Поет чогось немов повеселів.

— Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов'язків не вабило вашу артистичну натуру. Либонь думка про якусь присягу, наче примус в любові, ображала вас. Законний шлюб заносив вам міщанством.

Вона прижмурилась на його, потім усміхнулася мляво.

— Ні, не в тім сила. Я просто побоялася злиднів, звичайного матеріального вбожества.

— Ви?!

— Так, я.

— Але ж я рідко бачив людину менше жадібну на гроші, ніж ви.

— Акторських бурлацьких злиднів я б не боялася, бо я вже їх перебула і вийшла з них щасливо, але подружніх, родинних, призовітих злиднів — я їх тоді боялася, і тепер боялася б, так, не вважаючи ні на що!

— Яюсь я сього не розумію, — поволі протяг поет і обличчя його приняло відчужений, розчарований вираз, — мені здається, що либонь ваше кохання не таке-то вже велике було, як вам здавалось.

— А чого ж я вмираю від нього тепер? — з гарячою, щирою розпущею вирвалось у неї.

Вона підвелася на софі і заломила руки. Очі поширшали і почорніли, мов підмальовані. Поет лагідним рухом одхилив її на подушку і вона знов лягла, покійно, стихившись. Настало мовчання. Поет механічно перегортав листочки в своєму рукописі.

— Не думайте про мене надто зле і зрозумійте, коли можете, — знов заговорила вона, — коли я боялася тих злиднів, то се не тим, що мене лякав голод, холод, пошарпані убрання, подерті черевики.

— Ви боялись за своє кохання? що воно зникне в життєвій боротьбі.

— Та... було трохи й сього. Хоча я не за своє, а за його кохання побоювалася. Жінки яюсь краще вміють задержувати поезію свого почуття серед життєвої прози, ніж чоловіки.

— Ви думаєте?

— Мені так здасться. А втім, се неважно. Бо се одно не спинило б мене. Адже однаково його кохання могло-б зникнути як не від злиднів, то від довгої розлуки, а то й просто „так“.

— Ви не вірили в нього?

— Ні, не те, щоб... Ну, звісно, на себе впевняєшся більше. От і мені здавалось, що моє кохання „сильне як смерть“...

— А про те? — спитав поет з надією в голосі.

Вона всміхнулася смутно й іронічно:

— А про те — смерть сильніша таки, на жаль мушу се признати. Вона сильніша навіть і за те, що здавалось мені дужчим і від моєї любови, дужчим і дорожчим від неї, так, дорожчим.

— Що ж воно?

— Невже не догадуєтесь? Ох, ті поети мудріші на папері, як у житті! Звичайно, мій хист. То ж йому були страшні ті злидні!

Поет уже дивився на неї давнішим поглядом, не ховаючи очей.

— Але ж ви сами заробляли чимало, — все ж перечив він.

— Така перелітна птаха, якою я була і мусіла бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки перельотами — запасів я не мала і ніколи не вміла їх збирати — а звивши гніздо постійне, я позбулась би й заробітків. Ще як би він був актором... а то не може ж хронікер малої преси у кожному малому місті пристроювати ся до іншої газети. Се не так легко.

— Се правда.

— На мої тодішні заробітки ми, правда, могли б прожити обоє, навіть може і з родиною, коли б він покинув заробляти і жив, їздячи зо мною, на мій кошт. Але він про се й слухати не хотів.

— Се зрозуміло, — зважливо заявив поет.

Актриса спалахнула.

— А як же! Вам се зрозуміло! Що чоловік може через якісь міщанські забобони розбити серце собі і своїй коханій — вам се зрозуміло!

— Се не забобони, се елементарна порядність.

— Власне „елементарна!“ Все у вас, мушин, „елементарне!“ Ну, а якби я жила на його нужденні „пострічні“, зрікшись моєї професії для кохання, то се була б „елементарна непорядність?“

— Се зовсім инша річ. При сучасних обставинах...

Актриса замахала руками.

— Знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу раз! Нудно. Елементарно. Годі. Се саме й він казав. Я ненавиділа його в такі хвилини.

Поет зважив не обстоювати сеї теми.

— Може він міг би мати якийсь заробіток при вашій трупі? — несміло докинув він.

— Який? Суфлером бути? Чи „гопакістом“ може? Він же навіть і в хор не зугарен, а статистів наша трупа не возить за собою. Він то може б і на таке пристав. Але се вже занадто. Сього вже наші, акторські забобони не дозволяють. „Законний муж“ премієрки „зорі“, „нашої знаменитої“ чи якої там ще — і „стовбичить на сцені“ статистом, на німих ролях, служить попихачем, „кутки підпирає“... Ні, ні, ви сього може не розумієте, але се не-мож-ли-во! Я вам кажу. Він був би „круглою бездарністю“ на сцені... Так само, як і ви! — додала вона раптом.

Поет почервонів.

— При чому тут я? Тай я ж ніколи не виступав на сцені — почім же ви знаєте, може...

— Ні, ні, „не може!“ Я в сих речах маю нехибний нюх. „Кругла бездарність“, кажу вам, — вона задирливо дивилась йому в вічі, — брр... я не знаю, сього може б і моє кохання не витримало!

В очах поетових блиснув лихий вогник.

— Однак же той... ваш знайомий, здається, не виявляв особливої „даровитости“ і в своїй літературі, се ж ви сами казали.

— А, то зовсім инша річ!

Поет знизав плечима зневажливо:

— Не розумію, чому! Яка різниця?

— Газетяр може собі бути тричі бездарним, і все ж таки його називатимуть „чесним трудовником пресси“, а не „шантрапою“.

— Ба, коли все діло для вас у словах...

— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не ви будете мене вчити нехтування словами...

— Ну, так єсть же і слово „писака!“

Вона густо-плямисто почервоніла і блиснула на нього очима:

— Ви що собі думаєте!

— Пробачте...

— Хоч би який він був у літературі, моє найближче товариство того не вміло б зміряти і дорівняти до мого становища. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно миле становище: „муж цариці!“ — таки не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж „жінка свого мужа“.

Вони обоє переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше від попередніх.

— Дайте мені папіроску, — озвалась нарешті актриса втомленим, байдужим голосом.

Поет уже злагіднів і почувався немов до якоїсь вини супроти неї.

— Не можу, — заперечив він, — вам шкодить курити.

— Хіба не однаково, що мені шкодить, що ні?

— Кому ви се кажете? — з ніжним докором сказав поет і несподівано додав: — я вас вразив?

— Ні. Тільки мені відхотіло ся говорити.

Поет пильно подивився на її обличчя; її очі були спущені, але й так вона не видержала того пильного погляду тай одвернулася до стіни.

Він узяв її руку в обидві свої: — Не гнівайтесь. Я сам не знаю, звідки взялась була ся лиха іскорка між нами. Тепер її нема — правда ж?

— Правда...

Вона обернулася до нього і заговорила, мов не було ніякої перерви: — Так чи сяк, ми розійшлись. Себ то, я одійшла від нього. Я перейшла в иншу, гіршу трупку, на лихіші умови, аби виїхати з того міста і податись на край світа. Егеж, я поїхала аж у Сибір, щоб не мати спокуси вернутись „одвідати“ мого несуженого друга...

— Несуженого? Либонь неприйнятого?

— Однаково. Се не була якась примха моя. Я ж вам кажу — я за свій хист боялась, бо справді він би не встояв проти дрібних родинних злиднів, йому був би мат. Се б то, я думала тоді, що тільки в тім разі був би мат, а воно вийшло: „чи верть-круть, чи круть-верть, а все в головах смерть!“ Ха-ха-ха!..

— Ой, Господи, з тим сміхом!

Поет хруснув пальцями.

Вона скрикнула: — Не робіть сього! я не зношу!

Поет склав руки, але завважив: — Бачите, я не смію робити того, що вам прикро, а ви...

— Звісно! бо ви здорові, а я хвора. Не перебивайте, я не можу так говорити... Отож, я поїхала на Сибір. Я думала, що давши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його.

— І се була правда! — палко завважив поет.

— Ні. Неправда. Я се ліпше знаю. Не жрицею, рабинєю почувала я себе з того часу. Мені здавалось, мов якісь кайдани оплутали мене, я забувала, що се ж я сама закувала себе і я кляла якусь невідому силу... А в тім, може й справді се якась невідома сила розкрояла мені серце і душу на двоє...

— Се вже така доля артистів і поетів, що вони кровю серця свого поливають собі шлях до безсмертя! — трохи патетично завважив поет.

Актриса скривилась.

— Ет, балаканина! А в тім, за поетів не буду сперечатись, вам се ліпше знати. Я не поетка. Що ж до артистів, то, перш усього, яке там наше акторське безсмертє? Скільки літер, записаних в історії хисту? Чис серце забєть ся, читаючи ті літери, так років... за десять?

— Ну, се вже ви за мало одміряли.

— Однаково. Досить того, що таке „безсмертє“ можна зміряти... Ні, ні, ні, нам треба жити, а не надїятись на безсмертє, тоді тільки ми відчуваємо себе і великими, і безсмертними. Поки я жила, була безжурна, в згоді з собою і з своїм хистом, я була щаслива і справді була чогось варта на сцені. Поки я не зазнала власного великого нещастя, горя, що заповняє всю душу до останку, я могла „вживати ся“ щиро в своїй ролі — ви ж знаєте, моє емплої було сильно-драма-

тичні характери — бо в мене був невичерпаний фонд почуття, не витраченого на своє власне життя. Я знала тільки те горе, що списано в драмах, і я вірила, що воно таким буває і в житті. Я жила тим писаним горем на сцені, а поза сценою я відпочивала від нього і набірала ся нової сили. Колись я була дуже веселою „славною товаришкою“, — ви не знаєте...

— Ні, я чув...

— Все одно. Не в тім сила... Та от... Коли я пізнала на собі, в живому житті, що то є горе і як роблять ся людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі. Найменший фальш різав мене і я годинами мучилась, добіраючи „натурального“ тону до тих фальшивих банальностей, якими пересипано песи мого репертуару (а то ж були ще не найгірші песи!). Я перестала „грати нутром“, я почала студіювати ролі.

— Але ж се вища стадія драматичного хисту! — покликав поет і хотів розпочати довгий доказ сього твердження, але вона спинила його рукою.

— Може й так. Не в тім річ. Як би я перейшла до сеї стадії ще тоді, як я була щаслива, може б воно пішло на користь і мені й хистови, а так... се була тільки мука невпинна. Я все порівнювала писане горе до свого неписаного і се було мені міркою при студіюванні. Я згадувала, як справді плачуть від розлуки, що справді говорять на прощанні, як справді нетямлять ся від горя, і се роздирало мені серце, а ролі здавались карикатурами на мене саму і на мої страждання. Я нераз виходила на сцену з роспукою в душі і зо страхом: як я буду грати отсю брехню неспритворенну? Далєбі, часом аж циганський піт проймав! Але „студія“ виручала і довгий час ніхто нічого не помічав. Тільки, знаєте, се вже як раз було не лицедійство, а лицемірство... Після таких спектаклів я вертала ся до дому зовсім розбитою, втомленою, знеохоченою і вже не тямила, навіщо і кому принесла я жертву. Хист видавав ся мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолам і я починала ненавидіти його і нічого не було мені страшнішого над тую ненависть, се була якась прірва і я летіла в неї стрімголов...

В поетових очах світились і спочуттє і жаль до неї, але він примусив себе промовити спокійно: — Але ж не все

було таке фальшиве в тих ваших ролях. Я знаю ваш репертуар. Там трапляють ся що найменше місця, а то й цілі ролі немов живцем вихоплені з дійсности. Хіба вам сього не здавалось?

— Се було ще гірше, — мовила вона, не відповідаючи просто, — коли траплялись такі місця, то я вже зовсім не грала, ні „нутром“, ні „розумом“, я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи нераз про публіку і про песу тай про слова своєї ролі. Далєбі, мене нераз варто було б „помелом зо сцени“ вигнати за таке „виконання“, але публіка й критика прощали мені все — за істерику. Коли слїдом за мною вся жіноча половина публіки корчилась в істеричнім нападі, то се звало ся моїм „тріумфом“ і сибірські багачі дарували мені соболі та самоцвіти. А для мене той „тріумф“ не кінчав ся на сцені, я часто цілі ночі продовжала свою „гру“ ще й дома, аж поки втома смертельна, або забійчі дози наркотиків приголомшували мене. Ох, які то були ночі! які то були ночі!.. Як би не ті простори, я певне б колись побігла до нього босоніж і впала перед ним, бажаючи взяти мене і сховати від такого „хисту“... Але другого дня я вже знов „студіювала“... І так минуло кілька років...

— Кілька років?! Ви могли кілька років терпіти сі тортури?

— О, я тоді багато могла, себ то, мені здавалось, що могла... Тому помагали ще й гордоці. Мені не хотіло ся признати ся перед собою, що я помилилась, що я подолана.

У поета знов зявив ся на обличчі жорстокий вираз, він почував се і намагав ся погамувати се, але не міг і заговорив навмисне — безвиразним голосом: — Я не зовсім розумію се. Ви корили мене, що я не думаю про вас, а проте я не міг би для якихсь там гордоців занедбати вас так, як ви занедбали... ну, хіба вам не спадало на думку, що не тільки ж ви сами приймали таку муку? Ні, ви таки безжалісні.

Вона глянула на нього скося і в голосі її забреніла іронія: — А ви таки до неймовірности жалісливі! Деж, пак обстоювати інтереси свого — як би се сказати? — ну, все одно... Тільки, бачите, „в своє оправдання“ я можу сказати, що я нічого не знала, яку саме муку приймає, ще хто, крім мене, бо мені ніхто нічого про те не писав... Правда, я просила його не писати до мене...

В поета готове було зірватись ще якесь слово, але він здержав його і навіть зневажливо стиснув губи.

— Так, просила, але він не повинен би був слухати моєї просьби, як би... Либонь скажете: жіноча льогіка?

— Нічого я не скажу, — понуро відказав поет і знов почав перегортати свій рукопис.

Вона подумала, потім сказала, так просто, без іронії, без досади, щиро приятним тоном; — знаєте, залишім краще сю розмову. Очевидячки, вас розстроює моє оповідання.

— Ні, ні, — заперечив він, болізно зсунувши брови, — як що тільки можете, то скінчіть. Скажіть мені все, все, до кінця. Инакше мене се буде занадто мучити. І ви не вважайте на моє поведіння... я може нерівно і негарно говорив... але я... зрозумійте мене... якась роздвоєність, чи навіть більше... се ж дуже тяжко... і всякий би на моєму місці... ні, я не те кажу...

Вона зібралась на силі і з лехким стогоном болю підвелась, щоб досягти його руки своєю. Погладила його руку і знов лягла з таким же стогоном.

— Ні, се більше я винна... А в тім, ніхто не винен. Хто зна, чи тяжче таке слухати, чи розказувати... Але вже раз почато — не дослухати, чи не доказати буде ще тяжче. Тільки я вже коротше докажу і — без лірики... Добре?

— Як вам буде добре, — сказав поет і вже зовсім злагіднів.

— Тільки перше дайте мені лікарство і підложіть що небудь під голови, чогось немов низько стало. Так... спасибі. — Так бачите, я таки не витримала свого до кінця. Може-б я якось заспокоїла ся з часом, може б навіть і забула (в наші часи якось не випадає вірити в вічну любов!), як би не тії ролі з їх брехнею і правдою, а так рана раз-у-раз троюдилась... Ну, коротко, я таки нарешті вернулась в те місто. Але він уже був жонатий...

— Невже?! вирвалось у поета — він міг забути вас?

Вона сумно усміхнулась.

— Хто його знає, може він і не забував мене.

— То як же...

— Ет, не вдавайте наївного! Адже в чоловіків то звичай — попри великій, мовляли ви, фатальній любові мати з десяток, коли не більше, меншеньких, нефатальних.

— Я думаю, що і в жінок не раз так буває.

Вона байдужо одвела від нього очі: — як собі хочете...

— Ви бачили його жінку? — якось загадково спитав поет.

— Чому ж ні? я була у їх.

— Ви були у їх?..

— Вам дивно? Ну, дивно, чи не дивно, а я була у нього.

В перший же вечір, я побачила його в театрі з жінкою. Я одразу пізнала, що то його жінка, вона сиділа поруч з ним і можна було одразу вгадати, що вона прийшла в театр по контрамарці, вона була завбого вбрана для передніх рядів партеру... і потім є щось таке особливе в поведінні подружжя між собою, — завжди видно. В перший же антракт я викликала його за куліси і попросила познайомити мене з його жінкою. Він не знайшов приклучки відмовити. Се було прилюдно. Ніхто з моїх товаришів ні про що не догадував ся, бо не знав. І ми познайомились.

— Яка ж вона? — Поет не зумів сховати свою цікавість.

— Яка? Инакша, ніж я, зовсім инакша. Досить з вас?

— А хто ж вона така? — відповів поет питанням, трохи засоромлений.

— Вона була „конторською панною“ при тій газеті, де він працює, а тепер вона — жінка свого чоловіка, чи пак „мужня жона“. Ким же їй ще бути?

— Ну, могла б і тепер служити...

— У неї инша служба! — мовила актриса з коротким сміхом, подібним до кашлю, — як я прийшла до їх, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плутались у неї під ногами, бились, верещали і доводили її до роспуки. Я хутко завважила, що прийшла дуже не в пору, саме час було класти дітей спати, а в сьому повинен був помагати їй чоловік, бо пані й служниця-підліток купілем клопотали ся. Він намагав ся удавати передо мною, що все се його не бентежить, а навіть бавить, але — бідняка — з нього таки напевне був би кепський актьор! Я завважила, як він разів два витер хусткою лоба.

У їх було всього дві малесенькі кімнатки і старші діти спали в тій, де сиділа я. Мені випадало піти собі до дому, але я не пішла.

— Чому?

Вона знов засміялась.

— Як то „чому?“ Я ж прийшла в гості і мене прошено „зостатись, посидіти“, ну, я й зосталась і посиділа, цілий вечір просиділа.

Її обличчя мало дуже неприємний вираз при тій мові. У поета знову заворушилось в грудях щось прикре супроти неї.

— Але ж вони запевне просили вас тільки з гречности, бо сами ж ви кажете, що ви прийшли не в пору.

— А що то мене обходить? Я хотіла і мала право добре роздивитись, як живе мій ех-наречений і його жінка. Тож то я сама так мала б жити, як би... Ну, я й роздивилась. Діти досить довго не хотіли спати, та й клопіт був, поки їх напоїли молоком, то що. Найменше було ще й хворе трохи і його довелось носити, поки заснуло. Потім дітей, як поспались, загорожено ширмою, а ми засіли до стола, маючи пити чай. Але поки до чаю, то служниця кілька раз викликала пані в малу кухоньку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню господу. Потім пані викликала пана і вони щось довгенько шепотіли. Потім служниця скільки раз кудись бігала, знов викликала панів і знов були таємні наради. Потім пані пішла на довший час в кухню (підозріваю, що куховаркою, як і нянькою, була властиве вона, а служниця, дівча літ 12-ти, була тільки попихачем), мене „бавив“ тим часом пан, чи пак я його бавила.

— Про що ж ви говорили? — глухо спитав поет.

Вона насмішувато глянула на нього.

— Про всякі веселі речі.

— Веселі?

— А ви що ж думали? Що ми без жінки заходились „відживляти давні спогади“, або що я „ридаючи, впала йому в обійми“, або що він „притяжений демонічною силою все покинув і, як вірний пес, пішов за мною?“ Ой, серденько, таке тільки в псах буває. Ні, того вечора я грала зовсім іншу роль. Я розповідала йому про веселі „катання на тройках“ з сибірськими багачами, про *porte-bouquets* з сторубльовок, даровані мені, про те, як я навчилась співати циганські романси і танцювати по столі. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і тра-

діційну „чайну“ ковбасу, то я саме описувала „лукулловський бенкет“ в Іркутську в ніч мого бенефісу. Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку — і знати було, що то справді нагальна робота. Я сказала комплімент її зручності, а вона відповіла, що все шие сама і собі і дітям. Мені здалось, що й на панови убрання було її роботи. Я пообіцяла принести їй викройку наймоднішого фасона такої, як була на мені, сукні *réforme*... біднятко мусіло подякувати. Ха-ха! У неї були продерті локті, либонь ніколи було й залатати.

— Я ніколи не думав, що ви можете бути такою недоброю, — сказав тремтячим голосом поет.

— А я не думала, що ви такий сентиментальний! Зрештою, вам воно личить, ви — поет та ще й ліричний. А я що-ж? я собі „акторка!“ Все таки я з таланом грала в той вечір, тільки се вже було в останнє...

Поет широко розкрив очі на неї і не сказав нічого.

— Потім у нас розмова перейшла на літературу (бачите, як я добре запам'ятила „програму вечора!“), виявилось, що вони нічого не читають, він через те, що забагато пише, а вона — „ну, куди вже їй читати!“ Ще таки він знав хоч нові пєси, бо „по довгу служби“ вчашав до театру, а вона й того не знала, бо ходила в ряди-годи, „як було кого з дітьми лишати“, та й либонь, як була зайва контрамарка.

Однак ми говорили про нові пєси, а більше про мої ролі. Я запевняла, що людину ніщо не може так загодити, як артистична карєра.

Поет сумно подивився на неї.

— І се було щиро?

— Не сподівалась я, що вам треба пальцем показувати на кожну точку над і! „Щиро?“ „не щиро?“ Не люблю я сих питань! Почім я знаю? Може й те і друге разом!

— Я думав, що в той момент ви справді могли те сказати щиро. Ви ж так злякалися колись перспективи злиднів, а тут же ви побачили їх навіч...

Вона перебила його нетерпляче: — Так що ж? Хіба се що змїняло? Ну, злидні, справді злидні, може ще й гірші, ніж я собі колись уявляла. Але ви може думаєте, що „искра божя“ зовсім згасла в його очах? що голос його зовсім одмїнив ся? Ой ні! Він тільки писати став ще гірше... І я добре тямила, що „викресати“ з нього ту искру таки можна було-б,

тільки не при такому хатньому оточенні... а іншого в нього ніколи не буде та й не могло б бути. Його родина іншою не може бути, ви розумієте? Хоч би яка була його дружина, доля їй була б не инакша, розумієте? — вона підвелась, на сей раз без стогону, і стиснула тремтяче його руку.

Він знов обережно одхилив її на подушки і сказав (він сам не тямив для чого): — та люде часом знаходять щастє і кохання поза родиною і не з шлюбною жінкою.

Вона втомлено прижмурила очі.

— Про се неварто говорити, — мовила тихо, — се сюди не йде... він не такий...

— А як він відносив ся до своєї жінки?

— Здасть ся, прихильно... та... якісь вони були немовчимсь винні одно проти одного. Так се все безглуздо...

Голова одхилилась набік, наче сама собою впала, так вяло, безсило.

— Ну дограла я ото роль...

— Яку роль? — злякано спитав поет, йому здалось, що вона тратить притомність.

— Яку? Ну, ти ж одвідини „несуженого друга“... А потім вернулась до дому і вже якось нічого не думала, не почувала, так мов би мене не стало на світї. То перше було щось не то каяття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало...

Другого дня мені трапилось грати на сцені, ще й пєса трапилась противна, якась мельодраматична. Ой які се були тортури! Бувши зовсім мертвою вдавати якусь пародію на живу людину. Тут уже й „студії“ не помогли, я вже ні фальшу, ні правди не чула, я погасла, я вмерла живцем. Се на рєштї завважено. Я провалилась. Потім захорувала. Та се вже ви сами знаєте.

— І ви більше не бачили ся з ним?

— Ні. Навіщо? Все одно... Я виїхала потім... не навмисне, бо й то було однаково... товариство переїхало і я вкупі з ним...

Вона замовкла і немов заснула, західній промінь сонця впав їй на закриті очі, вона не завважила.

Поет сидів тихо і затримував дихання, щоб не зрушити тиші. Промінь затремтів на стінї дрібненькими плямами, потім погас... Актриса помалу відкрила очі...

— Як могли ви полюбити таку мертву, як я?

— Я полюбив вас давно, ще в Харькові.

— А, правда... Се я на Сибір їхала... я тоді була ще живою... Се не гаразд, що я держу вас при собі? — спитала вона якось поважно, наче діловито.

— Ви не держите мене, — сказав поет і похилився.

— Так... ви кажете — я ваш фатум. Я вірю. Се буває. Може. Принаймні, поки я ще на світі. Але я хутко вмиру, ви будете вільні.

— Тоді й я умру!

Уста її ледве рушилися.

— Се так личить казати поетови...

— Ви думаєте, я...

— Ні, не думаю, нічого не думаю. Хіба от що: як би він умер, ще тоді, давно, я б досі була вільна і не погасла... А втім, не знаю... Годі про се... Почитайте мені що небудь.

— Що ж би?

— Своє, звісно.

Поет нерішучо переглядав свій рукопис і мовчав.

— Скінчіть те, що почали.

— Те?

— Авжеж. Мені так буде добре. Читайте. Почніть спочатку, а то я вас перебила.

Поет поправив своє буйне волосся і почав:

— „Велике, фатальне кохання се — самум“...

Поет розточив ся в порівнаннях, актриса лежала тихо і поволі намотувала пасмо свого темного, тьмяного волосся на тонкий, блідий палець, намотувала і знов розмотувала, довго-довго...

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ВІКУ ¹⁾.

Острозька академія.

Першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя в душі нової просвітної програми виступає Острог, резиденція кн. Острозьких, в 1580-х роках. На жаль, наші відомості про острозьку школу, про тутешню видавничу діяльність, про кружок учених і літератів, згромаджених коло тутешньої друкарні й школи, — одним словом про всю ту суму просвітних і наукових засобів, які обіймаємо назвою „острозької академії“, — ще й досі незвичайно бідні. Неясною представляється навіть особиста роля, її мотиви й участь в різних сторонах острозького епізоду самого фундатора, кн. Острозького, бо з тих часів мало маємо ближших відомостей про нього, та й взагалі, поки не використана зістається його чимала особиста кореспонденція, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви й характер його діяльності, про його особисті й суспільно-національні прикмети, хоч як визначну ролю відіграв він в очах сучасників, хоч як сильну увагу притягав до себе і пізніших поколінь, і новітніх істориків.

Молодший з двох синів Константина Івановича Острозького, славного гетьмана вел. кн. Литовського, найвизначнішого з сучасних православних магнатів, що уважався через те головним опікуном своєї народності й православної віри — князь Василь-Константин виступає на перший план уже в 1540 р., з смертю свого брата Іллі, що вмер в молодих літах, на тридцятім році життя, в 1539 р., не полишивши иньшого потомства окрім прославленої своєю трагічною долею доньки Гальшки. Князь Василь — пізніше званий звичайно Константином, на честь батька, тоді був ще молодим хлопцем; але і вирісши, він довго вів тихе й малозамітне життя,

¹⁾ Див. кн. II, III і IV.

невважаючи на незвичайно визначне становище, яке давало йому голосне ім'я батька, величезні багатства й особисті зв'язи. Розділені між ним і родиною його брата Іллі, острозькі маєтності зібрали ся в руках кн. Василя-Константина в 1570-х роках, коли його племінниця Гальшка по своїх бурхливих пригодах, по смерті силоміць накиненого їй королем чоловіка, котрого вона до смерті не хотіла за мужа мати, дістала ся на двір свого дядька. Оженив ся кн. Василь-Константин теж з пребогатою дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарновскою, донькою каштеляна краківського, що по смерті свого одинака-брата одідичила всі маєтності батька. Старшу доньку свою Гальшку видав він за Яна Кишку, одного з найбільших магнатів в кн. Литовського, протектора соцініан, другу — Катерину за Криштофа Радивиля, першого литовського магната, провідника протестантів, і її сином був Януш Радивил, що потім теж грав першу роль на Литві, як його батько. Старший син князя Януш, з огляду на повагу й фамілійні зв'язи свого батька, ледво дійшовши тридцяти літ, був іменований волинським воєводою, а кілька літ пізнійше каштеляном краківським — першим світським сенатором держави! Його молодший брат Олександр дістав тоді воєводство волинське по старшому браті, не маючи повних двадцяти трох літ! Сам кн. Василь старостою володимирським і маршалком волинської землі стає на 24 році, потім дістав воєводство київське, і сей титул носив до смерті.

Не вважаючи на сю повагу, незмірне багатство, зв'язи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі кн. Василь не грав. Українським магнатам, взагалі православним, се таки було й не легко, але й інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльності взагалі кн. Василь видко не мав. В ролі київського воєводи, себто першої особи, найвищого урядника на Подніпровю зіставав ся він пасивним свідком того багатозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут — формування козаччини. Він держав ся правила „моя хата з краю“ й старав ся підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей; такоїж політики держали ся його агенти-заступники. Його воєводський замок київський за його воєводства став гнилою руїною, де козаки господарили як хоті-

ли, приходили, забирали гармати, й кн. Острозький обмежився тільки документальним констатованнєм, що він не раз пригадував про потребу укріплення Києва й Білої Церкви (держави його сина Януша), але річ посполита того не вчинила, а він з сином „ані не може ані повинен“ їх будувати. Два перші маґнати українські дивились на свої держави як на просте джерело доходів і не вважали за можливе з тих доходів дати щось на укріплення замків. Характеристичний приклад того браку всякого громадського почуття, який виробився в нашім маґнатстві, наслідком умисного усування його від всякої активної політичної ролі, — того повного забиття інтересів публичних приватними. Але і в справах які дотикали безпосередно його самого, його приватного життя й інтересів Острозький не показував енергії, рішучости, ініціативи. Ще до різкого виступу можна часом було його пхнути, але витривати в завзяту й енергії він ніколи не міг. В голоснім епізоді, який розгрався в його родині — в трагічній долі його братаниці Гальшки не умів він знайти ся активно, енергійно, не оборонив її від насильств з боку матери-Польки й короля. Таким же показав себе сорок літ пізнійше старий уже князь в иньшій голоснім епізоді — в справі екзарха Никифора: різкий виступ против самого короля, і потім — князь махає на все рукою й уступає в ображенім мавстаті.

Недостачу енергії, ініціативи, активності показує кн. Василь взагалі і в сій сфері, де він ще найбільше проявив інтересу, зацікавлення, і де зробив своє ім'я історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів. Його роля й діяльність в сій сфері оцінювала ся дуже неоднаково; тим часом як одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, вважаючи його за чоловіка просто ідеального, иньші бачуть в ній людину вповні пусту, безхарактерну, зовсім позбавлену всяких ідеальних змагань; одні зводять різні зміни в його поглядах і поведженню до мотивів особистої натури, амбіції, иньші в сій браку якоїсь одностайности добачають прикмети ширших поглядів, свободних від всякого сектярства й виключности. Не претендуючи на рішучу оцінку при теперішнім стані наших відомостей, ми і в сій сфері одначе мусимо сконстатувати брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости, неохоту виступати різко, гостро, наразити ся людям. Князь радо зістав ся б ціле жите на другім пляні

сучасної релігійно-національної боротьби, в ролі високого посередника, до якого суду й гадки, поваги й опіки звертають ся заступники різних сторін, і який по монаршому знаходить для кожного ласкаве слово і милостивий дарунок. При певній дрібязковості і слабкості характеру, в нім безперечно було де що з теї маєстатичної величності, яка виховуєть ся в династіях почутем своєї висшости і каже людині брати з гори, з становища об'єктивнішого, вищого партійну боротьбу, релігійне і всяке иньше сектярство. Тісні звязи, що лучили Острозького з иньшими сферами національними, релігійними, культурними — з аристократією польською і литовською, прилучали ся до сього вродженого індиферентизму і неохоти до всякого різкого зазначення своєї індивідуальности. Йому й не хотіло ся, й не наручно й органічно противно було замикаати ся в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Українця, ортодокса православного. І так само як напр. в епохальнім національно-політичнім епізоді — акті 1569 р. він тільки зазначає свою опозицію, але без всякого опору потім здаєть ся на королівську волю, так і в питаннях національно-релігійних, які так сильно порушували иньших — напр. в справі календарній, в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релігійної реформи він довго держить ся на нейтральній позиції. Без протесту приймає він присвячену йому книгу Скарґи з накликом до католициста і різкими атаками на православну віру, та посилає своїм знайомим, а коли ся книга викликає невдоволення православних, поручає написати на неї відповідь одному з своїх двірських літератів нововірцю Мотивилу, вражаючи тим до дна душі правовірного Курбського. Пише до папи листи, де заявляє своє горяче бажання послужити ділу унії, а заразом нововірці антитринітарії уважають його своїм чоловіком з огляду на толеранцію й прихильність, яку показував він їх людям, а православні, світські й духовні, уважали його головою й „світилом“ православія. Богословом-каноністом не був він ніколи. Курбський зве його чоловіком тільки „отчасти во правовѣрныхъ догматѣхъ искуснымъ“; Потій, зловивши його на необережнім вислові, що в православній церкві треба-б поправити дещо „звѣща около сакраменту и инѣшихъ вымысловъ людскихъ“, злорадно вказав йому на неправовірність

такого погляду, бо в тайнах східної церкви ніякої зміни або поправи не може бути. Признаючи глибокий упадок православної церкви, Острозький готов був шукати для неї порятунку однаково чи у католиків, чи у протестантів. Втім був як індіферентизм для традиції, для національних елементів української церкви, так і легке трактування церковних питань взагалі; в релігії він цінив моральність, дисципліну, культурну сторону, але не прив'язував ніякої особливої ваги до сторони догматичної. І він міг писати на протестантський зїзд, що православні далеко ближші протестантам як католикам. З другого боку тісні звязи з польськими й литовськими католицькими кругами виключали всяку різкість в відносинах до католицтва, і єзуїтські оповідання про те, що Острозький буцім мучив своїх синів за перехід на латинство, стоять в такій різкій суперечности до всього що знаємо про Острозького, що не варті ніякого довіря. Раз тільки старий князь дав унести себе роздраженню й гніву до виступів більше різких і рішучих — коли конспірація владиків пошла в дурні його з плянами унії й грозила завести всю українську суспільність, без її волі й відомости, без ради і порозуміння, мав „якихось безсловесних“, під руку папи. Але се був солом'яний огонь, який швидко згас, і по грізних обіцянках — вивести в поле 15—20 тисяч війська на оборону православної віри, кн. Василь скоро став радити православним терпеливість супроти всіх звернених против них атаків правительства і уніатської єрархії.

Я позволив собі спинити ся на характеристиці кн. Острозького не тільки як тодішнього голови українського народу, „начальника в православ'ю“, та характеристичного репрезентанта українського магнатства, а також і тому, що ця характеристика потрібна нам для того, аби оцінити відповідно весь, так сказати, острозький епізод в історії духового життя XVI в. Особисті прикмети кн. Острозького дають нам пояснення недовговічності, ефемерності, сього епізоду, а разом кажуть шукати в його оточенні інших людей, яким завдячував сей епізод світлішій своїм сторонам.

Першою справою, що мусіла згромадити в Острогу культурні сили й дати початок освітній та літературній роботі, було видання біблії. В звязку з тим стоїть заложення друкарні. Установлення біблійного тексту потребувало не тільки книж-

ного матеріалу, а й книжних людей, яких кн. Острозький стягав з різних країв, а се скуплення культурних сил дало можливість розвинути ся не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спромогу організувати, по довгій перерві, першу школу вищого типу на Україні.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1587 р. вже існувала, правдоподібно — не задовго перед тим в 1570-х рр. вона й появила ся. Сучасники позивають її „триязычним лицеем“, „колегією“, „академією“. Се показує нам, що фундатори й провідники острозької школи хотіли зробити з неї школу вищого академічного типу. Се не вдавало ся, за браком наукових сил — в них все відчувала ся недостача, хоч при величезних засобах, якими розпоряджав Острозький, він безпечно міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Європи. Але тут на перешкоді, видно, ставав страх перед введенням неправовірних елементів в школу, і ще більше мабуть — брак енергії й щедрости у старого князя.

Та коли не вдавало ся вивести Острозьку школу на верхи сучасної шкільної організації, і на сій точці її прихильникам приходило ся раз-у-раз відчувати брак культурних засобів, то все таки вона незмірно підняла ся над рівнем старої школи, що не сягала понад науку русько-словянського читання й письма. Наука словянської мови мусіла бути поставлена більше науково, глибше й основнійше, ніж в тих старих школах — се можуть посвідчити пізнійші граматичні праці вихованця острозької школи Мелетія Смотрицького, що зробили епоху в граматизації церковно-словянської мови. До словянської й тісно звязаної з нею книжної українсько-білоруської мови школа старала ся приложити стилістичні методи й правила, вироблені західноєвропейською схолястичною школою, — пам'ятками того лишили ся деякі літературні вироби острозької школи, як вірші Гер. Смотрицького в передмові до острозької біблії, хронологія Римші, Лямент дому кн. Острозьких. Пам'яткою словянської науки в острозькій школі мабуть треба вважати і першу „кграматику словенська языка“ що була видрукована в 1586 р. в Вильні „з газоеилакіи славного града Острога з щедробливого его милости (кн. Острозького) ласки видана для поученія и выразумѣнія божественнаго писанія“. Крім словянської вчили

мови грецької й латинської — тому школа й зветь ся грецьким ліцеєм. Практична наука грецької мови, розуміється, могла бути поставлена без трудностей — „не новина бувати Грекам в Острогу“, казали тоді. Але хотіло ся Греків правдиво-учених, досвідчених в тайнах богословської й філософської науки, і за ними шукав Острозький і в Греції і в Італії, де тоді звичайно доходили вищих студій жадні знання Греки, за браком своїх вищих шкіл. Але сі заходи не приводили до особливих результатів, і тільки недовгими гістьми появляли ся в Острогу учені Греки, які могли поставити на відповідній висоті науку грецької мови й письменства, філософських і теологічних дисциплін. Таким був Кирил Лукаріс, що в р. 1594—8 кількома наворотами пробував в Острозі й учив в тутешній школі, і протосінкел Никифор, що по берестейським соборі жив якийсь час в Острозі; перед тим в 1580-х рр., обертав ся в острозьким кружку ще оден Грек з західною (римською) освітою Мосхопул — ближше не звісний нам одначе ні що до своєї учености ні що до характеру своєї діяльности, і другий якийсь — Діонисий Палеолог, що їздив з порученнями до Риму. З грецької колонії в Римі не знайшло ся охочих їхати до Острога на зазив Острозького. Що дивнійше, за весь довгий час свого існування острозька школа не постарала ся вишколити з своїх власних учеників спеціалістів в різних науках, спеціально в науці грецькій, і се тим дивнійше, що вже в 1580-х рр. при патріарху був якийсь „спудей Федор“ з України, „ученія ради еллинска языка, в немже всяка еілософія“, і патріарх просив для нього помочи від Українців „книгъ ради купованія внѣшнихъ и богословныхъ ученій“ (1584). Боюсь, що й тут кн. Острозький не показав себе надто гойним меценатом. За весь час існування острозької школи можна вказати тільки на одного чоловіка, що виглядає на „ученого стипендіата“ острозької академії, се еромонах і архидіакон Кипріян, „суцій отъ града Острога, мужъ во еллинскомъ діалектѣ искусный, въ Єнетіихъ (Венеції), Патавіи (Падуї) любомудрествовавший, въ св. горѣ Аѳонстѣй пожившій“, як його рекомендує передмова до пізнішого видання його перекладу толковань Ів. Златоуста. Він дійсно був добре обзнайомлений з грецькою мовою.

Та якіб не були хибі й недостаті острозької школи, вона мала важне значінне, тим що випустила все таки з

своїх мурів чимало людей з більшим науковим цензом і своїм живим прикладом збила гадки, розширювані ворогами в роді Скарги, мов-би при православній вірі, при слов'яно-руській традиції неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука. В біографічних звітках різних людей того часу ми починаємо, замість давніших загальних звісток про науку у якогось учителя, стрічати вповні конкретні відомости про учення в школі острозькій. Приклад острозької школи дає реальну підставу до проєктів подібних шкіл і по інших місцях; так в 1588 р. владика володимирський, Теод. Лазовський зі своєю капітулою соборною, постановляючи „за на-помненєм вел. к. Константина кн. Острозького“ різні спо-соби до направи й поліпшення порядків в соборній церкві, між иньшим роблять спеціальну фундацію для школи, „аби ховано два бакаляры такихъ, жеби оденъ училъ по грецку, а другий по словенску“. З сього пляну справді не вийшло особливих результатів, але небезінтересне се ширення ідеї грецько-словенської школи по острозькому прикладу. Правдо-подібно, що й план львівської школи, видвигнений в тих-же 1580-х рр., не обійшов ся без впливу тих же острозьких взір-ців, і автор Перестороги, очевидно, передає погляди сучас-ників, представляючи, що новий культурний рух, поліпшення церковних відносин і дорогої його серцю освіти у православ-них вів свій початок від острозьких початків — острозької школи й друкарні. Вони то, мовляв, заохотили й патріархів до ближшої участі в справах української церкви, до помочи їй церковними й культурними засобами, приготували те від-родження православної церкви, яке, на погляд автора, затри-мала й ослабила тільки діавольська робота — унія, що внесла роздвоєння серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу.

Такіж ентузіастичні відзиви ми чуємо від пізніших українських письменників про літературно-науковий острозь-кий кружок і його літературну та видавничу діяльність. Зах. Копистенський, описуючи заслуги, положені кн. Острозьким, так каже про сю першу українську академію наук. „Найдо-вали ся на дворе его и мовцы оному Демосеенови ровнии, философовe и иные различни любомудрцы. Найдовали ся и докторове славнии, въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ вицвѣчоныи. Найдовали ся и математикове и астро-

логове превыборныи, межи которыми онъ презацный ма-
еєматикъ, философъ и астрологъ Янъ Лятось, который ка-
лендаръ новий славно зганилъ и пером доводне Perezъ
друкъ доказать, же есть омыльный“. „Церкви и дворъ того
княжати полныи православныхъ учителей евангелскихъ и
апостолскихъ, полныи богослововъ истинныхъ, отъ богосло-
вовъ Діонисія, Аѳанасія и иныхъ многихъ и отъ соборовъ
и отъ патріарховъ всходныхъ знающихъ богословію и вѣру
правую“.

На жаль, знов таки близших відомостей про склад сього
кружка, про визначніших членів його й їх діяльність знаємо
дуже мало. Майже виключно можемо судити про нього по
друкованих працях, а при тім і про публікації його не маємо
повного поняття, бо багато острожських друків досі звісно
тільки в уривках, або й зовсім іще незвісно, не кажучи про
праці, які друком оголошені не були.

Літературний й науковий острожський кружок мав оче-
видно мішаний характер. Його основу мусіло становити учене
місцеве духовенство. Кн. Острожський, правдоподібно, мусів
підбирати людей освічених та учених на ті церковні посади,
які відкривали ся в його маєтностях від часу, як його стали
інтересувати справи освітні й літературні, але поіменно не
можемо вказати багато таких духовних. Знаємо з сього боку
острожського священика Дамяна Наливайка, брата славного
ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекла-
дів, автора українських віршів, та згаданого вже єромонаха
Кипріяна. Острожським священиком уважають Василя, автора
звісного трактата „О єдиной вѣрѣ“, але се зістаєть ся мало
правдоподібним. Не був по всякий імовірности духовною
особою й „Клирик острожський“, автор відповідей Потієви.
Світським чоловіком був Герасим Смотрицький, оден з го-
ловних репрезентантів острожської академії. Він був шлях-
тичом з Поділя й гродським писарем в Камінці, поки не
перезвав його до себе Острожський. Світський елемент пред-
ставляли такі люде як звісний нам Мотовило, якого Курб-
ський уважав рішучим єретиком, і Христофор Філялет-Брон-
ський, якого уніяти також називали явним єретиком і пра-
вославні не вважали можливим боронити від сих закидів.
Зрештою про опіку й прихильність, яку кн. Острожський по-
казував унітаріям (социніанам), зістала ся світла пам'ять серед

них самих, як ми бачили. З другого боку не бракувало в його оточенні й католиків. Різні Греки, з ближніх і дальших країв, ортодоксального і уніятського напрямку (як той Палеолог) і московські вихідні доповняли різномірний склад острозького кружка.

В першій періоді, в 1570—1580 рр. на чолі острозької академії виступає Герасим Данилович Смотрицький і той Василь, автори першорядних, як на свій час, богословсько-полемічних трактатів. Смотрицький був оден з старших членів острозької академії. Першою роботою, з якої пізнаємо, його, було видання біблії; його ім'я носить тут простора передмова про вагу св. писма і вірші на герб. кн. Острозького; нема сумніву, що і в роботах над текстом біблії він мав визначну участь. Крім нього як учасників біблійної комісії знаємо поіменно ще самого Івана Федоровича, і позатим можемо назвати тільки одно ім'я — якогось „многogrѣшного Тимофея Михайловича“, що спорядив показчик до Н. Завіту. Над сим кружком Смотрицький підносить ся як літерат в повній значінню слова — перший український літерат цього періоду, „*wielki swego czasu w ruskim narodzie mąż*“, як його з гордістю зве пізнійше син. На жаль, з його писань, якими він подавав „многоу помощь и утѣху вѣрнымъ противъ еретиковъ и отступниковъ“, ми маємо властиво одну тільки: „Ключъ царствія небесного“. В передмові Смотрицький називає себе тут „худим простаком“, який „за великим мушенем, а найбільше за розказанем“ береть ся полемізувати з католицькими богословами „як плохий а голий за збройного рицаря воевати“, і се окрім звичайної, літературними звичаями приписаної скромности, має те значінне, що Смотрицький не був чоловіком з систематичною науковою освітою, а талановитим самоучком. Свідомий цього він не любить пускати ся в небезпечні глибини догматики і схолястичної діалектики, а більше аргументує від „простого розуму“, від практичного життя, зручно воюючи іронією, заступаючи жартом і влучним слівцем схолястично-наукову артилерію тодішньої полеміки. Його трактат, в тім фрагментарнім виді, як ми його маємо (без кінця), складається з кількох статей, які на перший погляд зв'язані слабо, але перейняті одною ідеєю. Ідея ся — довільність пап в справах віри, яка привела їх до відірвання від старої, традиційної церкви, представленої християнством східнім. Виклад

зближений до сучасної живої мови, досить живий, пересипаний приповідками, іронічними слівцями й дотепами, часом римованими¹⁾, позбавлений тяжкого теологічного апарату; він мусів роботи сильне вражіння, і як публіцист Смотрицький мусить уважати ся одним з найліпших, хоч його аргументація переважно біжить по верхах, від дотепу до дотепу, не заглиблюючи ся в ті глибші і влучні гадки, які він розсипає місцями. В полеміці против календаря він не запускаєть ся в питання історичні чи астрономічні, але вказує на ті невігоди, які виходять на практиці через перемену календаря і через істнування подвійного числення, по двом календарям. Іронізує, що природа не слухає папської реформи: „тыє новоперемѣнныє квѣтни и май вмѣсто зеленоє барвы все бѣлою намъ зверху притрясають“, лякаючи своїм мовчазним протестом серце вірних, і т. и.

Другий визначний репрезентант острозької академії сих часів — той Василь, звісний головно як автор „книжиці“ „О единой истинной православной вѣрѣ“, 1588. Се книга иншого складу, ніж трактат Смотрицького, й автор — письменник иншої марки. Він хоче дати не публіцистичне писання, обраховане на хвиливе вражіння, а богословський підручник, де б православний міг знайти по всім спірним тоді релігійним питанням не тільки потрібні пояснення, а й теологічний апарат, запас аргументів, цитат св. письма й св. отців. Виклад позбавлений всіх тих елементів іронії, жарту, якими закрашує свої писання Смотрицький, він поважний, сухий, не прозорий, перетяжений цитатами, мова словянська, зрідка закрашена елементами живої мови. Людям старих традицій він міг подобати ся: Вишенський теж пише під сильним впливом „Книжиці“ й дуже поручає її своїм читачам, але ширшої популярности вона не мала.

¹⁾ На візирець наводимо уривок: „Третийнадесять Григоръ папѣж, кды обачилъ, же календаръ предковъ его старый дороги правое далеко заблудилъ, солнце днювъ причинило, мѣсяцъ имена свои помешалъ, звѣзды бѣгъ свой потеряли — заразомъ, яко довтипный лѣкаръ и расторопный строитель, отрѣзалъ члоники здоровые, которые еще стояли нѣшто при тѣле церковномъ“, „мѣсяцы иначей покрестилъ, кристіянскую пасху з жидовскою далеко отменилъ и такъ посадилъ и своему предѣсявзятю, яко видим, досить учинилъ, только ся после того борзо и самъ схоронилъ — што вѣдати, чи в пеклѣ чого поправляти не казано, бо то речъ еще старшая ніжъ календаръ“.

В другім періоді свого існування, в 1590-х і 1600 рр. Острозька академія пишається іменами Філялета-Бронського, Клирика острозького і Мел. Смотрицького. Бронський як чоловік або перейнятий в значній мірі впливами раціоналістичних доктрин, а може й отвертий член якоїсь протестанської конфесії, як його представляють уніяти, ближше до острозького кружка у всякім разі мабуть не належав. Клирик острозький, автор двох відповідей Потію, з 1598—9 рр., виразно зазначає свою приналежність до острозької школи, і Потій його трактує як молодого студента (жака) сеї школи. Отже інтересно зазначити близькість його відповідей до трактату Герасима Смотрицького, того традиційного ректора острозької школи: таж жива мова, живий тон, закрашений гумором і іронією; трапляються в ньому чисті формальні подібності — місця дуже близькі і змістом і формою до місць „Ключа“. Клирик одначе далеко більше парадєє своєю шкільною ученістю, читанням в св. писмлі і в отцях церкви; стрічаємо цитати й на світських латинських письменників (з „Листів“ Петрарки); місце римованих дотепів заступають поетичні ліричні апострофи. З сього погляду багато подібного бачимо у Клирика з иншим вихованцем острозької школи, сином Герасима Максимом, в черництві Мелетием Смотрицьким. Подібності ці дали навіть привід до здогаду, що під псевдонімом Клирика таївся той сам Максим, але мабуть правдоподібнішим буде вважати подібності в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи, спільних взірців.

З острозькою академією таким чином, так чи инакше, з Апокрізісом Бронського включно, лучиться поважна частина того, що появилося в сучасній публіцистично-богословській, полемічній літературі на Україні і Білорусі за чверть століття, від „Ключа“ Гер. Смотрицького до „Треноса“ його сина. В літературній продукції головна позиція, головна заслуга острозької академії. Поза тим має вона в своїх активах видання першої повної біблії слов'янської й кількох менше важких видань св. писма й церковних книг св. отців (дещо зісталося не видруковане й було видане пізнійше поза Острогом, дещо лишилося, очевидно, невиданим). Взагалі хоч острозька друкарня в 1580—1590 рр. була найбільш діяльною, а часами й одинокою на Україні, вона не визначалася ані

дуже інтенсивною, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріялу, який ми маємо. І тут такий магнат як кн. Острозький міг би, безперечно, дати більший і живіший імпульс ділу, а тим часом доходило навіть до того, що кн. Острозький просив львівських братчиків позичити йому з друкарні письма грецького або словенського для друку тої чи іншої книжки.

В 1603 р. вмер Олександр, самотній з синів Конст. Острозького, що зостався вірним православ'ю — надія православної української суспільності. Мусів бути щирим „лямент“, яким оплакала його острозька академія, і гірким чутом віє від науки синам, вложеної в уста покійного князя:

Памятайте, жесто с князятъ руськихъ острозькихъ вышли,
ихъ вѣру, дѣльность и побожность мѣйте на мысли!
Вами хочу похвалити ся передъ маестатомъ
божимъ, кгда з васъ жаденъ не будетъ апостатомъ...

Сі обереги зісталися даремними; діти Олександра зісталися під впливами матери, гарячої католички, приятельки ярославських єзуїтів; зрештою помирали в молодім віку. В 1608 р. пішов до гробу і сам старий князь Василь-Константин. Острозькі маєтності й фундації перейшли в руки католиків. Острозька школа й друкарня потиху завмирали, а на їх місці кінець кінцем записалася колегія єзуїтська, фундована Анною-Альоїзою, внучкою старого князя.

Братський рух.

Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури — се властиво й усе, що дало українське магнатство українській народній справі в таку тяжку для неї хвилю. Як би високо не цінили ми значіння острозького епізоду, се все таки дуже мало і супроти тих матеріальних засобів, якими се магнатство розпоряджалося, і супроти вимог і потреби суспільності. А найгірше, що масова дезерція того магнатства, переходила на латинство його репрезентантів, одного по другім, і винародовлення, яке було нерозривно зв'язане з тим переходом на латинство, не давали можливості рахувати в будучності на якусь більшу поміч від того магнатства. Дом Острозьких служив характеристичним прикладом тому. І немов передчуваючи сю безвиглядність вищої верстви і безнадійність покликів на її

адресу — які в таких сильних виразах підносили ся на початках нового культурного руху (напр. устами Тяпинського), — заздалегідь починає організувати свої сили для культурної й національної боротьби середня верства, „третій стан“ — заможнійше та свідомійше міщанство по більших культурних і політичних центрах. Перед веде в сім на Україні Львів, на Білоруси Вильно. В Вильні, як ми бачили, завязки культурної роботи на національнім ґрунті серед місцевого білоруського міщанства прокидають ся вже в першій пол. XVI в. (кружок Скорини в 1520—30-х рр., потім кружок Заріцких і Мамоничів в 1570-х рр.). У Львові місцеві обставини обертають енергію міщанства в иньший бік. Крайні обмеження прав православних-Русинів, репресії звернені против православної релігії й повна дезорганізація місцевої церкви наслідком тих репресій були причиною, що з зростом матеріальних і культурних сил, національної свідомости і суспільної енергії, діяльність тутешнього українського міщанства звершається передо всім — починаючи від процесів за права української людности 1520-х рр. — на боротьбу за рівноправність національну і релігійну, на війну против ogranicень православного міщанства, а zarazом, спільно з православними елементами в иньших верствах, українське міщанство львівське бере діяльну участь в справі відновлення православного єпископства галицького й увільнення галицької єпархії з негідної й небезпечної залежности від латинського арцибіскупа. Як група найбільш сконсолідована і самою близькістю до владичої резиденції тісно звязана з нею, львівське міщанство стає центром і опорною базою всіх заходів в справі відновлення православного єпископства, а далі починають концентрувати ся в нїм взагалі культурно-релігійні й національні змагання галицької Руси. Зріст матеріальних сил львівського українського міщанства, помітний на протязу XVI в., ішов в парі зі зростом національної й горожанської свідомости, а не маючи тут, в Галичині, від кого иньшого виглядати помочи (бо магнатство українське зникло, а шляхетські елементи були дуже слабкі й позбавлені всякої організації), міщанство кладе головну вагу на організацію своїх власних сил. Але на всякі проби суспільної організації українського міщанства польсько-католицькі круги дивили ся дуже підозріливо й усякий симптом такої організації готові були трактувати

як учиток каригідний, як державну зраду супроти міської республіки. Тому міщанство львівське використовує для сеї організації давній інститут церковних брацтв, зреформованих на взір організації цехової.

Я не можу тут широко спиняти ся над історією самої брацької організації¹⁾. Слідячи за її останками і пізнійшими пережитками, за аналогіями в життю інших словянських і несловянських народів, приходимо до виводу, що се явище старе, питоме, тільки реорганізоване й приноврене до форм і обставин пізнішого життя XV—XVI віків. Се старі родово-територіальні союзи, що з розповсюдженням християнства ґрупувались коло певної місцевої церкви, як своєї патрональної святощі, і участь в церковних церемоніях, а особливо церковні свята, та звязані з ними публичні пири-братчини („пир на весь мир“) були тим життєвим нервом, що оживляли сі старі організації, надавали їм інтерес і притягали до них людей. На церкву йшли доходи з вкупів, які давали сторонні гості, що хотіли взяти участь у братських пиру, і з традиційного меду, що варив ся на сі церковні свята й потім, що не випито було — продавав ся охочим. Се давало певну релігійно-моральну закраску сим інститутам і певний ідеальний зміст їх веселому п'яному пированню.

В XV—XVI в. сі старі брацькі організації підпали впливам організації цехової, що починає ширити ся в землях українських і білоруських землях з міською організацією німецького права. В цехових організаціях було багато прикмет подібних до брацтв, починаючи від подібності імени. Цехи також називали ся брацтвами (*fraternitates*); спільна була церковна закраска цехових організацій, що звязували ся також з певними патрональними костелами чи церквами й ріжними церковними церемоніями, і такі прикмети цехового устрою, як брацькі пири цехові. А інтерес до такого приподоблення брацьких організацій до цехової був той, що цехи були складовими частинами тодішнього міського життя, й приймаючи форми цехової організації, брацтва знаходили певне місце в рамках тодішнього міського устрою, добували собі легалізовану позицію. І ми бачимо, що в XV—XVI віках брацтва приймають певні формальні подробиці цехових організацій, і потім

1) Ширше див. в VI т. Історії України-Руси с. 500 і далі.

братська організація дає легальну, коректну в очах властей форму для організації православних елементів українських і білоруських, коли починає відчувати ся потреба в сій організації. З сих причин братства, як організаційна форма українського елементу, починає в середині і другій половині XVI в. ширити ся, у нас особливо в Галичині, навіть по містах менших. Вони звязували узлом солідарности українські елементи, не тільки міські, а й заміцеві, з ріжного стану людей. Розвивали серед них почуте громадської й національної дисципліни, піддавали їх діяльність під контроль братської „опіки“, а навіть в формі суду над спорами й проступками в братстві, в формі цензури над моральністю й християнським пожитком українських людей, заводили свою, хоч слабеньку, національну юрисдикцію. Широкі братські пири оживляли сю організацію, робили її привабнішою для світового чоловіка, тим часом як братські помянники, похорони, вічні молитви церковні, обовязок піклувати ся бідними й хорими членами своїми, опіка над церквою — все се давало богату поживу релігійним і моральним інтересам сучасної людности.

На чолі галицьких братств виступає львівське братство при міській церкві Успенія (одинокій церкві в місті). Коло нього концентруєть ся українська міщанська громада Львова, а вона здобуває в серед. XVI значінне репрезентації українських елементів Галичини, як завдяки значінню Львова як столиці, і культурним та матеріальним силам, якими розпоряжалася львівська громада міщанська, так і тому, що бракувало тут якоїсь концентрованої, організованої иньшої групи, яка могла б репрезентувати галицьку Україну, бо церква була дезорганізована, а українська шляхта ослаблена і розбита. В такий ролі львівське українське міщанство виступає вже в 1530-х рр., коли православна Галичина заходить ся коло відновлення своєї єпархії, і потім серед боротьби, яку вели против сеї відновленої львівської катедри різні сили, ворожі українській стихії, львівське міщанство служило першою і головною опорою української опозиції. В 1570-х рр. ся львівська громада підіймає завзяту боротьбу против ограничень своїх в правах в порівнянню з католиками. Потім наступає боротьба про календар, і знов тут в перший огонь попадає львівська міщанська громада. Пізнійше вона звертає на себе увагу своїми просвітними заходами в дусі нової освітньої програми, і ще пізнійше,

коли починають з'являти ся перші позначки уніятських заходів, підносить особливо завзяту боротьбу против них. Се все дає львівській міщанській громаді особливу повагу не тільки між своїми, на цілій Україні і Білоруси, але також і у чужих — як напр. показують повні поважання й симпатий відносини волоських господарів до львівського брацтва, яке само по собі все таки не було чимсь иньшим як зборищем простих, посполитих людей, і тільки визначною культурною і національною діяльністю вміло собі здобути таке поважання.

Нові ідеї: переконання в пекучій потребі організації національної школи, наукової й просвітньої роботи, розвою національної культури, як єдиного ратунку з культурного-національного занепаду, знаходять живий відзвиг в львівським міщанстві. В 1583 р. вони разом з своїм владикою Гedeоном Балабаном викупляють по смерті Федоровича його друкарню з заставу, то значить дають поки що свої поруки за довги і організують складку по всій Україні на сплату сих довгів. Разом з тим укладають вони пляни реорганізації своєї школи, по новому, вищому типу — „учити ся письма светого грецкого и словенъского, да не будетъ родъ ихъ христіанскій аки безсловесенъ ненаучения ради“. Школа і друкарня мали становити одну просвітну інституцію, огнище освітної й наукової роботи.

Беручи ся до таких високих плянів і відзиваючи ся для їх переведення до христіянських почувань своїх земляків, львівські братчики вважали потрібним реформувати перед усім саме своє брацтво. Пережитки старого брацького життя, ситі і п'янні брацькі пири, з участю сторонніх гостей, всяких охочих до брацького меду й пива людей, мало відповідали тим ідеальним цілям, на які хотіли звернути всю свою енергію братчики в тім загальнім піднесенню ідеального змісту життя. І братчики, забираючи ся до культурного подвигнення своєї суспільности, рішили зачати сю роботу культурного оновлення від самих себе. Вони рішають ся вичеркнути сі старі всенародні пири, де випите за таку величезну цифру як 10 червоних пиво¹⁾ ніяк не могло послужити до піднесення релігійного чи морального настрою. Брацькі сходини тепер

1) Сю суму посилає їм на брацький пир на пиво спеціально їх приятель воевода молдавський в 1565 р.

мають служити цілям релігійно-моральної науки, брацькі кошти — потребам церковним і помочи убогим. Брацтва мають служити органами моральної цензури для своїх членів і суспільности, піднесення її духового і культурного рівеня.

На новий рік 1586 р. заїхав до Львова патріарх антиохійський Йоаким, і братчики звернули ся до нього за порадою й благословенством з своїми плянами. Патріарх був під сильним вражінням тих непорядків, упадку, деморалізації православної церкви України, яку бачив наоколо себе на кождім кроці, й по контрасту прийшов в незвичайний ентузіазм від високого настрою й благородних плянів львівських братчиків. З їх розмов повіяло на нього ароматом християнської церкви апостольських часів. Йому прийшла гадка, що оперта на таких чистих християнських принципах брацька громада може послужити знарядом церковної реформи, моральною цензурою для розпущеного духовенства, контрольним апаратом церкви, й ігноруючи ту багатовікову еволюцію, яка лежала між його часами й апостольською церквою, він задумав приложити її принципи до сучасних відносин. В своїх розмовах з братчиками він не тільки похвалив їх пляни брацького устрою, але ще додав до них у своїй грамоті ряд дуже важних прав і поручень брацтву, які мали зробити повний переворот в дотеперішніх церковних відносинах.

Реформоване львівське брацтво має послужити центральним, начальним органом нової організації, релігійної на зверх, національної в основі своїй, яка має обняти цілу Україну. Брацтва давніші касують ся, нових закладати нікому не дозволяється інакше як по типу львівського брацтва, під його зверхністю й властю, як його філії. Такі брацтва мають ширити ся скрізь по провінціальних містах і селах, як місцеві органи брацької організації. Її ціль — моральне і духове поліпшення суспільности й церкви. Брацтво заводять не тільки моральну цензуру над своїми членами, відлучаючи їх від церкви за провини, але має право і обов'язок через своїх членів і через місцеві брацтва слідити за поведінням взагалі православної людности, православного духовенства і навіть православної єрархії, звертаючи увагу на всякі непорядки церковні, на всякі прояви неморального, нехристиянського життя духовенства, остерігаючи непоправних, звертаючи на їх увагу владики, а як би єпископ замість помагати брацтву

в його такій роботі став їй провирити ся — вважати його ворогом правди і противити ся йому. Брацька організація, з львівським брацтвом на чолі, стає таким чином контрольним органом церкви й суспільности, трибуналом — на перший погляд — в справах релігії й моральности тільки, але в основі своїй трибуналом національним взагалі, певного рода національним українським правительством.

З боку патріарха наділення такими величезними дискреційними правами сеї організації, своїм складом в кождім разі випадкової, не було розважним учинком. Такі права брацтв рішучо противили ся всьому канонічному устроєви православної церкви й могли мати своє обясненне тільки в дуже песимістичних поглядах патріархів на українську церкву й її єрархію. Ними пояснюєть ся, що й царгородський патріарх Єремія потвердив уставну грамоту, дану львівському брацтву Йоакимом, і став на тім же становищу — широких прав і привілеґій брацтва супроти єрархії. Се мало нещасливі наслідки: владики українські були ображені такою самоволею патріархів, і се було одною з важніших мотивів переходу їх на унію. Особливо владика львівський Гedeон був роздражнений, що його — родовитого шляхтича і родовитого владика (він дістав львівське владичтво ще за життя свого батька, владика львівського, і мав замір по собі віддати його своєму племеннику) дано під власть міщанської компанії, „хлопів простих — кушнірів, кожемяків, сідельників“. Він тому став першим ініціатором унії, і в православній суспільности знали, що його погнали до неї неможливі відносини до брацтва, попсовані патріаршими привілеґіями для братчиків (перед тим Балабан жив в згоді й союзі з брацтвом). З другого боку ся сварка з владикою наробила великих клопотів брацтву й підрізала його просвітні й культурні пляни дуже сильно.

Але поки ще сім'я роздору між брацтвом і єрархією встигло принести свої гіркі овочі, львівське брацтво, втішене таким довірем і заохотою патріархів, з подвоєною енергією переводило свої просвітні пляни і ту брацьку організацію, начеркнену в брацькім уставі. В тімже 1586 р. воно організує, чи реорганізує свою школу. Щоб не вийти в конфлікт з привілеґіованою міською католицькою школою, брацька школа організуєть ся з початку як школа грецько-словянська тільки, принаймні — на зверх, номінально. Але завдяки добрим учи-

тельським силам, які трапили ся брацтву, вона була поставлена відразу досить високо. Грецьку науку взяв Арсеній арх. елясонський, що тоді повернувся до Львова і зівстався на два роки учителем брацької школи — чоловік освічений. Науку словянсько-руську вів оден з визначних тодішніх талантів Стефан Зизаній, що прославився потім як першорядний борець проти унії — богослов, полеміст, проповідник, агітатор. Як результат шкільної науки брацької школи явилася грецько-словянська граматика „Адельфотес“, зложена студентами школи під проводом своїх учителів; розпочата друком 1588 вона вийшла 1591 р., зробивши реноме високій науці брацької школи. Грамота для львівського брацтва, випрошена в 1592 р. у короля двома стовпами України і Білоруси кн. Острозьким і воєводою новгородським Скуминим-Тишкевичом, дала можливість розширити програму брацької науки відповідно тогочасними потребами, доповнивши її групою наук латинських. В сій грамоті за брацтвом між іншими признавалось право мати „школу свободних наук“ (*scholae pro tractandis liberalibus artibus*), і на сій підставі брацтво вважало своїм правом завести також латинські предмети в своїй школі.

Школа стала головною окрасою львівського брацтва. Друкарня проявляла себе слабше, служила головню інтересам тоїж школи — в ній окрім згаданої граматики „Адельфотес“ вийшло ще кілька видань шкільних, що мали служити свідомством успіхів „спудеїв“ брацької школи. Причиною слабшої видавничої діяльності був брак матеріальних засобів: конфлікт з владикою відбився на брацтві з цього боку дуже шкодливо, а окрім того всі матеріальні сили львівської громади були відтягнені будовою нової церкви, намість старої, що погоріла й розвалилась. Тим пояснюється, що й літературна та видавнича робота не розвинулась у Львові так широко як би могла. Не бракувало між дідаками шкільними й братчиками людей з літературною освітою й образованием, з публіцистичним темпераментом. Згадаю Стефана Зизанія й брата його Лаврентія, Транквіліона Ставровецького, Юрка Рогатинця. Але їх літературні і публіцистичні праці або виходили по інших освітніх центрах, куди вони потім переносили свою роботу з Львова, або зоставались недрукованими, і сї люди лишилися нам звісні зі Львова тільки своєю словесною діяльністю — диспутами, проповідями, листами

і т. и. На Україні головним огнищем літературно-видавничої діяльності з цього часу зістав ся Острог, на Білоруси брацтво виленське. Се виленське брацтво, засноване за благословенням митрополита трохи скорше, реформувалось на взірць львівського зараз по його реорганізації і потім між сими двома головними брацтвами України й Білоруси задержують ся тісні звязки, обмін силами й засобами.

На Україні брацька організація в сім періоді — при кінці XVI в. — ширить ся особливо в західній часті: в Галичині й на Побужу. Тут на взір реформованого львівського брацтва, і під його протекторатом і зверхністю завязують ся брацтва не тільки в більших центрах як Перемишль, Бересте, Більськ, але і в менших, а навіть по незначних місточках як Комарно, Гологори. Звістки наші досить припадкові, і безперечно що тих брацтв закладало ся незмірно більше, дуже багато. Але й ті відомости які маємо, показують виразно, що в тодішнім розбудженню серед українського громадянства культурних інтересів, реформована брацька організація дуже живо використовувалась громадянством для організованої участі в життю церковнім, в руху релігійнім і культурнім, для їх конечної мети — забезпечення національних інтересів своєї народности. Провідники брацького руху хотіли в рамках сеї організації зібрати й організувати всі свободні сили українського (і білоруського) громадянства. Для того добивали ся монопольного характеру сеї організації — поруч неї не могли істнувати організації, брацтва иньші, аби не робити їй конкуренції, не відтягати від неї сил. Таку ж мету мали ріжні загострення брацької ексекютиви, брацьких засудів і відлучень за певні провини, з становища морального, чи конфесійно-національного — не вільно було нікому здійснити відлучення з засуджених. Все се мало дати можливу інтезивність брацькій роботі коло морального і духового подвигнення своєї суспільности і коло організації й розвою її національних сил.

(Кінець буде).

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Князь Сарматії.

*Поема *).*

I.

Горить ставник під образами,
Блідий чернець в кутку стоїть
І книги давньої листами
В убогій келії шелестить.
Дарма молитвою святою
Він хоче серце розігріть, —
Воно холодне... І юрбою
Встають з виразністю ясною
Все давні образи. І в мить
Він бачить знов перед собою
І свій бунчук, і булаву,
Відняті хитрою рукою,
І хилить ниць свою главу.
І перед ним мелькають знову
І Субботов, і Чигирин,

*) Перечитуючи пам'ятки нашої старої історії, автор сих віршів не раз зупинявся думкою над долею нещасного чоловіка і безталанного гетьмана, безславного сина великого батька, — Юрія Хмельницького. Доля кілька разів приводила його до влади й сили і стільки-ж разів скидала все нижче й нижче, поки не спустила з петлею турецького аркана на шиї на дно Дністра.

Під вражінням від таких несподіваних зворотів долі безталанного гетьмана і написані ці вірші. В них автор, відкинувши геть усякі зайві жалі й запізнені поради й догани давнім діячам історичним, подивився на нещасного чоловіка оком чоловіка й брата. Мертві сорому не мають!

Може розповідаючи про останній час життя свого героя автор де в чім і розминувся з фактичною історією, але се, по його думці, не має великої ваги, бо він не мав на меті досліджування історичних фактів. Його цікавив в історичному діячі чоловік, людина в широкому значінні цього слова. До того се був чоловік дрібний, а на його плечі долею було навалено стільки ваги, що вона була-б під силу хіба тільки велетневи...

Нічого дивного, що він загинув. І навіть загинув безславно.

Але, не вважаючи на се, автор, з почуття суму й жалю, кладе отсей пучочок імортелів на його безвістну могилу. На могилу, над якою, сумуючи, витає тінь великого Богдана.

М. Ч.

І батько-гетьман... Баче він
Знов раду давнюю військову:
Його покрили бунчуком,
Його обрали на гетьмана...
І ось тепер він марно вяне
Під сим чернечим клобуком!
Наслідник славного Богдана,
Він пропадає у ченцях!
„Та ні, ще може час настане,
І буде знов в моїх руках,
Аж доки в смертний час не кину,
Усе, що дав мені отець...
Я вирву з рук у їх Вкраїну!..“ —
Гукнув у келії чернець.
І гук луною обізвав ся,
І сам чернець його злякав ся,
І мов підстрелений, затих,
Злякавшись дум і слів своїх.
Вже двічі, двічі вибирала
Вкраїна гетьманом своїм
Його і двічі відбирала,
Мов насміхаючись над ним,
Бунчук гетьманський з булавою.
„Не буде... годі!..“ — і чернець
Поник безсило головою
На той чернечий свій стілець.
„Не буде... годі!.. І без того
На світі гірко. Манастирь,
Чернечі чотки та псалтирь —
Отсе моє“... Й на лик святого
Він очі звів. І знов шука,
На час приспавши червяка
В розбитім серці, він спокою
Коло чернечого налою.
На час приспав... Проснеть ся знов,
І в синові озветь ся кров
Старого славного гетьмана,
І пожене його шукать
Войни і слави, і... аркана,
Щоб світ навіки завязать.

II.

Приткнувшись нишком у Стамбулі,
Дріма убогий монастирь,
Забутий Турками пустирь.
Брат-воротарь дріма на стулі
Біля зачинених воріт,
Як не один десяток літ
Так саме він дрімав ночами,
Спотиху дзвонячи ключами.
Ніч тиха, місячна, ясна
Стамбул серпанком повиває,
І в прохолоді спочиває
Він з краю в край. Бо од вина
Турчин тіка, мов від отрути.
Ніде ніщо не прогремить.
Та наглий грюк у брами куті
Збудив ченця в єдину мить.
Там хтось в-ночі гримів шаблями,
Ломивсь у брами і гукав.
Чернець, злякавшись, не пускав
У монастирь, але клинками
Старий зіржавілий замок
Вони зламали і ввірвались
Гуртом на двір. Чернець замовк,
Бо яничари не братались,
І за немілі їм слова,
Він знав, расплата — голова.
Вони шукали Гедеона —
Ченця зза моря. Падішах
Велів узять його. І жах
Зв'язав, немов яка запона,
Уста ченцям. І не вказав
Ніхто ченця того блідого,
Що у-ночі за ним прийшли.
Але вони й сами знайшли,
Кого шукали і, нікого
Опірч не тронувши, назад
Гуртом вернулись у Царьград.

III.

„Пропав наш брат!“ — ченці казали. —
 „Не зносить, бідний, голови.
 Бо яничари як попали,
 Од їх не вирветь ся живий,
 Хоч велит тілом будь і духом.
 Ченця-ж їм знищити не річ,
 І може в морі вже сю ніч,
 Важким привитаний обухом,
 Шукати буде, бідний, дна.
 Бо хто він є, — ніхто не зна.
 Часи-ж тепера не безпечні...“ —
 Так думу думали сердечні
 В-ночі сполохані ченці.
 — „Он чуть, що там, у тім кінці,
 По той бік моря, в Україні
 Держить ся й досі ще война.
 І кров тече, і скрізь руїни,
 А з чого все, — ніхто не зна...“
 І ниць поникши клобуками,
 Стояла братія сумна.
 — „Так певно: люті времена
 Прийшли на мир. Черга за нами!
 Коли і в бідний монастирь
 Дорогу взнали яничари,
 То тут спокою вже не вір,
 Тут грім ударить і без хмари!...“

IV.

Дарма лякали ся ченці
 Їх яничари не чіпали;
 І Гедеона не вертали
 До їх назад. Не по рупі
 Тепер була йому дорога
 І геть од їхнього порога.
 Ченцем він лїг учора спать,
 Гетьманом вранці щоб устать

І князем рідної країни *).
Він скинув рясу і клобук
І булаву знов і бунчук
Гетьмана-князя України
Із рук султана він прийняв,
На шаблю чотки проміняв.
В криваве знов він кинувсь море
Шукати вдачі у війні.
Знов кинув жереби страшні —
Але на щастя, чи на горе?..

V.

В ту пору розлад лютував
Повсюди з силою страшною
І негасимою війною
Весь час Вкраїну гвалтував.
В степах нещасної країни
І Лях, і Турок, і Москаль
До бою зводили дружини,
Поїли кровю ласу сталь.
І крикав ворон над полями,
На свіжих трупах сидючи,
І дим хвилястими стовпами
Звивавсь до неба пливучи.
Туди й поспільства йшли молитви,
Та лютий розлад не вгавав,
І трохи стихши, гомін битви
В руїнах знову оживав.
Нові гетьмани уставали
І враз зникали, і народ
В німі історії скрижалі
Писав важкий з годом год.
І Україна, як вдовиця,
Не знала, де їй прихилить ся,
Куди податись і за ким
Шляхом підданства йти важким.

*) Року 1677 султанським фірманом Юрія Хмельницького було визначено гетьманом України і окрім того йому надано було титул князя сарматійського

М. Ч.

Загиб Тетеря і Ханенко,
 Зложив бунчук свій Дорошенко,
 І знов зявляли ся нові
 Гетьмани ласі до крови.
 Тепер з потугою грізною
 На Україну йшов війною
 Богдана син і вкуші з ним --
 Баша турецький Ібрагим.

VI.

І Юрій знов на Україні..
 І бачить скріз самі руїни,
 Политі кровю і шляхи
 По нивах, збитих копитами.
 І бачить він старі гріхи,
 Новими зміцнені гріхами...
 І дума: „Горе, горе нам!..
 Отчизно любая, кохана,
 Служила добре ти Ляхам,
 Тепер аж три у тебе пана,
 Три пана, матінко свята,
 Всесвітня наша сирота!
 Коли-б устала тїнь Богдана,
 Що-б бідний батько мій сказав?...
 Умер він дуже, дуже рано,
 Вузли з вузлами не звязав.
 Хіба мені за його стати,
 Мені, безсилому ченцю,
 Із пекла край свій рятувати,
 Вдихнути дух живий мерцю?!..
 О. ні! важка, важка не в силу
 Мені гетьманська булава!“
 І никне, хилить ся безсило
 У його в думах голова.
 Спинись, отям ся, небораче,
 Покинь клейноди, булаву,
 Бунчук турецький і нову
 Шукай дорогу, бо заплаче
 І так сплюндрований у-край

Довготерплячий рідний край,
Заплаче гірко над тобою
І проклене тебе!.. Але
Ти й сам ідеш і за собою
Турецьке військо не мале
Ведеш до матери у гості,
В високу хату на помості —
Та вже без вікон і дверей.
Веди, невдатний архирей *),
Веди, вона вас дожидає
І хлібом-сілля привітає!..

VII.

Як все на світі йде-мина,
Плили години, времена:
Де кров текла, — трава зростала,
Новою змита — посихала;
Горіли села, города;
Одна влягала ся біда,
Нова під боком прокидалась,
Пожаром іскра розгоралась...
І безталанний чоловік
Години пасинок лихої,
В пилу, диму, шаленім бої
Проводив свій недовгий вік.
В походах вісім літ минуло,
Як Юрій скинув свій клобук.
Як вісім літ його погнули,
І скільки в їх зазнав він мук!
Нето на волі, то в неволі,
Нето мов справді і гетьман,
Нерадий був своїй він долі
І руки пік йому фірман
Невірних можливого владики.
Минуло вісім літ... А стільки
За час той лиха він зазнав

*) Був час, коли Юрій Хмельницький міг стати архиреем і, здається,
був не від того. М. Ч.

І як душею підупав!
 Він нічому тепер не вірив,
 І пеклом був йому Немирів.
 Там у палаці він конав
 І, що чека його, не знав.
 А круг Немирова країна
 Немов велика домовина
 Була безмовна. І страшна
 Була безмовністю вона...

VIII.

Блаженна ніч. В тумані синім
 Поснули села й хуторі,
 І місяць, вдягши їх промінням,
 Немов спинивсь, замер в-горі.
 Ніч ледви дише, мов п'яніє
 З принадних пахощів весни,
 І тихо цвітом вялим криє,
 Мов снігом, землю сад рясний.
 Спить соловей в щасливій парі.
 Ніхто його не наляка...
 А ніч у обшири безхмарі
 Усі зірки свої склика.
 І зорі вийшли і засяли...
 Стоять... глядять на тихий край.
 Сади і степ зачарували,
 Зачарували темний гай.
 О, тишино свята безгрішна,
 О, срібна ноче весняна!
 Як та царівна — горда, пишна,
 І не весела й не сумна —
 Ти йдеш велебно над землею
 І навіваєш тихі сни,
 І вють ся зграями вони
 У слід за ризою твоєю!

IX.

А хто-ж там ходе у-ночі,
 Одежу рве, гилля ламає

І сам з собою, ідучи,
Мов бежевільний, розмовляє?
Хто там, в гетьманському саду,
Гетьманську долю проклинає,
На землю падає й ридає,
Траву толоче молоду?
Кого то так скрутила доля,
Кого й яка ото неволя,
Коли поснули і сичі,
Ламає, крутить у-ночі?
То — князь Сарматії, султана
Підніжок, раб; то — син Богдана.

Х.

У всім Немирові не спить
Один владика України.
„Навколо скрізь — самі руїни!
Народ зневірений мовчить...
Полковники поодступали,
Мовчать, у землю повтупляли
Покірні очі... А гукни
Сьогодні ворог мій найзліший, —
Сьогодні-ж зрадить найвірніший,
Усі одвернуть ся вони.
О, тяжко жити з ворогами
І важко кволими руками
Держать гетьманську булаву!
Я так не довго проживу.
За сорок три-чотири роки
Я слова доброго не чув
І чоловіком я не був.
І що мені сей світ широкий?..
Нема нічого в нїм мені.
Хіба я чув прихильні річи?..
Хіба мені хоч раз у вічі
З коханням віченьки ясні,
Хоч раз єдиний, подивились?
Хіба за мене учепились
Хоч тільки раз, коли я ждав,

Малі дівочі рученята?
Мене цурали ся дівчата...
О, чом в ченцях я не пропав!
Який гетьман, вояка з мене?
Але який я і чернець?
Душею й тілом я — скопець!..
І він регочеть ся шалено.

XI.

І ходить він в саду густому.
В його збентежених думках,
Немов на склі води хисткому
У рівнозмінливих скалках
Чийсь образ мрієть ся. Лиш двічі
Її він бачив... Та вона,
Неначе демонська мана,
І день і ніч стоїть. ясна.
І зазира йому у вічі.
І баче Юрій скріз її:
Ясними мріями повита,
Стоїть замислена Юдита,
Стоїть, уклавши під свої
Звабливо спущенії вії
Блискучі очі огневії...
„Проклятий я, проклятий я!
Навіщо матінко моя,
Мене на світ ти породила —
Каліку, виродка?.. Чому
Таким, як другі, стать не сила
Мені нещасному?.. Кому
Від того шкода?..“ Й бє у груди,
Шалено бє себе гетьман.
А вже і досвітній туман
З землі поснулої усюди
Почав здійматись. І упав
У землю Юрій головою.
Несамовитою рукою
Він бив її, і гріб, і драв...
І вже при світлі дня ясного

Найшли його, мов неживого
В припадку слуги, і взяли,
І у будинок однесли.

ХП.

На всю уславивсь Україну
І у Стамбулі Жид Орун,
Бо не один продав табун
Він румаків палких Турчину.
Красунь немало перейшло
Із рух його в Стамбул, в гареми
І у султанському едемі
Цвіло, марніло й одцвіло.
Баші Оруна поважали, —
Великі гроші має він...
Нераз у його куштувала
І старшина козака вин.
Чолом не бе Орун нікому
Ніже й гетьманови самому.
Бо він немало бачив їх
Володарів, владик таких.
І що йому універсали,
Що гетьмани оті писали?
Коли пуста у їх казна, —
Йому їх сила не страшна.
Тугий Орун і Жид упертий,
Туга в Оруна голова;
Живе, біди він не тріва,
Та й єсть біду чим підіперти.
Він твердо вірить у дукат:
Як золото єсть, не візьме кат.

ХІІІ.

З дівчат найкращую — Юдиту
В жінки він синові узяв;
Немало бачив дука світу
І шлюб бучний на славу втяв.
Три рабини що найшановні

Звінчали в його молодих,
 Гостей усі кімнати повні
 Що найповажніших самих.
 Гуде музика, ллють ся вина
 Танцюють жваво молоді.
 В ярмулках прадіди сіді
 Сидять, глядять. Орун на сина
 І на невістку погляда :
 Чудово гарна молода !

XIV.

Горять огні і плями світу
 У вікна падають на двір,
 На дїтвору у купи збіту,
 Бабів, дівчат цікавий мир.
 А хто-ж там далі зупинив ся,
 Похмурий верхи на конї
 І, мов орел очима впив ся
 На білу постать у вікні ?
 І він пізнав... — „О кара, кара!
 Дві смерти клятому !..“ Й коня
 Рванувши з місця навмання,
 В-ночи полинув наче хмара.
 То — Юрій. Бачив він усе.
 Той Жид ступив йому на ногу
 Той парх посмів сміятись з його !*)
 Замість мита принесе
 Свою він голову погану !
 Він смів... кого-ж ? — його кохану
 Юдиту взяти він посмів !..
 „Він насміхається з гетьмана,
 Личина диявольська погана,
 Мерзїшний пес з турецьких псів !..
 О, мало смерти Жидовину !
 Він може дума, що баша

*) Щоб поповнити свою казну, яка завжди була пуста, бо витрачувалась на війни та походи, Юрій Хмельницький установив окремий податок: кожен, хто-б задумав одружитись, повинен був прохати у гетьмана на се дозволу і за дозвіл мусив заплатити установлене мито. Орун ні того, ні другого не зробив.

М. Ч.

І сам султан його гадину,
Мов пса, завісить, поміша?
Дурне! Нехай...“ І Юрій скаче.
Скінчив си город, він не бачить.
Зневага люта в нїм кипить
І гнів у грудях клекотить.

XV.

Привіз у-досвіта до дому
Свого владика вірний кінь.
Як темна ніч, неначе тїнь,
Сидїв блідий гетьман на йому.
Кривава піна удила
І мокрі боки покривала
І ніч безмовна тільки знала,
Де їх доріженька була.
Запер ся Юрій у кімнаті,
Нїкому слова не сказав
І в чім ввійшов, у тїм упав
В своїй тюрмі, гетьманській хаті.
Упав, зітхнув і задрімав.
Смертельний сон його скував.

XVI.

Всю ніч Жиди бенкетували,
Всю ніч музики бучно грали,
І не гадали молоді,
Що скоро будуть їм у біді.
У-ранці гості пановиті
Порозїздили ся усі,
Надивувавши ся Юдиті,
Її привабливій красі.
Із дому кличуть геть Оруна
Невідкладні його діла:
Боїть ся Жид, щоб тонкорунна
Зпід рук отара не втекла.
Він з дому їде без опаски,
Бо запобіг в баші він ласки

І не насмілить ся ніхто
 Його займати, бо нето
 Сутужно міряться з башею, —
 Платитись прийдець ся душею.
 Тому лукавий Жид Орун,
 Як щука в морі, сміло ходить,
 Як лис хвостом, де треба, водить,
 З слабим — розбійник і дерун.
 Немирів кида він і сміло
 На грошовите лине діло,
 І не гадає, і не зна,
 Що хмара близить ся грізна.
 Так хитрий лис покинув нору
 Стару лисицю й лисенят
 І геть подавсь в вечірню пору
 Ловить безглуздих зайченят.
 А ворог тихо підібрав ся,
 У нору диму напустив
 Всіх лисенят переловив
 І тихо геть собі убрав ся.
 Орун нічого не гада,
 А вже насунулась біда.

XVII.

„Загину я, та й ти загинеш,
 І перше ти, а потім я.
 Побачим, як ти смерть зустрінеш,
 Побачим — візьме верх чия!..“
 Так Юрій гнівом день клекоче
 І дожидає тільки ночі,
 Коли уляжеть ся народ,
 Своім замірам дати ход.
 І ніч прийшла. Огні останні
 Помалу город погасив.
 В якомусь дивнім почуванні
 Ждав Юрій часу і тремтів.
 Йому і моторошно, й любо,
 І якось боязне було,
 Неначе сталі чисте скло

У серце ворога він руба
Помалу, стиха устромляв,
І ворог бив ся, тріпотав.
Він знав, що вся його країна
Давно за здирства прокляла
І недарма в дворі була
У його варта неодмінна.
Але якесь таємне зло
В його душі весь час жило.
Воно то спало, то вставало
І хвору душу дратувало
То слави маревом хистким,
То кровю, помстою усім,
Хто ворогує проти його.
Тоді не жаль було нікого.

XVIII.

Заснула стомлена земля
І тиша все опанувала
В глухім Немирові. Не ждала
Пригод Орунова сім'я.
Огні погасли. В домі тихо.
І двір увесь у владі сна.
Ніяк не засне лиш одна
Коханців пара... Й не на лихо:
Ворота скрипнули і чуть —
У двір потиху люде йдуть.
Зламали двері... пруть ся в сїни...
Еге! тут щось не без причини!
Недобрим пахне щось воно...
І молодий стриба в вікно.
За ним налякана Юдита,
У чім була... Й стоїть зігріта
В кімнаті постіль вже пуста:
Далеко пара десь літа.
А в домі крик — стара гвалтує:
— „Вей мир, рятуйте!“ Та дарма, —
Лежить вже звязана, німа...
Ганчірка в роті... Тільки чує,

Що ворог в домі. І нема
 Кому її обрятувати.
 Лежить... Зістала ся сама.
 А козаки пішли гуляти,
 Шукать скарбів, трощити, бить
 І білий пух з перин трусить.

XIX.

Недовго порались послані
 Ідуть назад в гетьманський двір.
 А там їх жде, мов хижий звір,
 Що чує теплу кров зарані,
 Малий шалений чоловік
 В великому занадто сані.
 І двір Орунів, як сірник,
 Ураз занявсь: послані п'яні,
 Щоб краще йти було назад,
 Йому дали хазяйський лад.
 Огонь пала. Зібрались люде...
 Стоять... не гасять. Лихо буде:
 Гетьманська воля то така.
 Важка гнівна його рука.

XX.

— „Де сам треклятий, де Іуда?“ —
 Гетьман в дворі своїм кричить.
 — „Утік“ — „Нехай тіка, — нікуди
 Від мене він не забіжить!
 Нехай тіка! Знайду, піймаю,
 З дна моря витягну й здеру
 З Іуди шкуру всю стару!
 Де син з невісткою?“ — „Не знаєм.“
 — „Сюди Жидівку!“ І ведуть
 Стару на лютий суд гетьмана
 Її добром і ситі й п'яні
 Гетьманські слуги. Буде суд,
 Кривавий суд, без міри лютий.
 Його Жидівці не минути.

XXI.

Погас огонь. Орунів двір
Згорів увесь... Оторопівши
І боязно погомонівши,
Помалу розійшов ся мир.
А небо днем уже ясніло,
Згасали зорі, і одна,
Мов око ангела ясна,
Іще зірниця сяла сміло.
Із степу вітер навертавсь.
В огражі церкви дві тополі,
Ставні красуні тонкостволі,
Тремтіли листем. Прокидавсь
Кагал пірнатих гомонливий.
Димок підвів ся полохливий
З сторожки... Враз вклонив ся вниз
І потім тихо-тихо вгору
Піднявсь... розвіявсь... На карниз
Старого білого собору
Рядами всіли ся шпаки.
Заворушились козаки.
Зганяють в череду дівчата
Коров, телят. Збіра чабан
В свою отару овечата.
Ще в луках стелеть ся туман,
А вже із лона степового
В злотистім сяйві дня нового
Червоне сонце вирина.
Про тяжке зло воно узна.

XXII.

Всю ніч Жидівку мордували.
Питали: де старий і син?
Чому не платить мита він?
Куди усі поутікали?
Де гроші, жидова казна?...
Сполосували канчуками.
Питають... Одповідь одна:

Де батько й син — вона не зна,
І тільки блимає білками,
Блага мучителів своїх...
І учинивсь великий гріх.
Не памятаючи нічого,
В страшенній злобі, козакам
Дає приказ гетьман, якого
Не розумів, як слід, і сам:
Зідрати шкуру із живої
Велить Жидівки він старої.
Взялись кати. Страшений крик
Вжахнув чутливу пітьму ночі.
І занімів у всіх язик...
І бачать кров гетьманські очі...
І м'ясо корчить ся живе...
Як лютий звір гетьман реве,
Криваве тіло бє ногою,
І чобіт смугою брудною
Кладе на тілі тім печать...
Кати постали геть, мовчать.

XXIII.

Мов хижий ворон, облїтає
Немирів ранком чорна вість.
Вона катам не на користь.
Орун до дому повертає.
На його з жахом всі глядять.
І баче він, то щось тут сталось,
І серце в грудях затріпалось...
Але боїть ся роспитать.
І він почув. І на дорозі
Нерушно сидячи на возі,
Замер на мить, мов уві сні.
І скрикнув враз, як на війні
Кричить боець в смертельнім бої.
І був страшний Орунів крик.
— „О, кара вам, пси люті, гої,
І помста вам моя повік!..“
Назад він воза повертає,

По конях бє, кричить, гукає,
І коні злякані несуть
Візок з нещасним чоловіком,
І підганяє він їх криком,
І пожера очима путь.

XXIV.

Куди й чого Орун подав ся?
Чому так коней він жене
І чим утишити завдав ся
Своє нещастє він страшне?
Що буде — й сам Орун не знає,
Але вся кров у нїм кипить,
І безустанно поганяє
Він змоклих коней і летить...
Він зна, що там, куда він лине,
В руках у його буде власть,
І лютий ворог той загине,
За шкуру голову віддасть!
І далі й далі він все мчить ся,
І слїдом курява за ним
Встає, і вєть ся, й клубочить ся,
Немов пожежі чорний дим.
Зморились коні. Третє мило,
Криваве, боки їх укрило, —
Орун гука, Орун кричить
І далі й далі все летить.
У Камінець він поспішає...
О, там розправу знайде він!
І він покаже, хто здолає,
Чи Жид, чи той Богдана син!

XXV.

А що-ж гетьман несамовитий?
Чого в будинку мовчазнім
Усі вікониці забиті,
Що робить він отам у нїм?
Чи він нове що замишляє,
Чи помсту празнує у тьмі?

Чи сном він сили підкріплює
 Щоб знов знущатись над людьми?
 Народ далеко обминає
 Непривітний гетьманський двір,
 Мов там заліг скажений звір.
 Так ситий лев одпочиває,
 А інші звірі і звірьки,
 Жахаючись за власну шкуру,
 Щоб не влетіть у лапи здуру,
 Його обходять здалеки.

XXVI.

Не спить гетьман, бо сну немає.
 В одежі драній, як мертвяк,
 В кімнатах темних він блукає,
 Не заспокоїть ся ніяк.
 В кімнату йде він із кімнати,
 Блукає в пільмі і нїде
 Собі він місця не знайде,
 Щоб час єдиний задрімати.
 Не вперше кров йому точить,
 Привик він голови стинати,
 Життя в півшага цїнувати,
 Але, мов заклата, стоїть
 Весь день в очах його Жидівка
 Напів обідрана... й жива...
 І все в крові: уся долівка...
 І стіни... й навіть рукава
 Його гетьманського жупану...
 Куди-ж тікати? І як оману
 З очей прогнати сю страшну —
 На час, на хвилю хоч одну?
 Нема куди. Кров лїзе в вічі,
 Малює лица чоловічі,
 Жіночі й дїтські... Всї вони
 Хвилюють, мінять ся без гуку
 І завдають гетьману муку —
 Такі спокійні і страшні!

XXVII.

І він заснув. Життя змагання
В душі знесилений вляглись,
І снів хвилястії зітхання
Над ним заснулим повились.
І сон змахнув з душі гетьмана
Усе, що в-день бурхало в ній,
Немов загоїлись всі рани
І мов змінився у хвилі тій
Він сам і все кругом. І — чудо! —
З очей упала враз полуда,
І серце чисте, молоде
Забилось в грудях, як бувало
Колись у дитстві ще стукало,
Коли на шлях, було, веде
З похода батька зустрічати
Його спокійно-горда мати.
І ясно бачить уві сні
Він матір горду і щасливу
І батька постать уродливу
На бойовім його коні.
Ідуть полки, гремлять гармати,
Риплять далеко десь вози...
Народ іде бойців стрічати,
Виносе хліб-сіль, образи...
І їде він, коханець долі,
Старий Богдан... Летять шапки:
Кінець народньої неволі!
Кінець! Знов вільні козаки!..

XXVIII.

Зітхнув гетьман у сні важкому,
Гарячим сні... І баче він
Країну рідную знайому,
І любий Суботів, і млин,
І сад, де дитськими ногами
Колись він бігав ще малим,
Де гравсь комашками й квітками,

Був сам метеликом прудким.
 І бачить Юрій, мов блукає
 В тому саду густому він.
 А сад замер, не коливає
 Ніде листочок ні один.
 І ходє він, мов сном повитий,
 В якомусь дивнім забутті,
 Одним чуттєм з тим садом злитий,
 І мов потопши в тім чутті.
 Іде і голос зачуває —
 Далекий, тихий, мов луна...
 Затих на мить... І знов співає...
 І дума він: співа вона.
 А хто — не знає. (Сон закони
 Свої до всього приклада).
 Здавалось, ніби через гони
 Якась дівчина молода
 Співає тихо. Ї не дівчина,
 А другий хтось... І наче скло
 Дзвенить той спів. Одна хвилина —
 І знов затих, мов не було.
 І знов дзвенить, і кличе, й манить
 До себе сила чарівна,
 Немов без міри що кохане
 І обіщає й дасть вона...

XXIX.

— „О, хто співа, про що співає?“ —
 Крізь сон спитати хоче він,
 І не здола і слів немає.
 А любий голос, все один,
 Дзвенить в ушах, не затихає
 І манить душу в пекло й рай.
 І торса хтось його, штовхає...
 І чує голос: „уставай!..“

XXX.

І він прокинувся. Що за диво:
 Бряжчать шаблі, горять огні,
 І люде хмурі і грізні

Стоять круг його. Полохливо
Глядить гетьман блідий на їх.
— „Вставай, часу дрімать немає!“
Схопив ся Юрій. До своїх
Шабель він руку простягає...
Порожня геть уся стіна!
Побачив Юрій, що не жарти,
Метнув ся разом до вікна.
— „Е, ні, куди! Летить не варто,
Бо пан-гетьман либонь не птах!
Тепер у наших він руках“.

XXXI.

Як знов у-ранці сонце встало,
То вже гетьмана не застало
Воно в Немирові: о, ні! —
До світа був він на коні.
Не по своїй тепер він волі
У спеку шлях зміряв у полі, —
Гетьманській волі був кінець:
Його везли у Камінець,
Султан поставив на гетьмана,
Султанське слово і в кайдани
Вкувало ставлення його.
Та й мусів ждати він того.
І як прокинув ся Немирів,
То зразу був і не повірив;
А потім взяв і щось, і як,
І порішив, що й треба так.

XXXII.

Не на бучну народню раду
Збивали довбиші громаду
У славнім місці Камінці:
Не в його власть була в руці.
Немов не чуючи образи,
Погнулись вільні козаки,
І від султанської руки
Писались лицарям накази...

Народ зібрав ся на майдан.
 Там три баші у-ряд сиділи
 І над гетьманом суд чинили.
 І слухав їх слова гетьман.
 Йому усе вони згадали:
 Кому він що й коли вчинив,
 Кого безвиного забив, —
 І дати відповідь казали.
 Німий, неначе в забутті,
 Стояв гетьман. І судів річи
 Анї в умі, ні в почутті
 Не одбивались. Суді двічі
 Питали: винен він, чи ні?
 А він мовчав, немов вві сні.
 — „Сюди Оруна!“ І виходить
 Із лави Жид старий Орун.
 Іде, очима тихо водить...
 Так вовк підходить під табун,
 Уже запевнений зарані,
 Що свіжини собі дістане.

XXXIII.

Жагуча помста в нім кипить.
 В гетьмана впив ся він очима...
 Говоре й сам увесь дріжить.
 Він каже правду. Тільки мимо
 Слова ті Юрія ушей
 Летять, і він, мов скаминілий,
 Не підведе з землі очей.
 — „Винись!“ — баша йому гукає.
 І Юрій очі в гору звів,
 І скрізь навколо козаків
 Похмурі лица помічає.
 Сумні й грізні стоять вони,
 Сини походів і війни,
 Орли і соколи Богдана...

XXXIV.

І розчинилась разом рана
 У серці в Юрія. І впав,

Мов сухостій, підтятий в гаю
Неждано духом він до краю.
І жаль, і сум його поняв
І стиснув серце безталанне.
Бо він уперше зрозумів,
Чий суд тепер його судив
І клав рішення нездоланне.
І що тут Турки і баші,
Коли в грізних очах лицарства
За всі провини і митарства
Уздрів він приговор душі!

XXXV.

І враз, немов незнана сила
Його зняла на дужі крила, —
Перед народом Юрій став
І не башам-судцям в угоду —
Своєму рідному народу
Усі гріхи він сповідав.
І він приніс йому повинну,
І все повідав, що робив,
Кого неправедно забив.
Де лив кров людську неповинну.
— „Я не гетьман, нещадок я!
Я покусав ті рідні груди,
Якими матінка моя
Мене скормила. Я Іуди
Став клятим братом, і мені
У пеклі лютому на дні
Уже давно Господня воля
Прибрала місце. Не неволя
Мене ганяла цілий вік:
Я сам кохав безглузді мрії!
І із ченців я в мир утік.
Судіть мене пани-громадо,
Чиніте праведний свій суд!“

XXXVI.

Загомонів, здрігнувшись, люд,
Мов зашуміла хмара градом.

Не в силі був народ простить
 Йому всі здирства і руїни,
 Зневагу рідної країни
 І не озвався, щоб захистить.
 Але й не ждав собі ощади
 Гетьман нещасний. Він мовчав.
 Баші, його признанню раді,
 Мовчали теж. Та ось почав
 Баша старший кінчати діло:
 — „Так винен ти, — призвав ся сам,
 Що ти весь вік прожив невміло.
 Служив і тим, служив і нам...
 Твої діла тебе карають.
 Слова ж султанські так гласять:
 Гетьмана знов хай вибірають,
 Тебе ж на горло покарають!“
 І лиш сказав наказ султана,
 Петля татарського аркана
 Ураз, загубши мов бджола,
 Гетьманську шию обвила.

XXXVII.

Зрухнувсь народ. Проніс ся глухо
 Непевний гомін і затих.
 Зубожів він лицарським духом,
 Завзятем лицарів старих.
 І ось ведуть його, гетьмана,
 Як пса ведуть... І кров Богдана,
 Звитяжця рідної землі,
 Загинуть мусить у петлі,
 Мов кров то пса... Мовчать чубаті,
 Похмурі люде, мов закляті.
 Але знайшовсь один козак,
 Тепер дідусь, колись юнак, —
 Душа відважна не стерпіла.
 Рвонув ся він до Турків сміло,
 Козачу шаблю оголив
 І шлих катам загородив.
 Але не встиг сказати він слова, —

Турецька шабля вже готова.
Лиснула раз... і ще... й знова
На землю впала голова.
Здрігнувсь народ. Схопились руки
Самі собою за шаблі
І опустили ся... Онуки
Вже від лицарської науки
Відбились. Юрія вели
На міст, щоб там його скарати,
І в тім ніхто не чув утрати.

XXXVIII.

Що ж думав Юрій? Він глядів,
Він бачив все. Та мимо його
Тепер вже знов, мов сна тяжкого
Неслись видіння, й не хотів
Того він сна переривати.
Він йшов. На міст його вели,
Щоб там життя у його взяти,
Немов вони його й дали...
Прийшли. Там стовпища народу
Зібрались ждять його приводу.
На самий міст його звели.
І глянув він на світ в останнє.
І жаль останнього прощання
Наповнив серце. Підійшли
До горла сльози, і від болю
Нешасний Юрій застогнав:
Він весь би світ віддав за волю,
За час життя усе б віддав!
Шморгнула враз петля... Звалили
На міст лицем... Останні сили
Забились в нім, але дарма:
Ще мить — і все покрила тьма...

XXXIX.

Так згинув славного Богдана
Убогий син і ученик,
Так в сані князя і гетьмана

Погиб нещасний чоловік.
 На кволий дух обставин сила
 Вагу надмірну навалила
 І він упав. І не один
 Тоді отак загинув він...

XL.

Сказав баша, і труп у воду
 Спустили з камінем важким.
 Не потужив ніхто над ним.
 Нікого там з Богдана роду
 У час сконання не було.
 І труп з водою занесло.
 І без почесної могили
 Останки крові опочили,
 Останки роду на землі
 Старого батька України.
 Така вже доля. Не дали
 Ляхи й самому домовини:
 Хто біг перед його лицем
 І тацював криваві танки,
 Той познущавсь хоч над мерцем
 І потоптав земні останки
 Уже нікому не страшні
 Здавалось так... Та, мабуть ні *).

*) Року 1664 польський воевода Чарнецький спалив Субботів і велів
 викинути в труни останки Богдана — через сім років після його смерті.

М. Ч.

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В ЙОГО ТИПОВИХ ПРЕДСТАВНИКАХ ¹⁾.

Антін Крушельницький.

Клясична теорія літературних тем виробила певні вимоги, які надовго пізнійше лишилися непохитними, обов'язковими. Дієви-ми особами були царі і герої, поважне розроблення людської психології мало на увазі лише могутні поривання і трагічні конфлікти. Тим самим межі поважного розроблення людського життя були занадто звужені і для драми лишалося лише певне число, досить невелике, мітологічних чи історичних тем. Практика літературної діяльності дала перевагу таким темам, пізнійша теорія літератури в своїх узагальненнях підхопила це та зробила з цього загально-обов'язкові приписи.

Тягар сліпого наслідування клясичних взірців довго пригнічував молоду літературу нових народів, аж поки в новітні часи зовсім скинуто сей тягар. В дієві особи перестали брати лише з поважного осередка богів, царів і героїв, звернулись тепер і до інших менш впливових груп і зацікавилися більш звичайними почуттями, лишаючи на боці могутні поривання і нелюдські страждання поодиноких виключних натур.

Але позбавлені давнього загального признання і впливу, ці клясичні погляди лишили по собі де-які сліди, більш або менш помітні. В менш освічених групах і закутках суспільного життя, у старших поколіннях ще лишалося хоч вже неясним поглядом і несвідомим осудом давнє літературне переконання, що література в своїм шуканню тем і персонажів не може знижати ся нижче певних груп і верств. Згоджуючись на певне поширення меж літературного світогляду, старше покоління все-ж таки ворожо ставило ся до дальшої подібної-ж проби ввести в літературу нових людей і нові теми.

Низчі верстви і буденне звичайне життя — сього треба було уникати в літературних темах, на гадку старших поколінь.

¹⁾ Див. кн. III, IV і V.

Літературна діяльність шестидесятих і семидесятих років не раз зустрічалась з такими стародавніми пережитками, але виборола признание більш новим темам, більш свіжим поглядам. Все-ж таки лишило ся де-що з отсих пережитків літературної старовини і на далі, і з сим довело ся зустріти ся і молодшому поколінню, представникам галицької літератури кінця XIX в.

Те, чого радили уникати автори і критики старих часів, як раз тепер і підкреслено молодшими письменниками. Ся молодіж не раз чула коло себе з боку старших докори суворому, безнадійному реалізму, і ставши до літературної праці ся молодіж не вагаючись вибрала реалізм, як основну прикмету, хоч иноді і не дуже зручно користалась отсим небезпечним знаряддєм. Молодіж не раз чула коло себе з боку старших закиди сьогочасному напряду літератури і ставши до праці поставила своїм девізом — щоденне звичайне життя. Як раз се непомітне життя, уникаючи всього, що має святочний вигляд, — виключних людей і незвичайних подій, міцних характерів і великих вчинків. Нема в сьогочаснім життю ні святих, ні злодіїв, є тільки звичайні буденні непомітні люде, яких тисне матеріальна нужда і примушує зза копійчини відрекатися від ліпших бажань і замірів. Непомітне буденне життя, де вже в молодих літах доводить ся за для шматка хліба кривити душою, де потім поволі щезають добрі почуття і поривання, людина падає морально, і втрачуєть ся непочитна — здавало ся — вірність переконанням і ясна чутливість до нечесного і злого... Се все — буденне життя, в якому так богато значіння має „буденний хліб“...

До сього цілком зрозумілого бажання поширити межі літературного світогляду внесенням нових тем, прилучив ся ще і відгомін великого загально-європейского руху, який вплинув своїми ідеями і на молодіж остатнього десятиліття XIX в. — згадати хоч „Ukraina irredenta“, сю цікаву амальгаму соціальних і націоналістичних поглядів і поривань. У попередників, письменників реалістичної школи, як наприклад у Франка або Ковалева, ми не раз знайдемо сумні, вражаючі малюнки людського бідування, на селі або в Бориславських умовах праці. Але реалізм сих малюнків полягає в основі своїй на давніх оцінках суспільних явищ, се давні категорії суспільного життя — багаті і бідні, пануючі і покривджені. Молодші письменники зробили пробу розглянути і оцінити сї-ж самі факти і явища з становища поглядів соціально-економічної доктрини, і в таким новім обробленню відомих фактів і відносин внесли де-що свого, нового.

Взяти наприклад з цієї молодшої групи А. Крушельницького. Видаючи збірничок ранніх своїх оповідань він дає цьому збірничку характерний заголовок „Пролетарі“, і се не тільки модне слово для оздоблення обкладинки: автор не раз намічає в оповіданнях провідну ідею свого оброблення фактів людського життя і ся провідна ідея надає подекуди характеристичне і вузьке освітлення фактам і подіям.

В сьім збірничку між іншими оповіданнями є кілька цілком присвячених аналізі — як тепер кажуть — проблеми пола, в різних умовах її здійснення і порішення. Розглядаючи сї оповідання легко зауважити, що як раз автор вибирає ненормальні відносини, хибні порішення, а з другого боку — він не забуває підкреслити, що в основі всіх сих помилок і нещасливих випадків лежить одна головна причина, і се толкування реальних фактів, яке на гадку письменника являється загальним для людського життя, се толкування зовсім згоджується з ідеєю заголовка книжки: людська доля є лише вивід з гіркої, важкої, людської нужди... Починаючи з вагань студента, коли йому приходить ся відважити ся на шлюб з маловідомою і несимпатичною панночкою, щоб на тестеві гроші закінчити свою вищу науку, і кінчаючи скаргами простітутки, якій не виплатили, що вона „заробила чесним способом“, між сими двома крайніми — на звичайний погляд — ситуаціями письменник дає ще кілька малюнків аналогічних-же ненормальних відносин, які виникають на тлі економічних умов. В деяких оповіданнях ся спільна ідея виступає не дуже ясно, як брати їх з осібна, але в сполученню з іншими в загальнім звязку легко зрозуміти, чому і їх письменник завів в сю серію оповідань про любовь у пролетарів, тих людей які — з огляду на своє матеріяльне становище — і не можуть мати здорового нормального родинного життя.

Під загальний заголовок — „Пролетарі“ можна-б підвести і оповідання — „Буденний хліб“. Аналіз проблеми кохання тут не займає першорядного місця, але важкий подув матеріяльного бідкування дає себе відчувати і тут. Перед нами ряд сценок звичайної непомітної трагедії, яких так багато в життю. Се звичайні буденні злидні, без кровавих конфліктів, без голосних фраз. Загально сполучаюча ідея — історія зруйнованого домашнього огнища, і причина цієї руїни — матеріяльне бідкування, хоч в остатній момент *force majeure* — смерть — заслонює трохи логічний звязок подій. Се одна з звичайних щоденних історій. Починаєть

ся оповідання бадьорими, ясними нотами: се перший свіжий розцвіт молодого чистого почуття, стільки надій на будуче і все так ясно і зрозуміло. З великим тактом уникає письменник всього, що робилоб з цієї історії щось рідке, незвичайне: перед читачем одна з тисячі подібних історій. Заведення власного господарства і уродини хлопчика — се ще по сю сторону межі, далі йде і міцніше сумна домішка: важкі умови життя, матеріальна нужда, безпека за будучий день накладають на дальші події більш і більш сумну тінь: кінець — смерть і самота повна суму і важких споминів. В звязку з попередними оповіданнями і тут можна зауважити туж провідну гадку: наша доля, радощі чи страждання тільки вивід з матеріальних умов буднього життя...

Почавши свою літературну діяльність під прапором реалістичної школи, Крушельницький на далі тримався свого напрямку, надаючи пізнішим своїм малюнкам з життя відтінки сатири. Наприклад, Крушельницький вніс такий відтінок в свої малюнки офіцерського побуту, сіє одинокі в галицькій новійшій літературі малюнки такого змісту. Ми бачили у Франка в його повісти „Для домашнього огнища“ лишень деякі натяки на погляди офіцерського товариства, у Кобилянської і Яцкова бачимо досить ярку характеристику важких умов життя молодих вояків у війську і їх глибокій сум за селом. У Крушельницького в його сценах з офіцерського побуту знаходимо вперше пробу намалювати офіцерське товариство з головними прикметами відносин і поглядів, намалювати повно і правдиво. Малюнок вийшов дуже різкий і сумний: і класові погляди сього відокремного тісного гуртка і суворі відносини до вояків — се намальовано різкими і міцними рисами.

З інших творів пізнішого часу зауважимо — повно і реалістично намальовані важкі умови життя і діяльності в малих провінціальних театрах („Герої“) і сценки щоденного бідкування маломожнього міщанства з постійними сварками („Зяті“). В реалістичним дусі витримані малюнки перейняті важким почуттям і глибоким песимізмом. Подібно тому як старий артист Яців висловлює молодій Собківні свої повні-глибокого песимізму погляди на життя („Герої“), так і стара бабуса в „Зятях“ відповідає на скарги своєї доньки, що їй важко жити серед постійних турбот суперечок — „от я живу... на вас дивила ся... на них дивлю ся... тай живу... треба жити, доки духу стане в грудях“... Чи се стареча апатія до життя чи життя дійсно нічого не може дати

доброго, і письменник — реаліст нічого не може вибрати світлого, бадьорого?

Занотуємо на закінчення ще дві теми близькі до визначених вище оповідань більш раннього часу, се „Демон“ і „Семчишини“. В першій творі читач має перед собою ряд розмов між братом і сестрою, і в сїх признаннях знаходить натяки на минуле. Сестра признаєть ся, що вона була закохана, горячо і глибоко кохала, пережила добу безмежного щастя, а потім її жорстоко покинули саму. Брат висловлюєть ся менш отверто, але і у нього була своя історія: він також був закоханий багато страждав роздумуючись над минулим своєї коханої і нарешті порвав сї відносини. Ми бачимо тут мов дві сторони того ж самого факту, начеб то сї два ціклі відносин і події стояли в тіснім взаємнім звязку між собою. Сестра кохала і була покинута — се першій акт драми; хтось иньший покохавши її буде мучитись так само, як тепер її брат, минувшим щастем її з иньшим. Начеб то частина кари за кожний вчинок лежить і на иньшій, і зовсім відокремлені вчинки і події звязані між собою в тісний ряд причин та наслідків.

З другого боку — „Семчишини“ нагадують „Буденний хліб“, хоч автор, вніс тут і символіку розроблення (невідомий хлопчик ворожбит) і деяку неясність основної гадки, завдяки чому пригадуєть ся давня легенда про заздрісну долю. Не ми творимо наше щастє, наша доля лише вивід з цілком від нас незалежних умов і обставин. Завдяки випадковим, здаєть ся, подіям на наших очах руйнуєть ся той добробут, те щастє, до якого нарешті протягом довгих зусиль і турбот доробили ся Семчишини. Зневіривши ся в людській вдячності, Семчишин після смерти жінки мусить зневірити ся і взагалі в самім життю. Цікаво зауважити відтїнок символізму в сїм творі; мимоволі підходить питання: чи се певний момент в розвитку творчости письменника, чи се лише тимчасове, випадкове, навіяне літературними впливами, після якого автор знов вернєть ся цілком до своєї реалістичної манєри оброблення?

Михайло Яцків.

Напрямок літературного реалізму дає письменникам деякі спільні прикмети, але не стирає зовсім їх індивідуальність. Передо всім ся індивідуальність дає себе відчувати в самім виборі тем.

Бажаючи передати без всяких змін і поправок голу правду життя, письменник всеж таки може вибрати і розробити ті або інші події. Справді, в першій добі розвитку реалізму, коли новий напрямок хоче витиснути давню літературну манеру розроблення і являєть ся гострим протестом, увага письменників переважно звернена до одної категорії подій і фактів, з занедбаннем інших. Але згодом ся прикмета початкового войовничого моменту стає менш помітною.

Як для поодиноких письменників сучасників, так і для покоління, що наступають одно за другим, характеристичними являють ся нюанси в розробленню аналогічних тем. Роздивляючись, як гостро виявило ся реалістичне розумінне життя у окремих письменників, можна прийняти за зразки такого розуміння — для старшого покоління оповідання і вірші Франка т. зв. тюремного циклу, для молодшого — начерк Яцкова „Осінна неділя в касарні“. Се зразки користання реалістичним методом і разом з тим приклади найвищих здобутків, які ми бачили за останні часи в реалістичній школі. Більш ніж інші, глибше ніж інші перейняті сї оповідання сезоглядного вірністю в малюванню важких умов життя і глибоким відчаєм безнадійного суму.

В тюремних обставинах в творах Франка ми бачимо не тільки те, як нелюдсько можуть иноді складати ся відносини між людьми, ми бачимо також і деякі типи дегенератів, які лякають ідеаліста Андрія Темеру. Сї дегенерати любісенсько жили собі на волі, аж поки незвернули на себе увагу закона, але Андрій Темера їх на волі не бачив, а стрів ся з ними лише тут у тюрмі і можливість таких стріч ще більш зміцняє глибокий сум тюрми: се ж виходить не тільки на суспільнім дні, але і на етичнім дні. В касарні намальованій Яцковим не може бути таких стріч і ціла вага лежить на нелюдських відносинах між безпомічними переляканими рекрутами і жорстокими в своїх вибаганках і знущаннях старшими, фельдфебелями або що.

Є певна аналогія в розробленню теми. Щоб підкреслити безнадійний сум важких умов життя, треба взяти наочним їх свідком людину з вищою психічною організацією, глибоко розвиненим почуттєм і щирими пориваннями до далекого ідеалу. Таким виступає перед нами Андрій Темера в оповіданню Франка, такеж значінне має і присутність молодого артиста Марка між звичайними мешканцями касарні — в оповіданню Михайла Яцкова. Всім приходить ся важко в намальованих у Яцкова умовах

життя, але вищий найбільш гострий осуд зложить людина призвичаєна до цілком инакших умов, людина культурна, високо розвинена і хоробливо вразлива: таким і являється Марко. Справді, з деяких виразів можна б було думати, що автор хотів надати сій постаті деякі иньші прикмети: „отруя світового болю — рекомендує автор читачам молодого артиста — „зробила з нього Сатану, на всі святощі суспільні був у нього малозвісний, їдкий сміх на кутний зуб“ — се щось Мефістофелівське в основі; тільки „для матери било іще те сильне, велике серце“ і сам Марко глядячи на сум матери думає про тісний взаємний між ними звязок: „біль ту безконечну виссав я з твоєї груди, а рід мій виссав її з чорної землі, з хмарного неба і диких лісів“...

В тім же реалістичнім напрямі задумав автор більший твір. Завдання Яцкова було тут намалювати вже не окремі особи, а цілі верстви суспільности, і при тім „зріжницювати їх так, як сотворив їх Всемогучий Бог і могутня суспільність“... „Чому діти — виясняє автор трохи низче свої погляди на реальну дійсність — „мають скоро старіти ся? чому мають вони дивити ся на розпусту, підлоту, ненависть і иньші гріхи своїх родичів?...

Все ж з сього підрахування прикмет життя легко відгадати, на які події і відносини зверне автор найбільше уваги: се дійсно так і є. Але автор занадто багато дав місця реалістичним подобицям і то лише з одної сфери відносин, і через те його характеристика вийшла трохи вузкою. Се не верстви, а поодинокі люде з їх виключно темними прикметами, і з другого боку невідомо, чи всі перипетії життя Ніни звязані з безвідпорним впливом могутньої суспільности та нічого тут не лишається ся індивідуальности, її проявам і прикметам.

Лишаючи на боці різкі подробиці реалістичного характеру загальний зміст повісти „Огні горять“ буде такий. Головні персонажі — Остап, поки що учень гімназії, селянський, син, з здорової селянської родини, бадьорий, енергичний; з другого боку Ніна — в якій Остап глибоко закохав ся — донька талановитого маляра, який не встиг пробитись на широкий шлях і лишив ся напів майстром, на пів артистом. Він переходить з місця на місце розмальовуючи церкви і в родині зовсім нема ладу. Діти завше сварять ся між собою і з матирю, зтримує їх лише суворий батько, коли буває дома. Ніна — нервна, хороблива натура, без ясних непохитних поглядів і переконань. Постать самої Ніни задумана якось неясно і психологія її нерозроблена детально. З початку

се розумна, серйозна дівчина, а потім ми дізнали ся про неї бо-
гато такого, що совім не згоджуєть ся з сего первісною ха-
рактеристикою. Але се все не тільки вплив безвідпорної могутньої
суспільности.

Оповідючи про Остапа — автор намалював різку характе-
ристику вчення і життя гімназистів, розповідаючи про Ніну він
застановляєть ся на побуті дрібних провінціальних акторів, між
якими була якийсь час і Ніна: і тут також дуже багато різних
реалістичних подробиць. Але найбільш уваги звертає автор не
на окремі верстви і товариства¹⁾; найбільш докладно описана
сама лише Ніна, але тільки з одної сторони її любовних аван-
тур. Де-що дієть ся на очах читача, де-що дізнаєть ся він про
минуле Ніни від автора: але і се і те не робить вражіння дій-
сного життя, а здаєть ся якимсь згромадженням риалістичних под-
робиць і ефектних моментів.

Занотуємо на останок ще оповідання „Нухим“. Селянин
припадково зустрів в корчмі бідного старого Жида, в яким з зди-
вованням признав багатого колись купця Нухима Гольдберга. Зі
слів селянина ми знаємо, що і в дні багатства Нухим був добрий
як рідко хто і добре відносив ся до маломожних людей. Слово за
словом виясняєть ся, як впали купецькі підприємства Нухима,
як він збіднів, як з двох синів — один вихрестив ся, на велику
тугу батькови, другий — Мельхіор — одинока надія, утіха і ра-
дість старого батька, розумний і вивчений, будучий раввін — не-
сподівано вмер. Так нещасливо склала ся доля Нухима, але він
не скаржить ся на свої нещастя: спокійно згадує колишнє багат-
тво, не жалкуючи, не скаржачись, тільки зворушує його згадка
про смерть Мельхіора. Глибокий сум пробиваєть ся через величну
майже біблейську покорність Вищій силі. Автор сам відчув се
глибоке зворушення в серці Нухима під сею покірністю долі
і вмів се добре намалювати в своїм коротенькім, але повнім зна-
чіння і почуття оповіданню.

Вогдан Лепкий.

Загальний тон літературної діяльности письменника — сум-
ний чи бадьорий — складаєть ся під ріжними між собою пере-
плутаними впливами. Найбільш просто було б уявляти собі пси-
хічну основу, головні психічні прикмети письменника постійним

¹⁾ Як можно було б сподіватись по його ж заяві.

незмінним фоном, на яким впливи і вражіння життя плетуть свої різноманітні мережки. Але се не так просто. Буває, що на цілу групу письменників важкі умови життя, важка епоха суспільного розпаду накладає відтінок глибокого суму; трапляється навпаки й так, що в гармонічній рівновазі духа, не вважаючи на впливи обставин, письменник хоч важкою стежкою життя все ж таки з ясним спокійним чолом йде наперед, поборюючи перешкоди і виконуючи улюблені заміри і мрії. Таким чином іноді змінюють впливи життя психічну вдачу людини, іноді ся психічна основа непохитно вистояє супротив — здавалося б — міцних впливів обставин. В останнім випадку оптимістичної — наприклад — вдачі письменник не звертає уваги, легковажить сумні факти і події та щиросердечно зостається і на далі переконаним оптимістом. Теж саме може статись і за песимістом, в якого чутливість до життя з самого початку зотроєна глибоким сумом, так що з'являється мов психічний дальтонізм, нечутливість до яскравих спокійних бадьорих малюнків життя.

Через те, вчитуючись в книжечку творів письменника, читач іноді не може простежити походження різних відтінків творчості, не може довідати ся, під якими впливами се або те склало ся. Доки йде первісна психічна основа творчості, і де починається безвідпорний вплив обставин життя, ясних чи сумних? Велику підмогу дали б біографічні вказівки, але не завсідь їх має під рукою критик при читанню і студіюванню творів.

Іноді сам письменник улегшує сю справу. Подекуди полишає письменник вказівки автобіографічного змісту і з них можна дечим покористувати ся для вияснення спірних питань: які, наприклад, впливи мали найбільш значіння, які змінювали первісні погляди. Дечим — бо з одного боку такі вказівки бувають дуже часто неповними, а з другого — трапляються тут і помилки — чи то щирі, несвідомі, чи свідомі, з певними замірами.

Дає такі автобіографічні вказівки і Богдан Лепкий, вияснюючи основні прикмети своєї літературної діяльності. „Батьком тих пісень — безвідрадного суму“ характеризує письменник загальний тон своїх вершів. Ми бачимо також і натяк на реальну основу свого сумного тону, натяк на сумні впливи і вражіння: реальна дійсність приймає у письменника дуже непривітний, сумний вигляд: „голодний хлоп в старій, подертій свиті“ — „то рідний край і рідне село“, або в иньшій місті автор згадує про „тую пропасть чорну, ту безодню горя, сліз і муки, то пекло, що

живцем людей до себе горне, а звесь село"... Давне, дуже знайоме почуття в українській літературі нагадують ці слова, різниця лише в відтінках і нюансах.

Розглядаючи оповідання автора, легко зауважити, що зміст їх сумний: автор прав в своїй оцінці загального напрямку своєї літературної діяльності. І нещаслива доля маленького хлопчика, що доглядає гусей („Гусій“); і сумна пригода коло ставу, де панський сторож забив селянина, який вдосвіта ловив рибу з панського ставу („Над ставом“); і гірке бідкування Насті з нелюбим чоловіком („Настя“) — се все сумні події щоденного селянського бідкування, і вони перейняті всі таким же сумним почуттям, як і той анекдот про п'ятку, що для старого діда була самотнім скарбом а потім виявилось, що се стара, нездала до нічого п'ятка („Нездаła п'ятка“).

Автор не тільки вибирає переважно сумні теми, але і оброблює їх з тим почуттям, що ціле життя складається з таких лише сумних подій і фактів. І коли він малює нам духовну темноту села, вплив пережитків та забобонів в купі з переконаним зневірем до часописів, читалень та нових поглядів („В глухих кутах“), або характеризує ту сумну самотність, в якій приходиться жити більш розвиненому селянину серед решти нерозуміючих його поривів і порад („Іван Медвідь“), самий тон оповідань, свідчить, що се не погляд автора на випадкові події і обставини, але з деякими незначними змінами се всюди. Занотувати треба — як виімок — юмором перейняте оповідання дяка про його давні заміри триматись панських звичаїв: думав було завести собі сурдут, але після досить кумедного випадку дяк знов вернув ся до селянської свити („Оповідання дяка“). Але в тім що досі дав Богдан Лепкий в віршах і в прозі, такі ясні бадьорі малюнки — як „Оповідання дяка“ становлять виняток серед загальних тем.

Між малюнками Лепкого з селянського життя треба застановитись на двох його оповіданнях: се „Кара“ і „Мати“. Обидва оповідання не тільки дають малюнки селянського побуту, але основна тема їх взята письменником з народніх вірувань і переказів. Основа „Кари“ се переконання про можливість шкідливих чар. Селяне вірять в можливість хвороби або і смерті від таких чар і се для них зовсім зрозуміло. Але автор з реалістичним відношенням до життя вже не може вірити в такі забобони. Через те являється конфлікт між поглядами письменника і селян в трактуванні нещасливої пригоди з Настею. Дійсно, Настя чахла

і хорувала, але для автора се зовсім зрозуміло виходить з реальних причин, тим часом як для обох дівчат се наслідки злих чар. Автор вмів добре простежити психологію обох дівчат, з одного боку — вагання і самніви Мотрі, її нетерплячку побачити як мога швидче бажані симптоми насланої чарами на Настю хвороби, а з другого боку сумне вражіння Мотриних очей, якийсь неясний безпідставний переляк Насті, її важкий сум і важке почуття неминучого кінця. На вечірницях, де стрічалися Мотря і Настя серед іншої молодіжи, Мотря „сїдала тихо і незаметно, а як ціла хата розговорила ся, розспівала, або заслухала, вона пускала веретено, як фуркальце, навгад тягнула нитку, а сама впивала ся очима в Настю. Шукала на її лиці слідів хвороби. „І ось здаєть ся їй, що Настя дійсно збіліла, що румянці її приблідли, як квітки під оснь і Мотря з лекшим серцем береть ся до прядива... Але то йде так поволи і Бог зна, коли скінчить ся, а Мотря хоче зараз“... Яким важким сумом перейнята ся сцена, коли Настина мати прохає Мотрю спасти її нещасливу доньку від смерті, або скінчити її страждання. Читач вже не вірить, як Настина мати, що все залежить від Мотрі, але він легко згадає, як часто прохаючи вищу невідому силу людина лишаєть ся при тій самій жорстокій відповіді, як і Настина мати...

Інакше розроблено народні перекази в оповіданню „Мати“. Ми бачимо в оповіданню „Кара“ цілу драму нещасливого кохання, пімсти, фізичних страждань і важкого безнадійного одчаю; в оповіданню „Мати“ се лише оден момент, коли зверх-людської впливи втручають ся в щоденне життя, оден лише момент нереального між реальним початком і кінцем подій. У Василя Гильчишина вмерла жінка і після похорону уловець лишив ся сам оден з трьома дітьми. Після важкого суму останніх годин перед очима непривітна дійсність бідування самому з малими дітьми без хозяйки у господі. Дійсність має свої права і свої вимоги і зараз після похорону, в хаті, де ще „пахло ладаном“, починають ся розмови про важке життя на самоті та поради сватати Стецеву Гапку. Вдовець вагаєть ся, але потім і сам схиляєть ся до переконання, що йому з дітьми важко буде без хозяйки. Тут як раз між реальними подіями і обставинами починаєть ся вплив иньших зверх-людських відносин. Сказати просто, Василь Гильчишин побачив у сні покійну жінку і се вплинуло на нього так, що він залишив усяку гадку про Стецеву Гапку. Се було б просте пояснення причин, але не так се для народнього розуміння.

„О півночі, заки кури на селі запіли, над тою могилою підняла ся хмарка. Біда маленька. Так, як часом над водою стає, або по опарах літає. Вітер підбіг, підніс її на крилах і поставив на ноги. Заколисала ся вона немов із безсилля і стала. На голові рантух, у руках свічка з ярого воску, руки на-вхрест. Усьо з хмари“.

„Глянув місяць сховав ся. Зірвала ся сова, розплющила очі, зверещала і, бючи широкими тяжкими крилами, полетіла в ліси“.

„Хмарка рушила з місця. Білів ся рантух, біліла ся погашена свічка в руках, а руки держались на-вхрест. Куди вона летіла, трава до землі прилягала, дерева розгинали своє галузе, листем тремтіли, — дорогу робили. Летіла по над збіже — колосе фимовало без шуму.

„Увійшла в село...

Се була померша жінка Василя, вона летіла відвідати дітей та відвернути від них небезпеку — недобру мачоху.

„Василь став, хрпаючи здорово крізь сон, і усміхав ся до двох широких нив та наймита годив і торгу за сіножатку добивав.

„Вона не промовила до нього ані слова, лишень вдивила ся в нього своїми розбільними очима так сильно, що він не втерпів“

„Не віддам! — крізь сон промовив. — Ні, не віддам! Не бій ся, Гандзю, не дам я знущатись над дітьми нікому і не позволю їй кривди зробити. І Гапки не возьму, бо вона язя“.

„А вона в друге глянула на нього поглядом таким сердечним і щирої вдячності повним, що в нього серце з болю защемило і він припідняв повіки. Глянув по хаті, — нічого не було. Очі протер — ні, нема нікого! Лише місяць до вікна заглядає і сверщок цвірінькає в куті. На подвірю пес виє.

— „Свят, свят, свят! — говорив хрестячи ся Василь. А я був би присяг, що вона була... А може й була?“...

(Далі буде).

З весняних настроїв.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Кинь життям журитись марно
І забудь чуття оте, —
Глянь, як в-вечірі палає
Верхогірє золоте,

Як свавільно море грає
І до берега біжить,
Як бажає ніжна зоря
На блакиті неба жить!

Глянь, як лине з-понад моря
Вечірова тиха мла,
Як у скелях сон ласкає
Гордовитого орла;

Як зелений шум зникає
І бори соснові сплять,
Тільки зорі над землею
Про весну чудову снять!..

Заспокій ся й ти душею
В чарах ночі і тепла,
Наче тиха та рожева
Вечірова ясна мла!..

Втихомирила ся мева
І леліє гарні сні...
Тихо-тихо по-над морем
Линуть пестоші весни...

Ю. БУДЯК.

На весні оживає земля,
На весні зеленіють поля,
На весні й неживе оживає —
На весні і камінне співає.

На весні люди серцем живуть,
На весні вони в жертву несуть
Всі бажання, всі мрії чудові
На престол Чарівниці - Любови.

І проміння і квіти й пісні
Ізплітають ся в хвилі ясні,
І пустелю до Неба - Спокою.
Заповняють музичною грою.

Краю лицарів, бурь бойових!
Краю співів, подій світових!
Що ж замовк ти, поріс лободою?
Що се стало ся, рідний з тобою?

Чуєш гомін?.. А співи?.. Ставай!..
Не зіпнеш ся?.. Музик зустрічай:
Солові, твої діти-поети
Уже дзвонять-співають сонети.

Уже дзвонять... не похорон, ні! —
Хто, ледащо, вмира на весні?!
Гей, не час висипляти ся! доки?
Гомонять аж шумують потоки!

ОСИП ЮРКЕВИЧ.

Холера 1892 року в Київщині.

З спогадів минулого.

„Ще бачив я під сонцем
одно лихо, а його не трохи між
людьми“...

Кн. Екклезіаста, гол. 6, ст. 1.

Між всіма епідеміями, що з покон віку винищують рід людський, холерна пошесть визначається мов спеціальним якимсь впливом на загально громадянську психіку. Холера завжди веде за собою страшенну паніку й загальний переляк. На спосерегача робить се вражіння начеб-то з фізичною хворобою разом ширить ся й якась таємна слабкість духа, при чім незвичайний страх хвороби й смерті передається, як зараза, від одної людини до другої. Звичайно й інші пошестні хвороби теж викликають у людей боязливий настрій, але підчас холери нервовість та і невольний — інстинктовий страх виявляють ся особливо гостро й яскраво.

Сам факт пояснити собі, розуміється, можливо гвалтовністю подій і раптовістю, з якою ширить ся епідемія й забирає свої жертви, — бо чоловік творине незвичайно оптимістичне: легко, залюбки мириться і переносить найгірший стан річей і саму навіть необхідність смерті, аби тільки все було йому раніш відоме, аби йому підготовити ся, затеж все раптове, негадане зараз-же його трівожить і лякає. Се все так — правда, але при інших пошестях, при дифтериті, або тифі наприклад, де жертв буває не менш, всетаки люде далеко спокійніш переносять нещастя і значно менш нервують ся, ніж під час холери.

Напади холерної епідемії, а з нею й прояви психічної немочи, про яку я говорив, навідуєть нас вже з початку минулого віка і звичайно приходять років через п'ятнацять — двадцять. Слабкість завжди йде з Сходу і до нас сунеть ся по залізницям і річкам з Волги й Дону, а у Київщину найчастіш передається з Дніпром і його лівими притоками. Така епідемія раз проявившись, звичайно розгорається й лютує літом, припиняється на зіму, знову весною починає ширити ся й тянеть ся так років три—чотири.

Першу хвилю холерної епідемії, яку я собі нагадую, пережив я ще зовсім молодим хлопцем. Се було в 1871 році й був ще я гімназістом 5-го, здається, класа, літував на вакаціях у родичів в Сквирщині у селі Яроповичах. Тут щось у липні, почали люде теж слабнути й мерти від холери. Родичі мої, розуміється, страшенно перелякались і зараз-же перебрались ми у сусіднє містечко Ходорків, де жив хоч лікар, але і в містечку було не краще і тут мерли люде і я навіть сам переніс тоді легкій приступ холери, але, не вважаючи на те, всеж-таки, великого вражіння сей час на мене не зробив; раз через те, думаю, що й слабих тоді у нас по селах було не багато, а потім знову був я таки в той час ще дуже молодим хлопцем, а в дитинстві, як відомо, страх смерті ще далеко витає від людини. Таким робом мої хлопячі нерви підчас тодішньої холери ніякого особливого страху не відчували і пам'ять моя з того часу нічого більш менш видатного не переховала. Пам'ятаю я тільки добре лікаря, що приходив мене ратувати. Старий вже він був чоловік, а боязкий такий, що й повірити трудно. З порога ледве глянув він на мене, навіть пальцем не рушив, а поторкав тільки чогось зда- лека паличкою; потім блідий, з тремтячими губами прошепотів щось не зрозуміле до Жидка фершала, що порався і розтирав мене і, яко мога скоріш утік. Більш я його так і не бачив. Зачинився він у своїх хатах і допросити ся його було не можливо.

В Києві, куди мене повезли на науку ще в початку серпня, хорих на холеру була сила і умер був навіть від холери інспектор нашої другої гімназії Самчевський, через що нас зараз-же знову відправили назад до дому. Молоді дуже хлопці звичайно великі егоїсти і, нагадується мені, що, через те мабуть, смерть пана інспектора, чоловіка доволі таки добрячого, нас зовсім не вразила, а навпаки, ми навіть раділи, що розпускають нас по селах ще на який місяць.

Прошло двадцять літ.

В 1892 році, після страшенної голоднечі, яку тільки що перед тим перетерпіла майже вся центральна і східня частина держави, з мая місяця газети почали подавати все сумнійші й сумнійші звістки про холеру, що знову сунула, до нас з Азії й пустошила вже деякі приволзьські городи. Я в той час давно вже лікарував і кілька літ служив доктором на Корнинській цукроварні, а мешкав я, як і тепер, у своєму-ж таки рідимому селі Кривому у Сквирському повіті. Літком у липні по ділам поїхав я на кілька

день у Харків і тут у перше вистрів ся з проявами епідемії. При мені у Харкові і трапились перші випадки холери.

Незвичайно сумно й трівожно виглядав тоді Харків і вражінне се робило на свіжого чоловіка тяжке і неприємне. Скрізь по улицах юрба, у всіх обличчя засмучені і налякані. Всі церкви відкриті і в них журливий спів духовенства і сила люду на молитві. По всьому городу, як на похороні, частий, жалібний перезвін. І так цілісний день! Все се, розуміється, сильно нервувало чоловіка й в душу кожного поневолі закрадувалась тривога. Не забувайте, що в той час я вже був старим лікарем, смерть я бачив і зустрічав ся з нею по всяк час, надивив ся я вже на своєму віку усякого лиха й хвороби, а протеж і мені ставало на серці погано і в душу почав тиснути ся нервовий, боязкий настрій і щось таке, що навіть ясно й окреслити трудно. Ввечері виїхав я назад у Київ і на вокзалі на мене справив прикре вражінне білий санітарний вагон, якого тоді у перш причепили до нашого поїзда.

Мені було трохи соромно й я ховав ся з своїм почутем, але далі вияснило ся, що й всі тут трівають ся і переживають сей самий тяжкий стан. Скрізь по вокзалу люде були бліді і рознервовані. Юрба тихо хвилювалась і видно було, що її потроху опановує страх.

В вагоні, біля мене сів Німець, — фабрикант якийсь з Києва. Чоловіга величезного зросту і по видимому, незвичайно здоровий. Німець блідий і мовчазний сидів біля мене й тільки аж десь під Сумами почав говорити і переказав мені свій страх і почуття. Тривожив ся він страшенно: чогось, мабуть з переляку, йому розболів ся живіт і от бояв ся він тепер, щоб се якось не виявило ся.

— Чого-ж ви боїтесь так? питаю.

— Ой не кажіть! Боюсь, як довідають ся то зараз заберуть мене у санітарний вагон.

— Ну, то що?

— Як то що? аж жахнув ся він. Та сей вагон холерний! Туди, боюсь, заберуть мене! Очі йому поширились і видно було, що сама назва холерного вагона робить на нього вражінне чогось безмежно страшливого.

В Києві було ще спокійно, але зараз-же щось днів через скільки почали люде слабнути на холеру і тут, а з Києва епідемія хутко посунула й далі по всій Київщині.

Я сидів на селі.

Тоді у нас не було й того „куцого“ земства, що нам його потім „дарували“. Громадського життя не знали ми ніякого, бо ще з часів польського повстання заборонені були у нас всілякі збори і наради. От, пани і сиділи собі по своїх закутках, один одного зовсім навіть не знаючи, селяне животіли в темряві без всякої шкільної освіти, а хорі по селах помирали собі без лікарської допомоги, — бо сільській організованій медицині у нас тоді майже зовсім не існувало. На наш величезний Сквирський повіт було, правда, два так звані сільських лікарів, які брали щось рублів по 700 у рік платні, але на широченній території, що рівняти ся може до найбільшого Швейцарського кантона, без больниць, без інструментів і медикаментів лікарі сі нічого не могли вдіяти і через те й не робили нічого, займались собі панською вільною практикою, а вся їх праця по сільській медицині зводилась в решті до щомісячної полочки скуденного їх „жалування“.

При таких умовах, розуміється, про боротьбу з епідемією ніхто тоді не пеклував ся і нічого у свій час для сього не було підготовлено. Та у нас ніхто про се і не думав і по селах нічого не боялись і не тревожились, бо селяне наші звикли вже таки помірати без помочи і без догляду, але за теж і без страху. Для селянина, що все життя своє проводить у тяжкій, невсипущій праці, без відпочинку і просвітлої години, смерть зовсім не страшна і до самої необхідности помірати він ставить ся зовсім байдуже. „Коли не вмірать — день терять!“ — гласить народня приказка, в якій і виявляється тільки жаль, що день смерті пропаде без роботи і що день сей треба буде, як не як, а маяти.

З центру, з Петербургу бюрократичний уряд став виявляти своє про нас пеклування. Почалась бумажна регламентація і пішла переписка. На бумазі все виходило і стройно і гарно. Приказали відживити стородавні, предвічні комітети „общественного здравія“, яким звелено й доручити всю роботу боротьби з епідемією. Комітети сі під приводом шляхетського маршалка (предводителя дворянства) складались з значної лічби усяких чиновників повіту: лікарів, попів, посередників, акцизних — кожний з них мав свою роботу й службу, в комітетет тільки являв ся по приказу губернатора і робити тут що небудь дійсно користного ніхто не хотів і не старавсь. Переписку і всю щотну часть вела канцелярія пана маршалка, яка мала і так силу усякої роботи, а занятя комітета, за які ніякої окремої надгороди не полагалось, лічила зовсім зайвими й непотрібними. Грошей в руки комітета, розуміється, при-

ходило незвичайно мало, і сі нещасні копійки, що були вже просто таки необхідні на розходи, відбирались тільки після страшенно довгої переписки, і присилали їх нам, звичайно, тоді, як вже потреба в них проходила, і епідемія сама собою стихала вирвавши скільки їй треба було жертв з лічби безсловесної й терплячої юрби мешканців.

По селах і містечках циркуляром центрального уряду заведені були тоді у перше нові інституції „санитарно-исполнительныя комисси“, які і повинні були відати боротьбу з холерою на місці. Голову комісії, найчастіш сільського лікаря, і частину членів визначав повітовий комітет, а предсідателеви теж дано було право запрошувати членів, розуміється, з лічби найвидатніших мешканців, і були тут, значить, поміщики, чиновники, попи, приватні лікарі, де хто з селян. Комісії сі явились для нас великою новиною, бо за останні трицять літ ми зовсім були одсунені від усякого громадського життя, від усяких зібрань. Особливо дивним було се для наших поміщиків — Поляків, яких за сей час не приймали на ніяку урядову службу, яким заборонено було навіть саму родиму мову і от тепер, під вражінням тривожного часу і страху холери, і їх закликали до гурту і дозволяли обмірковувати питання боротьби з епідемією. Повилазили люде з своїх закутків і виявило ся, що за страшний час того занепаду ми розучились навіть і промовляти прилюдно. Ніхто не вмів формулювати ясно свої думки і ми повинні були потім на ново учити ся вести доручену нам громадську справу.

Наш сільський лікар, що жив в містечку Паволочи і завідував половиною повіта, тим часом скликав по дорученію начальства збори для сформування санітарної комісії. Поїхав і я у Паволоч.

Було тут 3 — 4 лікарів, скільки поміщиків, попи, пристав, мировий судя... і нарадились ми величезний участок, що содержав в собі 8 волостей і мав в діаметрі більш 70-ти верств, переділити на двоє і заснувати дві комісії: в Паволочи і в Ходоркові. До Ходоркова мала одійти вся північна частина повіта аж до лінії південно-західніх залізниць і, таким способом, нова ся комісія повинна була обслуговувати 4 північні волости Паволочського участка.

Через скільки день зіхались ми знову окрему вже в Ходоркові і комісія наша почала істнувати. Головою сієї Ходорківської санітарної комісії вибрали мене, розуміється як лікаря.

Після перших кроків зараз-же зрозумів я всю безнадійність стану, в якому находилась наша справа організації боротьби з та-

ким живим, страшним і скорим ділом, як епідемія. Грошей ніяких ми не мали, а ті невеличкі копійки, що могли-б одержати, треба було випрошувати у комітета, який теж повинен був запитувати за кожний гріш губернський комітет і губернатора, за котрим так само стежила вже центральна влада. Словом, єрархічний сей лад душив всякий живий почин і при таких порядках, безумовно, епідемія мала-б час розвернути ся й робити своє лихе діло, докіль-би нам, після усякої переписки по інстанціям, і дозволили-б спробувати які міри.

Так бідкувались ми і от в невеличкій близькій кімнаті: я, приятель мій незабутний Тадей Рильський, д-р Рушиц і распорядчик ходорківської цукроварні Сирочинський надумали використувати наше право приймати членів у комісію і скликати на збори всіх видатніших мешканців участка, щоб гуртом що небуть нарадити. Треба було, як не як, а оповістити мешканців про грізний стан річей і звернути ся до всіх, щоб, яко мога, скласти ся, зібрати гроші і завести справжню боротьбу з наступаючим на нас лихом.

Пристав, якого ми прикликали, чоловічок старого складу й куроцап самий справжній, але в ґрунті не злий і не капостний, згодив ся розіслати оповістки всім панам, посесорам, попам і представникам сільських громад, щоб на 9-го серпня зібрати їх всіх до мене у село Криве.

— Я згоден, сказав пристав, тільки дайте мені 25 рублів на посланців.

Ми тільки переглянулись, бо знали, що він має спроможність розіслати оповістки сільською поштою, але, нічого робити, склали ся ми й дали 25 рублів — „для поощренія“, як у нас кажуть. Таким чином діло було й зроблено.

Самі ми кинулись писати оповістки, адресувати, щоб на час зо всім тим поспіти.

9-го серпня з ранку зібрались у мене загальні збори Ходорківської санітарної комісії.

Холери так всі тоді боялись, що на наш поклик відозвались майже всі окружні пани і підпанки. Зіхались до мене і дворяне й селяне. Пристав появив ся у всьому параді: в мундїрі і з медалями. Приїхав теж посередник і одразу здивував ся.

— Що се у вас за такі незвичайні збори? Ви-ж знаєте, що всякі зібрання у нас заборонені?

Я йому показав інструкцію комісії, з якої ясно було, що голова має право кого завгодно запрошувати у засідання комісії.

— То се все члени комісії?

— А так — члени, я їх запросив.

Здвигнув тільки посередник плечима.

— Ну, як знаєте; дивіть ся тільки, як би вам небуло чого від губернатора.

На зборах присутнім я пояснив трудне становище комісії, сказав, що грошей у нас нема й не буде і що без грошей діло вести неможливо. Далі, запропонував самим скласти ся, щоб було на що організувати, хоть як небудь, справу боротьби з холерою, яку можна було сподівати ся з дня на день. Рильський зараз зробив внесок, щоб обкласти себе подесятинним податком. Одні казали що треба внести по 10 коп. з десятини, другі хотіли тільки по п'ять. Питання се пішло на голосування і значною більшістю постановлено всім давати по 10 коп. з десятини. Далі, для завідування грішми в поміч комісії вибрали комітет і в касіри настановили цукровара Сетгофера. Тим збори і скінчились.

Потім почали вносити гроші і зібрали ми одразу щось тисяч шість. Се вже капітал значний і з ним можна було воювати. Гроші нам внесли без вагання всі цукроварні, бо пани представники фабрик, які й давали гроші, орудовали не своїми грішми, а акціонерними кумпанійськими, значить, їм не було чого дуже їх і жаліти. Дали все, що слідувало, й невеличкі пани і посесори, а зате наші дуки-богатири майже всі відмовились. Так, наприклад, поміщик Ходоркова, Левандовський, пан, що має 6000 десятин, не дав нічого, а коли у нього в містечку була страшенна холера, на боротьбу з якою: на чайну, столову, лікаря і т. и. комісія наша витрачувала великі гроші, то пан змилював ся таки й прислав у чайну фунт чаю і пів пуда цукру і се все за 500 рублів, що він морально повинен був нам виплатити. Не дав нічого і наш князь Кудашів з Жидовець; не дала й колишня фрейліна двора царя Олександра II-го — генеральша Пенхаржевська, але ся по крайній мірі сама була на зборах і що раз голосувала проти усякої складки. За те донька її, що теж приїздила з нею, голосувала раз у раз проти матері і потім прислала нам частину грошей, яка випадала за землю, що могла б колись їй достати ся.

Зібрали ми гроші, а тут трапились і перші прояви хвороби. Зараз же почалась діяльність комісії: наняли ми лікаря, двох студентів, фершалів, накупили медикаментів і по всіх селах, де були випадки холери, організували лікарську й санітарну поміч.

Я сам, як голова, раз у раз обїзжав всі пункти й скрізь, яко

мога, старався улаштувати справу: завести який такий порядок і тлумити звичайні при таких незвичайних умовах непорозуміння й труднощі.

Багато користного, розуміється, ми не могли вдіяти, бо боротьба з таким страшним лихом, як пошесні хвороби, вимагає способів, що не лежать в компетенції окремих людей. Тут треба змінити всі умови громадського життя, треба і просвітити людей й дати їм матеріальний добробут, а відомо, що все це краще й міняється тільки поволі, віками, працею й змаганнями цілої довгої низки людських поколінь.

В усякому разі робили ми, що могли, й люде бачили, що хтось таки старається допомогти їм в біді. Се мало добрий моральний вплив, а часом, як не як, і удавалося нам, санітарними мірами притлумивши пошесть, захистити село від злого лиха й вилучити від смерті яку окрему людину.

Погано було тільки те, що разом з нами — приватними людьми — не переставали щось буцім то робити й представники офіційної санітарної помочи: себто чини повітової поліції й служальці нашої тодішньої убогої сільської медицини. Так, звичайно, у село, де починалась холера, зараз разом з нами, а часом ще й раніш, приїздили по приказу начальства і чиновники: урядник і фершал. Вони, — люде найбільш некультурні, не забезпечені як слід жалуванням, що як огня боялися холери, — перешкоджували нам тільки в роботі; до хорих не навідувались, з переляку часто пиянствували, а пияними дозволяли собі всілякі некоректні вчинки, чим підчас і дратували рознервованих і розтривожених мешканців. Наші санітарні відділи, де нижший персонал — добре платний й безумовно тверезий, — працював під постійним доглядом і приводом інтелігентів: лікарів і студентів, до діла відносились далеко чесніш і сердечніш і ніяких конфліктів ніколи по селах майже не викликали.

Пам'ятаю такий випадок.

Почалась холера у селі Волиці — Ходорківської волости. Поїхав туди зараз санітарний відділ: лікар, студент і фершал. Днів через кілька екстренно дали мені знати, що люде там „забунтовали“: не беруть ліків, не пускають у хату лікаря, ставлять ся вороже й гримають на студента й фершала.

Округу свою я знав добре. Тут я родився й виріс. Цілий вік лікарював я між мужиками, ніколи не дізнав від них найменшої неприємності й відомо мені було докладно, що се за добрий

й вдячний народ. Через те звістка ся з Волиці й здивувала мене й тяжко вразила.

Під сумним вражінням тієї звістки, та ще й начитавшись газетних розказів про тодішні вбивства й холерні погроми на Волзі поїхав я у Волицю. Тут налякані лікар і студент переказали мені, що в трьох хатах відмовляють ся й боять ся пити лікарства, а з ними й говорити не хотять.

Пішов я на переговори з селянами і зараз виявилось, що причиною всьому грубість і жорстокість чиновників. В селі появились вже були урядник і фершал. Пяні зайшли вони в хату, де слабі на холеру лежали хазяйка й двоє дітей вже чималих.

— Що тут лічити, голосно й грубо заявив урядник, помруть всі — я се добре розумію. Треба буде дезінфекцію зробити; а тепер, щоб потім було менш зарази, зараз я вам приказую робити гроби.

Хазяїна се страшенно вразило. Як не як, а жінка його й діти були ще живі і не годило ся живим робити домовину. Він вигнав з хати урядника й фершала і заявив, що ніяких ліків і лікарів не хоче й не допустить.

Розійшло ся се по селу й в других хатах теж перестали пускати лікаря.

Мене особисто знали в тій хаті, де трапив ся інцидент, і селянин з слізьми на очах розказував мені всю подію.

— Коли б ви, пане, тільки бачили, — говорив він, — як сей хвершал перевернув Хіму, бідна аж у стіну головою ударила ся. — Хиба ж се люде, — се звірюки! Ні, не хочу! Нехай краще так помірають.

Ледве уговорив я його й слабу жінку, щоб дозволили лікарю допомогти їм.

Розсердив ся я тоді незвичайно й приказав уряднику й фершалу зараз же виїзжати з села. Урядник на се відповів, що їх сюди настановило начальство і що вони не поїдуть.

Розлютований послав я до пристава й сільського лікаря кінного нарочного посланця і оповістив, що як зараз же не уберуть вони з моїх очей осіх своїх підвладних, то я, не гаючись, пошлю телеграму до генерал-губернатора й повідомлю його про все. Се по skutувало. Того ж таки дня ввечері і урядник і фершал десь зникли і довго вже я їх потім не бачив, а село хутко заспокоїлось, побачивши, що ніхто вже над ними не знущаєть ся і люде старають ся по змозі допомогти в біді. Зрешту, з диким тим паном

фершалом зустрівся я ще раз і теж при невзвичайно сумних тривожних обставинах. Було се вже пізнійш у Ходоркові. Умер там від холери на улиці бездомний бродяжка. Не було „приємного покоя“ і сільський фершал, — сей самий що був у Волиці, по приказу пристава, забрав його й помістив у комірчині при містечковому єврейському шпиталі. Я поїхав до шпиталю, щоб оглядіти трун. Ввійшов я у темновату комірчину, яку відчинив мені фершал, і жах незвичайний й невимовний огорнув мене. Ось що я побачив. Труп майже голий, ще без домовини, лежав на ослоні, весь пересипаний білим вапном. Вапна була й на ногах і в складках брудної аж чорної сорочки і в бороді і на повіках заплющених очей. Раптом, неначе чуть здригнулась голова того, що лічив я трупом, затремтіла права повіка і око ледве трохи на хвилину відкрилось, а між повіками, на самому оці, забіліло грудочками гостре, ядовите вапно. Мені страшно стало. Я кинувся до тіла, ухопив за руку, приклався до грудей. Серце раз чи двічі стрепенулось. Ще хвилинка — й при мені чоловік вже дійсно вмер, а око з грудочками білого, пекучого вапна між повіками так і зосталось трохи відкритим. Фершал стояв з поширеними очима і, як непритомний, дивився на мене. Тягнулось се все хвилину, але хвилини сієї я й до смерті не забуду.

Сталося се все певне дуже просто. — Завжде полуцянний фершал ухопив, мабуть, по приказу пристава бідного бродяжку й, щоб швидче покінчити непріємний сей обов'язок, не придивляючись добре, як тільки хорий стих, зараз і витавив його в комірчину, а там ще теплого й з об'явами життя присипав „для дезінфекції“ вапном. Все се зробив фершал з п'яну і на швидко і, зачинивши тіло на замок, сам, певно, скоріше утік. Ніколи я-б в сьому тому не повірив, як би сам на власні очі не бачив. І зрозумілі тоді для мене стали всі ці страхи, з якими люде ставились до лікарів, і безпідставна ся як здавалось боязнь лікарень і холерних бараків. Ясно зрозумів я теж, що страшні розказні, що розповсюджувались в темній масі, мали свою основу в дійсній некоректності людей, які були настановлені ратувати й допомогати народови. Звідсиль, значить, і всі безглузді легенди і про отруту, що роздають лікарі і якою затрутують воду і про вапно, котрим по лікарнях пересипають ще живих людей!

Взагалі на основі довголітньої лікарської практики і праці серед селянства і простого люду по всяких закутках, нашої держави, я непохитно й твердо присвідчую й запевнюю, що всі непо-

рядки, погроми і навіть вбивства, яких скрізь так багато було особливо під час холери, головним чином викликалися самими-ж бюрократичними верствами, чиновниками усяких фасонів і найменувань, які нехтували народ, думали тільки про свої вигоди, не хотіли вкласти душі у діло боротьби з страшним лихом людських відносин до нещасного люду і поміч свою несли не часто й не щиро. Я знаю, що де тільки підчас лихоліття працювали люде чесні і безкористні, що розуміли свої взяті обов'язки і роботу свою робили з любов'ю й від щирого серця, там ніколи не було розрухів, народ слухав лікарів, лягав у холерні больниці і спокійно навіть там умирав.

Те-ж саме думав і відомий діяч — тодішній саратовський губернатор, генерал Косіч і нагадую я його листа, що в той час був надрукований у „Новому Времени“. В листі тому губернатор за всі розрухи і погроми, яких так багато було під час холери у приволзьських губерніях, категорично обвинувачує чиновників і земських людей, що не солідно і без любови і правди робили свою роботу. Далі поясняє він, що в Царицинському, наприклад, повіті, де випадково підобрались до роботи люде сердечні й чесні, не було ніяких погромів, не вважаючи на те, що повіт сей удержує в собі завжди силу бродячого й прохожого елемента.

І так я певний, повторяю ще раз, що у всіх погромах і вбивствах, що діялись тоді під час холери, винуваті самі культурники і псевдо-інтелігенти, які забували, що без любови і щирости діло помочи людям в годину тяжкого нещастя і лихоліття у народ нести не можна і не годить ся. Так, не инакше!

Обо всіх вчинках нашої комісії, о ході епідемії, тратах грошей ми зараз-же повинні були оповіщати і повітовий комітет і губернатора. З початку я і писав про все, але зараз-же після перших зборів і перших наших кроків в роботі, від губернатора я одержав страшенно сувору бумагу, яка „з виговором“ ставила мені на вид, що я не мав права „самовольно“ обкладати мешканців податком на землю і що тільки доброхотні жертви можуть приймати ся! Здивовала й розсердила мене ся бумага незвичайно, бо й справді, як-же міг би я, не маючи ніяких прав, виконавчих органів, насильно збирати якусь „дань“. І яке ж тут насильство? Се ж була зовсім нісенітниця. Розсердила й мене, що самі вони нам на діло грошей не давали, а спинали тільки всякий приватний почин і зовсім зрозумілі прояви самопомочи. Перестав я вже розписувати ся докладно начальству, а тільки слав необхідні, сухі повідомлення. Зрештою, потім чув я, що начальники перемінили свій погляд на

сю спрвау і пізнійше навіть у других місцях самі пропонували збирати складку на діло боротьби з лихом по нашому методу, але, здається, нігде се не удавалося, бо звичайно збирати гроші кидалися найбільш люди з сфер чиновних, які не могли й не хотіли придбати собі віру й шану мешканців.

Прошло так місяців зо два. Ми робили, що могли, а епідемія перекидалася собі з села у село. Нарешті в кінці жовтня почалася холера у Ходоркові, у нашому бідному, брудному жидівському містечку.

Тут серед єврейської бідноти просто таки сказати — голодних людей, була така сила, що комісія наша, щоб як небудь допомогти гвалтовному ширенню епідемії серед недоїдаючих елементів, повинна була подумати об їх більш нормальнім харчуванню. Відкрили ми безплатну чайну і столову, які і функціонували щось місяців зо три. Що-дня обідало тут до ста чоловік, а чаю випивалось без міри. Кухню завели ми „кошерну“ себ то єврейську — згідну з їх релігійним ритуалом, але дивна річ, коли наші „христіане“ обідали по „єврейському“ залюбки і приходила сюди на „даремщину“, иноді навіть заможні собі люди, то Євреї незвичайно соромлялись і „старцювати“, як вони казали, з незвички не хотіли. Так що нам самим треба було вишукувати більш бідних і розсилати їм харчі по їх оселях.

Тут у Ходоркові вже пізнійш, щось при кінці падолиста, коли комісія наша з сим вибивала ся, стараючись бороти ся з пошестю, що все ширила ся й ширила ся, трапилася незвичайно трівожна й неприємна подія, дуже характерна для наших порядків.

Дали мені якось стороною знати, що в Ходоркові заслаб начеб-то на холеру, хтось з вязнів, що находились в домі „для арештованих“ при квартирі тамошнього пристава. Ніколи я в сьому „арештному“ домі не був і не знав навіть тоді де він саме находить ся.

Ввечері поїхав я у Ходорків, де, на квартирі доктора Рушица, мало відбутися екстренне засідання санітарної комісії. В засідання прибули з повіту справник і повітовий лікар, з містечка явились: пристав, слідчий, піп, мировий судя. Говорили ми говорили, а справник запевнив мене, що в арештному домі все благополучно, що вони з лікарем були там і що хорих нема. Засідали ми довго, справник, памятаю, все чогось лаяв пристава, потім пили чай, вечеряли і пізно вже в ночі поїхав я до дому. По дорозі скортіло таки мене довідатись до арештного дому, мимо якого я проїзжав.

Зайшов я у коридор, що слабо освітлював ся ліхтарчиком. Седів тут під вікном десятник — сторож, а по обі сторони коридора, бачу, позачиняні двері до двох, так званих „камер“, де находились вже вязні. За дверима глухий не то крик, не то стогін.

— Що, питаю, все благополучно? Хорих нема?

Десятник вскочив і, бачу, мнеть ся чогось і не знає, що казати.

— Ну?

— Є, здасть ся, щось там стогне на живіт, — каже він мені.

— Був тут, питаю, справник?

— Ні, нікого сьогодні не було.

— От-таке! думаю.

Звелів я відкрити камеру на право. Десятник, що, мабуть, знав мене, послухав ся. В камері темно й одразу вразив мене страшенний сморід і стогін людських голосів.

— Що у вас.

— Ой, пане, тут умирає вже чоловік! Рятуйте, ми всі померем!

— Скільки вас тут?

При слабому блиманню ліхтаря з сіней, лапаючи руками по головах, я налічив щось девять чоловік. В куточку лежало щось скрючене. Я крикнув, щоб хутчі внесли з коридора світло і тут побачив не умираючого, не хорого, а мертве вже таки зовсім тіло. Ще трохи теплий, якось боком, з закинутою назад головою лежав старий дід; очі йому широко розкрились, а жах і страждання так і застигли на лиці. Кругом мокро, напаскуджено і сморід-сморід, аж з душі верне!

У мене все похололо у середині. Що його робити?!..

Вивів я всіх у коридор. Появив ся вже звідкилась і другий десятник. Всі стоять і тремтять тільки. Одчинили другу двер, там теж саме. Правда мерця нема, але хлопчина якийсь літ шістнадцяти блює й корчить ся, лежить вже без пульса і ледве хрипить тільки щось. Вивів я і сих до гурту. Всіх щось до двайцятка. Стоять. Оставив їх, а сам хутчий до слідчого.

Слідчому я переказав всю сю невимовно страшну подію і почав його просити й умовляти зараз щось придумати і перевести людей кудись у инше місце.

— Се не можливо, сказав слідчий, арештний дім я не можу закрити, се тільки можна зробити з приказу й дозволу міністра.

— Бога ви побійтесь, деж тут приказу міністра дожидати?

Здвигнув він тільки плечима:

— Нічого на се порадити не можу.

Поїхав я і постановив: будь, що буде, як не як, а людей треба ратувати. Заїхав я у волость, побудив там писарів і звелів їм зараз очистити кімнату, що при волости, в яку звичайно заїзжали чиновники. Сюди надумався я перевести здорових арештантів.

В арештному домі, застав я всіх, як і поставив у коридори. Де хто плаче. Все се найзвичайнісінька селянська публіка, люде, яких обвинувачували ще тільки у всяких дрібницях і піджидали вони тут то допросу слідчого, то справи у мирового. Між арештантами є і добре мені відимі, є і Іван, що довго служив у мене фурманом. Подивився я на них.

— Слухайте, люде добрі! кажу. Вас я хочу перевести у волость. Тільки там нема ні ґраток, ні сторожів. Я беру всю вину й відповідальність на себе, — ви-ж дайте мені слово, що ніхто з вас не буде утікати.

— Куди нам утікати? Боже сохрани! Не бійтесь. Даємо слово всі, всі!..

Пішли у волость. І ніхто мені не перешкодив справляти діло, яке до мене властиво зовсім і не належало. Вражіння в сій події і страх холери були такі, що сторожам навіть і в голову не приходило протестувати, не побіг ніхто з них навіть до пристава, який жив недалеко, щоб його оповістити.

Послав я за фершалом і студентом; розтерли вони й напоїли ліками слабого і прибрали труп. В волость я зараз распорядився принести для бувших в'язнів з нашої столової чаю й гарячої страви, якої вони мабуть вже не бачили днів скілька.

В ранці був я у мирового, який, щоб допомогти мені ліквідувати як небудь справу, частину арештованих звелів освободити, частину отдав мені на поруки. Двох з них зараз настановив я санітарними служителями, які-б гріли й ростирали холерних слабих, а решта сиділа до часу у волости, а харчувала їх і поїла наша епідемічна столова. Хлопчина, що тоді в камері заслаб, виздоровів, ніхто з волости не утік і так якось благополучно і скінчився сей інцидент. Мене ніхто в сій справі так і не допитував, а я таки думав, що прийдецься відповідати за се моє „самоуправство“.

Зрешту, інакше і не міг я поступити, бо не можна-ж було при таких виключно незвичайних умовах дождати, як رایв слідчий, дозволу міністра й оставити людей у таким страшнім становищі.

З Ходоркова холера перекинулася у кілька сел і воювати з нею ставало все труднїйше й труднїйше. Особливо трудно було

доставати щирих і здатних фершалів, якіб чесно й тверезо виповняли свої обовязки.

Вже зовсім зимою у грудни появились холерні слабі і у дале-
кім селі Дідовщині під самою границею Київського повіту. Всі
наші фершали були заняті і послали ми туди нового, — чоловіка
незвичайно боязливого, мало тямущого і таки сильно питущого.
Та нічого робити — не було з чого й вибирати. Через день при-
їхав я сам у Дідовщину. Ходить мій фершал за мною і, бачу,
умирає просто з страху. Зайдемо тільки до хорого він зараз і тиче
мені пляшку з карболкою і хлорне вапно, а сам себе все сулімою
поливає, а до хорого і доторкнути ся боїть ся. Розсердило се мене.

— Чого ви боїтесь? кажу. — Що, — думаєте, так зараз і пом-
рете? Та от, дивіть ся, я ж хожу — і здоровий. На що мені і руки
все мити? Дурниця се! і відкинув я геть від себе пляшку з кар-
бовлою, що він мені з переляку все тикав. — Так робити роботу
не можна. Ви виповняйте все що вам говорило ся і будьте певні,
що не заслабнете.

Через скілька день приїхав у Дідовщину наш санітарний сту-
дент Конашинський --- честна і роботяща людина і мій фершал
потрохи заспокоїв ся.

Ще через якийсь час забув вже він про всяку небезпеку.
Кінчилось тим, що десь в хаті, після похорону холерного, напив
ся він п'яний, наїв ся і таки хватила його страшна холера, що
в кілька годин він і представив ся. Умер він на квартирі у уряд-
ника, де жив, і вночі прибіг до мене наляканий урядник, щоб опо-
вістити. Просив він мене з плачем зараз їхати у Дідовщину і улаш-
товати як небудь похорон, бо піп і дяк з переляку позачинялись
і ховати нещасного фершала відмовились. Поїхав я і, правда, попа
так і не удало ся мені упросити йти на похорон.

— Що собі хочете робіть, і пишіть, казав він мені, тремтя-
чим голосом, а я не можу й не можу! *

І видно було, що чоловік се, дійсно, в кінець наляканий і що
совладати з переляком він вже не в силах. Так і поховали ми фер-
шала самі. Студент і урядник, як колишні семінаристи, не забули
навіть виповнити і релігійно-обрядову сторону похоронного обіходу
і проспівали панихиду, вічну пам'ять, читали євангелія.

Після фершала зосталось двоє дітей, хлопчики — старшень-
кому 8 літ; мати їх умерла перед тим щось за рік і в додатку
виявило ся, що з покійним не була вона і вінчана. Діти, значить,
виходили „незаконні“. Я послав зараз телеграму губернаторови, пи-

сав потім всякі прохання щоб дітей, що zostались безпомочні як цуценята, забрали куди небудь у приют. На се прислали мені тільки щось через місяць 25 рублів і відповіли, що дітей не можна прийняти у приют через те, що вони незаконнорожені. На що ся законнороженість для приюта, сього й досі я зрозуміти не можу! Так і zostались діти на моєму попеченні. Я почував себе трохи винуватим, що настановив не тямущого, не тверезого чоловіка на таку небезпечну роботу, та ще й гримав на нього, щоб не бояв ся холери. Ну, як там не думай, а треба було дітей якось виховати.

Холера скінчилась і у нас у касі комісії zostалося ще 600 карбованців. І от в кінці в останньому засіданні я запропонував гроші сі віддати дітям чоловіка, що, як не як, а положив свою голову в боротьбі з епідемією, так сказати, на громадській роботі. Мою пропозицію прийняли і гроші доручили мені, а я на їх купив 10 десятин землі, що дешево продавала тоді пані у сусідньому селі, а дітей, як підрости трохи, оддав в школу в науку.

Літ через десять хлопці вирости, покінчали школу і передав я вже їм землю, щоб самі хозяйнували. Налетів і на них страшний 1905 рік. За забастовку меншого вислали десь у Тобольську губерню, де він вже і помер від віспи, а на ґрунті остав ся тільки старший, який женив ся і тепер мужикує. Так се все й скінчилось.

Епідемія 1892 року тянулася тоді у нас ще довго і тільки пізно аж після Різдва стихли вже й останні випадки холери. В осени 1893 року було в нас знову тільки кілька окремих випадків хорови, а там десь вона до якогось часу й зникла.

Прошло 15 літ і тепер знову стоїло ми перед грізною небезпекою. Знову треба буде бороти ся з страшною пошестю, що йде на нас; знову напружувати великі сили. І так само, як і тоді, марно пропадуть наші всі зусилля і люде будуть мерти й гинути від холери, бо нічого не змінило ся в умовах надоднього життя, нічого не покращало й не поліпшало і так само народ животіє в темряві без можливости задовольнити елементарні навіть потреби культурного життя без світла й волі.

Нагадують ся мені тут слова славного Вірхова, які він подав в справозданню до парламенту, коли його, молодого ще лікаря, посилали обслідувати причини тифа, що тоді страшенно ширив ся у Сілезії. От що писав він більш як 50 років тому назад: „Найкращі зусилля центральної влади ніколи не поліпшать обставин народнього життя, доки влада ся опиратиметь ся виключно тільки

на нічим не обмежену бюрократію, на яку зовсім не впливатиме голос громадської думки. Так само не можна сподівати ся, щоб народ сам собі допоміг, коли народ сей держати у темряві й дикості. І в боротьбі з таким загальним лихом, як епідемія, не медикаменти й випадкова поміч, а тільки просвіта і свобода ведуть до нормального порядку, при яким люде не гинуть з голоду та від пошестних хороб і живуть по людськи а не по звірячому“.

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

В степу ніччю.

За хмарами хмари в блакиті незміряній
 Без впину без ціли пливають в далині...
 А думи снують ся в душі тій зневіреній,
 Мов камінем серденько стисли мені.
 Ось місяць виходить, за хмари ховаєть ся,
 Десь блимнула зірка — і знову пітьма...
 А степ мовчазний навкруги розстилаєть ся, —
 Кінця йому й краю здаєть ся нема!..
 Далеко, далеко, багатте виднієть ся,
 Тихесенько тихо десь перепел бє, —
 Коли ж отой сум навісний мій розівєть ся,
 Що серденько тисне недуже моє?
 Таким себе бачиш самітнім, покинутим,
 Таке все величне кругом, мовчазне...
 І небо отсе мов шатром перекинутим
 Так міцно накрило і давить мене!
 Простору багато, та де він? Дорогою
 Немов невидючий я ледве іду,
 І серце твіпоче, повите трівогою,
 І так чогось палко і жадібно жду!

МИК. ДУБІВСЬКИЙ.

З дневника декадента.

Даремне пісне, щез твій чар.

Ів. Франко.

Не лиш чар, але й пісня цілком для мене затихла. Моє серце таке німе, таке кам'яне на всі пісні, на святі чуття, на все... все... Я навіть уже не чоловік, а щось низше віднього, — просте животінє. Не живу, лиш отак живу...

Ох, як низько, низько я впав!

Часом дивлюсь на сей дурноватий світ і плачу. Чого плачу — не знаю, ніяк неможу пояснити. Де коли лише проб'єся думка і тоді здаєся мені, що плачу за втраченим раєм дитинства, за достоїнством людини, яке так скоро втратив і якого так тяжко назад дістати! І прокидаєся тоді думка, бажання стати назад чоловіком, хотілобся побачити себе знову в вихрі тих людей, що крутяться довкола мене.

Ох, як тяжко думати над тим, що ніколи не може здійснитися! Кілько разів я вже над тим надумався!

Я пускався між людей, та скоро відпадав від них, наче відтручуваний якою силою, кождий рух, кождий крок і слід доказував, що я не з людей. А демон, бог злоби і переслідування, так і шептав мені до вуха та глушив мене: „Животино, ти гадаєш, що дам тобі забути твоє походження? Гадаєш, що не нап'янтую сліди чорним пятном твого упадку?“ І обертаючись, я бачив, як погляди людей спочивали на мені, немов читали ті страшні сліди тюремника, як показували на мене руками, посміхалися з кожного мого руху — і тоді я утікав, утікав, щоб сховати ся перед світом, перед усіми людьми! Та не міг!

Найблизше моє окружене доказувало те саме.

— Чуєш, коли будеш уже чоловіком?

— Яким? — питав я їх.

— Таким, як ми!

— Навчіть мене своєї людяности!

— Годі! Мусів би народитись чоловіком, не мужиком а тепер ним не будеш уже!

— Так, так, не бути мені людиною, бо я мужиком родився. Гей, гей мій Боже, для чого мужики родяться на світ?

Часом сміюся сам до себе, так сміюся, наче божевільний! — І як не сміятися, коли біля мене така комедія, така комедія! Кожний кудись спішить, біжить, регочеться, всі крутяться — одіж на них шелестить, пахощами на мило заносить ся. І всі кланяються, капелюхи в повітря літають, а слова взаємної похвали немов дрібний дощик сиплють ся. І весь той танець видає ся мені таким кумедним, а всі актори такими глупими, дурними!

Ні, вони дурніші від мене!

Я нині плакав, так плакав. Здавалося, що всю душу виплачу, що всі сльози погублю по землі, розплинуся в сльозах.

Чогось так тяжко, так тужно було на серці. Хотів оповісти комусь усі болі наболілої своєї душі, виявити весь жаль, весь смуток. Не було кому.

Навіть найближші мої колишні товариші зреклись мене. Все, все я хотів упасти комусь на груди і там тихо, тихо заснути, як колись на матерній груді. Нікого не було. Таким самотнім, самотнім я ще ніколи не відчував ся. А серце так боліло, в голові так шуміло, шуміло. І почала тоді падати одна сльоза за другою, а потім ринув цілий потік сліз. Поволи, звільна, то знову сильно вибухали вони, пили ріками по обличчю і опинялись на землі. Ох, коби їх багато, я втонув би в них! втопив би ся зараз!

Чи довго я плакав, не знаю, бо коли прийшов до себе, то сльози не лили ся, лиш засохлі краплі стояли на лиці, а мозок так болів, так болів.

Я вхопив капелюх і вибіг на двір. Геть, геть, втекти кудись, пропасти, лиш не сидіти тут!

І коли так ішов, думав, куди вступити, де опинити ся? Я-ж не мав нікого, а все що було колись знайоме, було в тій хвили так чуже, так далеке... А хотіло ся когось побачити, хоч одну людину, — хай кат буде, лише привітний!

Я опинив ся в каварні Сидів сам при столі і поволи приходив до себе. Чого я прийшов сюди? Чи місце мені тут? Мені, мужицькому синові в сих покоях, де ріками ллється людська кервація? Геть, геть!

Я хотів устати і при тім незручно вдарив ся об стіл. В тій хвили прийшов кельнер.

— Чим можу служити?

І те запитанє було для мене так привітне, так лагідне — я вже давно не чув таких слів. І пропала нараз уся думка про втеку, я сів знову і казав дати вина. Чуєте, вина! Мужичий син — вина! Так, але за свої власні гроші, я їх гірко заробив, я нікого не обрабував!

Вино стояло перед мною, а я сидів, дивився на нього і почав думати чорну думу.

Чи ти знаєш, читачу, про що думає чоловік у таку хвилю, в якій я тоді, опинився? Ні, ні! ти певно не знаєш! Бо ти занадто ніжний, занадто людинно вихований, щоб дізнаватися про таких людей! Ти взагалі не вмієш аналізувати людського життя, а ще тим більше людської душі!

Ти навчений дивитися на низших від тебе з горда і для розуміння їх душевного настрою, їх душевних ран і болів, ти маєш лиш один вже вивчений вислов: „то батяр!“ В тебе такі ніжні чуття, таке досконале серце! Але як би ти не був „вихованим“ чоловіком, як би ти хоч на хвилю перенісся в положення того „батьра“, то ти чуда би побачив! Ти побачив би такі життєві драми, такі переверти думок, побачив би таке страшне пекло повне гадюк у людським мізку, що здригнув би ся! Ні в яких творах подібного не найдеш! Але ти „культурник“, з постолами в людське серце не влізеш! Ти занадто ніжний для того! Ах, який абсурд!

І коли подібні думки розривали мою душу, коли я хотів всім, а всім, що лише зветься „чоловік“ плюнути у вічі, — ввійшла касірка і сіла біля мене. Дівчина гарна, струнка, лише її очі такі мутні, такі невиспані. Як би вона була людиною, то я наплював би був їй у лице і відтрутив її від себе, але вона не була нею. Вони ж усі не-люди в очах суспільності. Але та суспільність не питає, чому вони стали такими! Суспільність занадто культурна, занадто ніжна в тих ділах.

— Кажи дати один коняк для мене.

— Чи ти його жадна?

— Дуже!

Присунула ся до мене і почала бавити ся моєю рукою. Коли кельнер поставивши коняк на стіл відходив від нас, вона нахилила ся до мене і поцілувала. Ох, які студені, непривітні ті поцілу! А проте вона була така привітна! І чого ж мені було більше потрібно!

— Одну фляшку вина, дві гербати, десять папіросів —

приказувала вона кельнерови, а той кланяючи ся мені за кожним разом сповняв її прикази. Я знав ті манери касірок, а проте не говорив ані слова, не противив ся її приказам. А вона одно пила, друге лила по помості і все наказувала давати дальше. І коли те вино плило підлогою, мені не прийшло й на думку протестувати проти того, хоч я знав, що мушу все платити.

— Кажи, потребуєш гроший? Я тобі дам і не потребуєш ляти напоїв.

— Ні, не потребую, мені все одно. Сповняю лише повинність касірки.

І падала мені на груди, душила мене в обіймах. Я дивив ся на те все німо, не обзивав ся ні словечком і навіть не рухав ся. Мені стало її більше жаль, ніж себе самого, бо бачив, які контрасти душевного настрою відбували ся в її душі, коли вона голубила мене. І те все за гроші, за марні гроші, за средство до життя!

— Ти добрий, дуже добрий! Я таких не находила між товпою... А се ти мусиш бути і нещасний! І знов припадала до мене і знову душила міцними руками.

— Ти не ганьбиш мене! — запитала вже поважнійше. — Так багато, багато я вже дістала ганьби! Такої нагани! Але я не годна инакше, для мене вже все пропало! Хай були би до сего не допустили, а могла бути людиною! А тепер уже за пізно! Я так низько, низько впала!

При тих словах вона сперла ся руками на стіл і почала хлипати. Плач переходив поволи в конвульсії, вона почала кидати ся і ридала, ридала... А я дивив ся на той плач і мені не було жаль її. Лиш лють, страшна лють збирала мене на тих усіх, що дивлять ся з горда на всіх таких упавших, а не шукають причини їх упадку.

Закликав кельнера, заплатив йому, решту всунув до кишені касірки і вибіг на двір. Свіжий воздух обвіяв мене і думки зачали ворухити мою душу. Десь із середини душі родила ся одна за одною думка, плила до мізку і щось пригадувала, будила щось старе, забуте, страшне.

Родичі просили гроший, не мають що їсти — а я, я пустив їх у кавярні. Ох, як я низько впав!

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

З сучасної літератури про етику.

Вже в 1903 році, коли появилася сміла і оригінальна книга відомого ученого правника Антона Менґера п. з. „Нова наука про державу“, можна було почути серед його прихильників поважні сумніви про те, чи здужає великий правник справді виконати поставлену собі задачу та покласти основи під всесторонній світогляд, сотворити не тільки суспільно-політичну теорію соціалізму, а дати нову, відповідну їх класовим інтересам, соціалістичну філософію, себто перш усього теорію пізнання і етику. На полі правничого побудовання систему соціалістичної держави Менґер опанував майже вповні всю літературу того предмету та дав таку могутню синтезу всіх елементів соціалістичної правно-державної науки, що перед його твором з пошаною похилялися чоло навіть учені, котрі стояли в свідомім противенстві до ідеалів соціалізму. Тепер-же, коли учений, котрий свій вік прожив на аналізованню й конструюванню правних відносин, на склоні свого віку майже в безконечність розширив обсяг своєї думки і своєї задачі, — не безосновно почав дехто побоюватись, що поважаний і люблений професор на незвичному собі полі дослідів дасть світови речі, які не зможуть порівняти своєю вартістю давнішим його правничим творам. Вже з думками про мораль і етику, виложеними в недовгій главі „Нової науки про державу“, тільки дуже мало хто міг згодити ся. Коли ж у 1905 році Менґер випустив у світ „Нову науку моральности“ (Neue Sittenlehre)¹⁾, то вона зустріла ся з майже однодушною незгодою й осудом.

Названа що-й-но книга Манґера дає в своїй лаконічній простоті й прозорості класичне сформульоване й коротке впорядковане поглядів, які можна підвести під понятє етичного релятивізму, ґрунтованого на суспільних відносинах сили. Етичний релятивізм — наука не нова; від старинних софістів аж до Спенсера мала вона більше й менше зручних представників. Тільки-ж у Менґера, старого прав-

¹⁾ Короткий зміст сеї праці, як також інших соціально-політичних писань Менґера подає книжка М. Лозинського „Антін Менґер і його соціально-політичні твори“, Львів 1907.

ника, дістало мотивоване її спеціальну живість і оригінальність дякуючи методови юридичного оброблення й формулювання.

Се, тай сама особа автора, самостійного ідеалістичного утопіста, викликає цікавість ближше приглянутись його праці.

Сказати коротко, — то книга Менґера про етику оснований на безперервній заміні понять моралі й права. На різних місцях книги читаємо, що „моральний той, хто пристосується до суспільних відносин сили, неморальний — хто їм противиться“. Але-ж, се вже вважається банальною правдою, що висловом „суспільних відносин сили“ є право, та що пристосувати ся до „суспільних відносин сили“ не є нічим иншим, як поводити ся в межах права. Се впрочім сам Менґер як найкраще розумів і викладав, а одначе розширив значіння тих „суспільних відносин сили“ й на мораль. Менґер ніде не просліджує, в чім лежить суть моральності; він тільки виразно заявляє, що моральність для нього не є правилом волі (das Wollen), а діланя. Він каже:

„Для суспільного співжиття людей, для їх взаємного пристосовання, в яким лежить суть морали, має вагу тільки зверхня діяльність, сама-ж воля належить до індивідуального буття“.

„Чисто-людська мораль, яка звільнила ся від усяких релігійних товчків, візьме під увагу тільки вчинки людей; а не темні й загадочні причини тих учинків в нутрі людського ума. Також бачимо, що в практичнім життю весь світ бере під увагу тільки зверхні вчинки і чоловік вдоволяється посіданем і вірністю жінки, держава домагається від горожанина тільки податків і рекрутів, навіть церкві, котра хоче впливати на найдавші глибини людського ума, скрізь вистарчає сама тільки зверхня святість у ділах. Також правники, котрих завданням є стежити за людськими ділами і їх упорядковувати, у цивільнім і карнім законі не звертають уваги на саму волю“.

Се правда, одначе тільки що-до держави; для неї вагу має перш усього (хоча й не вповні!) зверхня діяльність, а не воля, яка викликала сю діяльність. За те приклад Менґера про чоловіка й жінку тут ні при чім; чоловік котрий вдовольняв ся би справді тільки посіданем і вірністю — не то вже жінки, а хочби — приятеля, не дбаючи про думки й почування своїх найближчих, бувби наскрізь неморальною одиницею.

Якби правник справді мав тільки „стежити за діяльністю людей і її упорядковувати“, то й тоді не мігби він рівнодушно відносити ся до волі; аджеж він може на людські діла впливати тільки

теді, як зможе вплинути на волю. Та завдане правника инше. Він береться дослідити й покарати довершені переступства закона карного; він береже, щоби приватно-правні ділання людини оберталися в нормах, означених цивільним законом; для нього мають вагу вже доконані події, сама воля досі не входить в його обсяг, поки вона не вилилася на зверх ділом. За те мораль виконує те, що Менґер приписує праву: вона посередно управиляє людські діла й кермує ними, а то тим способом, що впливає на людську волю, одобряє або осуджує саме ту волю, не ждучи поки вона виявиться в ділі. Правник може засудити людину за убийство аж по довершенню злочину; на само бажане, саму постанову, саму волю вбити людину право осуду не має. На них мораль видає осуд; і то без огляду на те, що зверхні обставини не дозволять осудженому виконати свою постанову.

„Вся мораль ґрунтується на суспільних відносинах сил, себто на матеріяльнім примусі, виконуваним тими силами. Найбільшою суспільною силою є держава; отже — на погляд Менґера — вона є головною підставою морали. Тому, що на державнім і правнім полі поза кожним діланем стоїть бодай ідеально погроза примусу, то тут навіть невинному оку легко бачити залежність між силою й моралю. Коли-ж матеріяльний примус є найпевнішою запорукою морального ділання, то навіть такі громадянства, як церква й професіональні стани, котрі спершу не мали змоги до примусу, в ході дальшого розвитку стараються бодай посередно насильно впливати на своїх членів.“

Так отже для Менґера державно-правний лад і церква, се два перші суспільні фактори сили, які витворюють моральність. „Третім фактором сили, витворюючим (erzeugend) осібну мораль, є професії:“ дворянство, духовенство, військо, урядники, адвокати, лікарі, ремісники... Особливо-ж успішно „витворюють“ мораль ті професії, котрим прислугує законна дисциплінарна сила над членами; вони мають змогу накинати свою мораль засобами зверхнього примусу (Zwang) иншим клясам. Партії і професіональні спілки представляють четверте жерело морали; вони своєю могутністю є спроможні присилувати стоячі поза ними верстви прийняти їх мораль. Навіть „п'яте і останнє жерело етичних наказів“, публичну опінію Менґер признає фактором сили, який викликає зверхній примус. А саме: народні маси мають „в публичній опінії могутний знаряд впливати на діяльність могутих, жадних на похвалу й признане“.

Відповідно такому розумінню моралі представляється також Менґерове розуміння совісти, котра „може існувати тільки в страсі перед шкідливими наслідками“ вчинків, які не пристосовані до суспільних відносин сили.

Ось до чого договорився живучий відлюдно серед своїх книг великий правник! Відчуженість від справжнього життя та фатальна (в сім випадку) могутність і консеквентність його правничих дедукцій виробили в Менґера погляд, що в людському життю що-й-но переступство поліційних постанов викликає гризу совісти... Найблизше зазначене з цього таке, що той, в кого нема „страху й пошани перед соціальною властю“, не має совісти; та далі — що могутність совісти залежить від величини того страху. Отже: хто зі страху перед соціальними силами виречеться приятеля, увязненого за політичний злочин, хто без опору вложить свою шию в пута професійної етики, той моральний. Коли-ж хто на глум „соціальним відносинам сили“ — дасть у своїй хаті захист переслідуваному поліцією „злочинцеві“, той неморальний; так само, як неморальні мужики, котрі — на перекір законно признаній приватній власності на лісах — уважають дрова і ліс загальним добром і користуються ними без гризи совісти й — без відома власителя.

Дальше виводжене консеквентцій із Менґерових тверджень виявило-б нам іще більші куріози. Воно загнало й їх творця в безвихідний кут, із якого він виратовується несподіваною заявою, що поруч моралі, витворюваної соціальними відносинами сили, є ще друга, „традиційна“ (*überlieferte*) або „краєва“ (*landesübliche*) мораль. Звідки вона взяла ся, не знати. Менґер тільки каже, що на ту другу мораль складаються „традиційні, релігійно й філософські системи“, котрих творцями Будда, Христос, Могомед і Конфуцій. З погляду тих систем „оцінюють ся ще нині вчинки людської одиниці“.

Так кладе Менґер перед нас два роди моралі: одну моральну, другу неморальну. Бо „традиційна“ мораль, се менше-більше те саме, що ми звичайно в життю вважаємо моралю; за те та „мораль“ про котру висше була бесіда, є хіба звичаєвим правом, а не моралю. Одначе не багато помогла Менґеровій книзі й та „традиційна“, мораль на мораль. Уведення її тільки поплутало виклад. Бо як ми що-й-но читали, що суспільна сила витворює всю моральність, то тепер читаємо, що та сама сила витворює всю неморальність; аджеж у кого більше сили, в того менше страху перед суспільним

примусом, в того тим-самим і менше моральності. Отже, коли хочемо усунути неморальність, то мусимо усунути теперішні відносини сил, себто теперішній суспільний порядок. Туди доходить Менгер до соціалізму. Однак розвязки суперечности між моралю, основаною на силі, і „традиційною“ моралю ми таки не знаходимо. Вправді:

„Чесноти, до котрих змагають релігійні й суспільні системи моралі, спричинюють бажані суспільні порядки, котрі ми мусимо приспшити сотворенєм фактичних умов для них“, — однак соціальні відносини сили, котрі продукують усю мораль, є рівночасно причиною всеї неморальності. Як-же з сього зачарованого кола вийти? Як зробити, щоби і мораль була, і сила, котра доводить до неморальності, ізчезла?

„Тільки анархізм, котрий майже вповні усуває державні й правні фактори сили, мігби отворити перед моральністю найвиспі завдання, якби його взагалі можна було здійснити. Вже соціалізм, котрий зберігає цілу державну машину, спільну власність, навіть почасти приватну власність, неминучо мусить вдоволити ся скромною, середньою моралю“.

Та ледво Менгер заявив, що сила є жерелом усяких пороків, він повертає до своєї вихідної точки, де сказано, що чеснота є вивором матеріальної сили. Як з одного боку соціалізм (у противенстві до анархізму) із-за відносин сили, котрі він зберігає, може дати місце тільки неповній, середній моралі, так і для тої середньої моралі існує в соціалізмі небезпека: для її вдержання моглоби бути в соціалістичній суспільности за мало сили. Єдина надія для соціалістичної моралі — в тій силі, яку представляє публична опінія.

„Публична опінія розвинула досі тільки марні сліди організації; основна зміна її в тім напрямі зробила-би з неї вповні нову суспільну силу, наділену почуваною могутістю“.

„Соціалістична держава повиннаб дозволити незалежним органам видавати офіційальні газети з місцевим характером; кождий горожанин мавби право користати з тих газет до публікування неморальних учинків, звернених проти загального добра“...

„Ту саму мету можнаби також так осягнути, що неморальне діло, котре шкодить чужій справі, можнаби подавати до загального відома й публично обговорювати на явних зібраннях громади або на осібних зборах“.

І се оповіщенє звістки про неморальне діло малоби бути єдиною карою, яку суди, накладалиб на винувників. „Не булоб се

ніщо інше, як удержуване приватних сплетень, найпогані́йша обчаєва поліція, яку можна видумати, влізлива й невідповідальна поліція сусідів і знайомих, зорганізована по всім правилам державою“ — справедливо завважає Карль Кавтскі в своїй критиці Менґерової книги.

В передмові до своєї книги про етику Манґер заявляє, що мета його праці — „дати в найголовні́йших обрисах соціалістичну систему моралі“. Сеї мети Менґер не досягнув, а одним із перших, котрі виступили проти Менґерової книги, був найвизначні́йший теоретик теперішньої соціальної демократії, Карль Кавтскі. Тож, коли в 1906 році появилася його праця про етику ¹⁾, з великим інтересом засіли за читання її не тільки прихильники, а й противники того світогляду, який заступає Кавтскі. І треба з гори сказати, що ні одних, ні других книга Кавтського не вдовольнила. З осібна-ж більше або менше рішучо станули в противенстві до змісту нової книги соціально-демократичні письменники, як Мерінґ, Макс Адлер, Отто Бауер.

Безсумнівно книга Кавтського йде і ширше і глибше в трактуванню етичного питання, ніж праця Менґера. До того ж мету вона собі кладе скромні́йшу: не сотворити епохальну, нову соціалістичну етику, а „подати нарис розвитку етики на основі матеріалістичного розуміння історії“. Щож, прослідити методом історичного матеріалізму розвиток етики — завдання цікаве; такий історичний розгляд етики бувби певно корисним вкладом в літературу, якби справді воно було Кавтському можливе вдержати ся в рамках історичного викладу без вмішування до нього теоретичних аналіз і синтез, критики поняття етики й моралі, та без вплітання до історичного викладу нових теоретичних конструкцій.

Бо є дві, зовсім самостійні вихідні точки в трактуванні кожної суспільної чи наукової прояви: історична і аналітична. Історик буде слідити за початком, зростом, розвитком даної прояви, він глядатиме за зверхні́ми впливами на неї, він прослідить внутрішні й зверхні причини, що сприяли або шкодили її розвитку; його мета: з'ясувати нам дану прояву в зв'язи з обставинами, які в минувшині й сучасності зложились на такий, а не на інший її вигляд. Інша мета аналітика. Він бере прояву такою, якою вона перед ним стоїть, прояву саму в собі без уваги на її минувшість

¹⁾ Ethik und materialistische Geschichtsauffassung Ein Versuch von Karl Kautsky. Stuttgart 1906.

і зверхню обстанову, серед котрої вона виступає перед його очі; його завдане: розложити прояву на її складові часті, прослідити функцію кожної часті, взаїмне пов'язане всіх частей, роздивити ся в принципіальній стійности даної теорії, проаналізувати її логічну суцільність і внутрішню консеквенцію. Історик нам відповідає, звідки проява взяла ся; аналітик — що вона таке. Так історія штуки дає нам пізнати, як твір штуки повстав, які впливи на нїм слідно, до якої школи він належить; естетика-ж аналізує той сам твір штуки в його річево-питомім значіню, без огляду на його генезу, та показує безпосередню, річеву його вартість. Оба напрями досліду мають свою самостійну вагу. Так ембріологія не може заступати місця анатомії й фізіології. Так історія винаходу машини і пізнане історії вдосконалювання її складників рішучо не може заступити місце докладного пізнання її складу й функціонування її складників, потрібного машиністови. Певна річ — результати аналізи того, що є, дають товчок і заохоту до історичного розгляду генези даної прояви; і навпаки: результати історичного досліду можуть бути дуже цінні для порозуміння існуючої речі. Одначе праця в однім напрямі не може заступити праці в другім напрямі.

А саме XIX столітє було свідком, як історичне трактоване всіх прояв життя, науки й штуки майже заголомшило їх теоретичну аналізу. Ідеєю Дарвіністичної і Спенсерівської еволюції світ так захопив ся, що поза величезними томами всяких „еволюцій“ майже місця не стало для метафізики, теорії пізнання, логіки, філософії. Декому здавало ся, тай здаєть ся, що з образом „розвитку“ даної речі вже вичерпав її зміст, коли по правді сей зміст ще нетиканий.

При трактуваню етики справа ще більше комплікуєть ся. Бо етика в своїй сути лежить поза обсягом теоретичного пізнання. Теоретичне пізнанє, себто наука, має діло тільки з тим, що є або що було. Проблем-же етики лежить у розріжнюваню добра від зла, в досліджуваню „таємничого регулятора людських вчинків“, морального закона, котрий велить людям змагати до доброго, жажатись перед злом. Тут не вистарчить сконстатувати, що в дану хвилю вважаєть ся в даній суспільности добром або злом, не вистарчить прослідити, серед яких обставин і під якими впливами дана суспільність дійшла до того, що так, а не инакше морально осуджує людські вчинки в їх конкретних появах. Етика має дати відповідь на моральне питанє життя, на се пристрасне питанє, що стає перед ділающею людиною: що повинен я зробити? Виступає понятє обовязку, повинности, домагання. З царини об'єктивного пізнання прояви світа,

з обсягу теоретичного розуму, переходимо з етикою в царину людської волі, діяльності, в обсяг практичного розуму. Хто межі між тими двома царинами не бачить і не признає, той доходить до того, що конкретні прояви морали, привязані до даної історичної минувшини та природних і громадянських обставин житевих даної суспільности, вважати-ме моралю в загалі; вийде таке, що моральним буде те, що якійсь нації, класі чи суспільному гуртові в той чи інший час видало ся моральним. Сама-ж основа морали, суть етичних наказів без огляду на їх конкретний зміст, зістанеть ся поза границями досліду. В таке перемішанє завдання обох напрямів досліду попало й попадає чимало письменників.

Не встеріг ся того і Кавтські.

Його книга про етику розложена на ось такі глави: 1. Старинна і християнська етика, 2. Етика віку просвічення, 3. Етика Канта, 4. Етика Дарвінізму, 5. Етика Марксизму. Над двома першими главами, котрих зміст дає короткий популярний виклад розвитку етики на основі історії філософії і культури, не будемо зупинятися. Що-до четвертої глави (етика Дарвінізму), то мені здається, що вона зайва. Бо тут ніякої етики нема і не може бути. Дарвінізм се тісно природнича теорія, в якій нема місця для етичних оцінок. Про етику Дарвінізму так само не можна говорити, як не говоримо про етику біології або динаміки. Природнича наука досліджує і описує те, що в фізичнім світі існує, прикладати-ж моральну, естетичну чи яку небудь иншу оцінку до прояв фізичного світа, се не її річ. Єдиною вартістю, що лежить в основі природничої науки, є вартість правди; похваляти або осуджувати прояви природи, порядкувати їх після степеня їх моральної, естетичної, практичної доброти — в те природничі науки, а з ними й Дарвіністична теорія, не вдається. Сим займається етика, естетика, економіка. З осібна що-до етики, то вона рішучо не природнича наука, а нормативна; її проблем не лежить у тім, що в природі справді існує, а в тім, що в суспільности людський повинно бути. Сього Кавтські не признає. Для нього етика не нормативна, а природнича наука, він не хоче дати основу етиці, тільки її виявити; він береть ся її вияснити не як культурну, а як фізичну прояву. Мало того: він на сьому не зупинить ся, а піде дальше; мораль він здефініює як звірячий, потім як соціальний нахлін; а зхарактеризувавши ось так мораль, він її загарбає для цілей суспільного організму, змонополізує її для соціалістичної суспільности. Приймивши, що етика не річ людського індивідуума, тільки про-

ява людської громади чи суспільної класи, він дійде до сього, що соціальний ідеал буде признаний також етичним ідеалом. Він дійде до того, що „моральний“ закон не управляє відносин людини до кожної іншої людини, а тільки зносини між людьми „тої самої суспільности“ (стор. 106), почуємо від нього, що „супроти ворога не обов'язують суспільні чесноти“ (стор. 107), довідаємось, що „абсолютна неморальність лежить тільки в недостатці соціальних наклонів і чеснот, які людина переймила від соціальних звірів“ (стор. 134). Все те почуємо від Кавтського в останній главі про „етику Марксизму“. А крім того почуємо там, що етичний ідеалізм лежить ні в чім іншому, як у „знесенню визиску одної класи над другою“ та в вічному мирі „поміж народами“; етичний ідеал — зброя в класовій боротьбі; його здійснить соціалізм, значить — Кавтські називає свій економічний ідеал етичним ідеалом *par excellence*; його соціально-політична мета і ціль є єдиною справді моральною метою і цілю. Справді, даліше піти в класовім догматизмі і суспільній нетолеранції --- булоб важко...

Та суть річі не в тім. Хоча моглоб здавати ся, що найважнішою частиною книги Кавтського буде остання глава, котрої предметом етика Марксизму, то в дійсности осередок тугару книги не лежить у її позитивній частині, а в критиці Кантової етики. Се заповідає сам автор у передмові, де читаємо (стор. VII), що „з огляду на великий вплив Кантової етики в соціально-демократичних рядах“ неминучо потрібно розглянути етичне питання зі становища історичного матеріалізму. На сій партії книги ми трохи довше зупинимо ся. Раз тому, що в відношенню Кавтського до Канта, здасть ся нам, корінить ся принципіальна хибка його книги, отже й тих його поглядів, які ми висше наводили, — з другогож боку тому, що нам здасть ся, що саме в Кантовій аналізі практичного розуму і в його основанню моралі лежить *хтїма єс аєі* для всякого, хто коли небудь займатись буде етичним питанням.

Відношенє Кавтського до Канта вороже і несправедливе. Се зазначили в своїх рецензіях на книгу Кавтського саміж його партійні товариші, марксісти, як Бауер і Адлер. Коли неприхильність Кавтського, заступника правовірного Марксизму, до Канта можна собі пояснити там, що Кантова філософія лягла в основу критики Марксизму з боку деяких „ревізійоністів“, то труднійше пояснити собі глумливий спосіб трактування Канта та — що гірш — повне нерозумінє поборюваної Кантової філософії. Ціла критика Кавтського на Кантову філософію по правді — як се підкреслює Бауер —

звернена проти тзв. „вульгарного Кантіанства“, яке зі справдішньою творчістю Кенігберґського філософа не має нічого спільного.

В двох рівнобіжних напрямках повертається Кантова праця на полі філософії: на критику чистого розуму, себто теоретичного пізнання, та на критику практичного розуму, себто етичного ділання. Що до першого, то Кант узяв під увагу той готовий комплекс людського знання світових прояв, котрий зветься теоретичним пізнанням, та — не побільшаючи ні поменшаючи його ані одною дрібкою — проаналізував складники, з яких наше пізнання зложене, відокремив той матеріал, який нам приносить досвід із зверхнього й внутрішнього світа, від тих складників пізнання, котрі нам дані а рґіогі, себто від форм, у які наш ум автоматично порядкує сировий матеріал, доставлений досвідом; ось так Кант відкрив умови й обставини, котрі роблять наше пізнання можливим. Кант узяв прим. якийсь закон природи, котрий ми пізнали, та роздивився, що в ньому є з досвіду наших змислів із зверхнього світа, а що ми самі несвідомо вложили в той закон, аби повязати і упорядкувати сировий матеріал змислів у потрібне нам пізнання. Се була аналіза чисто формальна; значить Кант не вніс у дане пізнання ні критики нового досвіду, а тільки розглянув апіорні умови, функціональні прикмети людського ума, що служать підкладом, на яким досвід тче тканину людського пізнання. Тож результати Кантової аналізи не звязані з ніяким конкретним людським знанням, а мають характер наскрізь загальний, підхожий під усяке людське пізнання без огляду на його час і місце. Людський досвід збогачується, людське знання росте, багато дечого, що вчора видавалось правдою, нині являється похибкою, — незмінчивий тільки підклад людського пізнання, ті необхідні форми часу, простору, категорії, причиновости, цілевости і т. п. якими людина вяже відорвані дрібки досвіду в суцільну картину пізнання.

Так що до теоретичного пізнання. Рівнобіжно з критикою чистого розуму розвивається Кантова критика практичного розуму. Кант знайшов перед собою цілу безліч різноманітних, противних собі етичних систем, моральних наказів, сотворених різними людьми в різних часах і місцях. Числа тих систем і приказів Кант не побільшив своєю системою, не видумав якогось свого морального наказу. Він тільки взяв їх під увагу та проаналізував з поміж них те, що для всіх спільне, те, що етичні накази відріжняє від усяких иньших — законних, звичаєвих, релігійних — наказів. В етиці він відокремив від себе матерію і форму. Матерію

приносить нам досвід; нема ні одного етичного наказу, котрого б зміст обов'язував людей скрізь і все. Матерія етичних наказів, її еволюція, є предметом дослідів історика культури, етнографа, антрополога. Кант звертається тільки до формальної закономірності етичних імперативів; він хоче відкрити формальний підклад кожного почуття обов'язку, без огляду на його конкретний зміст. Він питається, коли людина почуває, що її поведене було етичне, та знаходить загальну відповідь у славнім, надуживанім „категоричнім імперативі“: „Роби так, аби максіма твоєї волі кожної хвили могла рівночасно стати ся принципом загального законодавства“. Що-й-но сей закон уможлиблює всякі конкретні імперативи. Коли моє поведене маю признати етичним, то його максіма мусить мати здібність стати ся принципом всесвітнього порядку. В свідомості того загального значіння лежить суть людської моралі. Кант не досліджує, як даний етичний наказ історично повстав, він тільки розглядає, в чім його етична сила.

Кантовий категоричний імператив стрічається аж надто часто з основним непорозумінням. Дехто приймає, що Кант мав на думці „загальний закон“ в значінню правного кодексу, себ то закон загального суспільного гаразду. З того погляду Кантова „Критика практичного розуму“ принесла б не багато нового. Просте правило: не роби другим, що тобі немило — дістало буцім то в категоричнім імперативі тільки надмірно докладне основання. Однак таке розуміння, се фатальна помилка, яка не доторкує сути Кантової етики. Кант не був апостолом соціальної етики — він був наскрізь індивідуалістом. Увага на загальність, що міститься в категоричнім імперативі, не обчислена на збагачення вселюдського щастя, на суспільні гаразди; її мета — піднести до як найбільшої могутності свідомість одвічальності людської одиниці. Кантове загальне законодавство, се законодавство вселенної. Його сформулювати можна ще так: роби так, неначе б у твоїх руках спочивала власть над вселенною. В кождім людськім ділі повинна заключати ся свідомість його універсальної досяжності. Людська одиниця, змисловий твір, замкнений в заголомшуючу різноманітність світових прояв, морально стоїть перед обличчям вселенної. До людської одиниці звертається ся внутрішній голос морального обов'язку та вказує їй при її постановах і ділах на одну інстанцію — загальну вселенну, — а не на громаду, суспільність, державу.

Кантова етика — верх індивідуалістичної етики. Її принципи: правда, чистота, вірність, щирість чоловіка перед самим собою.

Існують тільки обов'язки супроти самого себе. Все, що я роблю, моральне тільки тоді, як я се справді в нутрі своєї душі вважаю моральним, — отже без огляду на те, чи конкретна „соціальна етика“ даної суспільности той чи иньший мій учинок признає моральним, чи ні.

В старім, з VI столітя грецько-латинським рукописі євангелія (Codex Cantabrigiensis) знаходимо висказ Ісуса, на обнятий канонічним текстом євангелій. До людини, котра в суботу працювала на полі, Ісус сказав отсі слова: Чоловіче, як що ти знаєш, що робиш, спасений еси, як не знаєш, то ти переступник закона і проклятий еси. — Се євангельське сформульоване Кантового закону морального обов'язку на згоду з самим собою.

Всього того Кавтські не хоче розуміти. Кантови він присвячує кільканайцять сторінок лайки за його відсталість, його буцім то міщанське противенство до соціалізму. Не хочу продовжувати через край сю статю наводженням цитатів із Кавтського. Хто цікавий, хай прочитає сторінки 22—43 його книги. На одно тільки зверну ще увагу. А саме:

Кавтські кладе здійснене абсолютної моралі в будучій соціалістичній суспільности, якої члени, сповняючи свої громадянські обов'язки, тим самим сповнятимуть свої моральні обов'язки. А тимчасом зі справдішньою моралю суспільний порядок не має нічого спільного. Моральним буде член первісної суспільности, котрому етичне почуте велить криваво пімстити ся на ворогови, моральним буде християнин, котрий з глибини своєї душі простить ворогови, а неморальний буде член соціалістичної суспільности, котрий з огляду на поліційну власть держави не візьме кривавої пімсти над ворогом, хоча ціле його єство благатиме о кров ворога, та котрий відноситиметь ся до ворога приязно, хоча в душі горітиме до нього ненавистю.

Староісляндські нобелі¹⁾.

I. Духи сторожі Ісландії.

Король Гаральд Гормсзон, Датчанин, звелів одному чародієви відмінити свою постать і удати ся до Ісландії, щоб дав королю вісти. Він поплив у подобі кита.

Дойшовши близько берега обплив довкола північного побережжя і обернув ся на захід і побачив, що краю берега духи різної подоби, деякі великі, де які дрібні, і гори та горбики були повні їх.

А коли доплив до фйорда Папна і вплив до нього, щоб вийти на беріг, то з розсілини гори виліз великий дракон, а за ним гадюки і всяке хробацтво і подули на нього отруйним духом.

І він відвернув ся геть, на захід перед фйорд Єйя і виплинув до нього. Напротив нього вилетів птах такий здоровенний, що заповнив цілий яр, а його крила били ся о гори по обох боках, і з ним було багато птахів, малих і великих.

Швидко він відвернув ся відси і поплив на захід довкола берега і на південь, до фйорда Брайда. Тут вискочив до него скажений бик, аж до самого моря, і бик був великий і почав ревити, що аж лунало під небом, а за ним много охоронних духів.

Тоді він знов зараз вернув ся і поплив на південь довкола Рейкянеса і задумав вийти на беріг коло Вікарскайда. Та ба, тут вийшов против нього гірський велитень, що мав

1) Отсеї інтересні оповіданнячка виймаємо з недавно виданої д. Артуром Бонусом збірки староісляндських заг і оповідань пз. *Islaenderbuch I und II Sammlung. Herausgegeben vom Kunstwort. München 1907. Georg D. M. Callwey*, і з побічним титулом: *Sammlung altgermanischer Banern-und Königsgeschichten*. У переднім слові до сього видання автор називає ті твори „найстаршою і одинокою германською літературою старого часу і загалом найстаршою реалістичною збіркою прозової поезії в новелістичнім жанрі“. Списані досить пізно, в XII—XIII віках вони жили перед тим в устній традиції і заховали в собі память про перших поселенців Ісландії, їх спосіб життя й громадський устрій.

I. Ф.

у руках залізну булаву, а головою був висший над гори, і много інших велитнів при його боці.

Тоді він утік і поплив на схід, подовж безмежного краю. „Та тут пустісінько, — сказав він, — сам пісок та пустар, а на морі страшно б'ють ся хвилі о скелі, а хвилі такі здоровенні, що й довгим кораблем не проїхав би туди“.

Тоді тут орали землю ось які мужі: Бродгельгі над Ван-на фйордом, там де дракон ліз до моря, і Ёйольф Вальгердарзон над фйордом Ёйя, там де птах показав ся, і Торд Геллір там, де виходив рикучий бик, над фйордом Брайда, а по той бік Рейкянеса, де виходив гірський велитень, жив (оде¹⁾ Тородд.

II. Як король Олаф пробував своїх пасинків.

Оповідать, що король Олаф — той сам, що потім був прозваний святим — був раз у гостині у своєї матери Асти. Вона вивела йому своїх братів, його пасинків.

Король посадив собі двох старшеньких на коліна, Гутгорма на одно, а Гальфдана на друге. Він глядів на обох завертаючи очи і вдавав сердитого; оба хлопці збояли ся.

Тут Аста привела до нього найменшого сина, що звав ся Гаральд і мав ще лише три зимки.

Король завернув і на нього свої очи, але він сміло дивив ся на нього. Тоді король узяв його за волосє і поторгав; хлопець ухопив короля за бороду і почав рвати її. Тоді сказав король: „Бити б тебе дуже, братіку!“

Другого дня ходив король на дворі довкола Астиного обійстя, і мати з ним. Надійшли до ставу; тут були Астині сини, Гутгорм і Гальфдан і грали ся; там стояли великі сто-доли і здоровенні шопи і пасло ся багато худоби грубої й дрібної. Там вони забавляли ся. Поблизу них над глинистою затокою ставу був Гаральд. Він кидав тріски в воду, і вони великими купами плили до берега.

Король запитав його, що се значить?

Він відповів, що се кораблі з військом.

Король засміяв ся і мовив: „Може й так, дійде до того, що пануватимеш над кораблями“.

¹⁾ Года — ватажок, голова роду, а також чарівник.

Тоді покликав Гальфдана і Гутгорна і запитав Гутгорна : „Що би ти найліпше волів мати, братіку?“

„Поля“, відповів той.

„А скільки тих полів?“ запитав король.

„Так багато, — відповів хлопець. — щоб отсей півостров, що літо був засіяний“. А на півострові стояло десять фільварків.

Король промовив: „Тут могло б стояти багато збіжа“.

Потім запитав Гальфдана, що би він рад найліпше мати.

„Коров“, — відповів сей.

„А як багато?“ запитав далі король.

Гальфдан відповів: „Так багато, щоб ідучи ось тут до води тисли ся щільно одна до одної“.

Король відповів: „Хочеш мати великі добра, в тім ти вдає ся в свого батька“.

А потім запитав Гаральда: „Чого би хотів мати найбільше і найраднійше?“

„Людий“ — відповів той.

Король мовив: „А скількож так?“

„Стільки хтів би мати, аби вони коров мого брата Гальфдана поїли на один обід“.

Король засміяв ся і мовив до Асти: „Годуй його, мамо, з нього король буде“.

III. Погана нога.

Був чоловік на імя Торарін Нефйользон. Се був Ісляндець. Його рід сидів у роздріб у північній Ісляндії. Він був простого роду, але розумніший і більше бесідливий від інших і свобідний у своїй розмові з висшими. Се був великий моряк і часто покидав свій край.

Торарін був страшенно бридкий чоловік; найгірше шпепило його те, що мав погані сугави: мав великі руки, та за те ноги ще поганіші.

Торарін був раз у місці, де король Оляф Грубий, що потім був названий святим, стояв зі своїм двором. Він був добре відомий королеви. Тоді він вирядив купецький корабель, що мав свій власний, щоб літом їхати до Ісляндії. Король Оляф задержав Тораріна кілька день у себе і часто розмовляв із ним. Торарін спав у королівській кімнаті.

Одного ранку досвіта король пробудився, коли інші ще спали. Саме сходило сонце і в домі було зовсім ясно. Король побачив, як Торарін виставив одну ногу з під свого накриття. Король добру хвилю дивився на ту ногу, і тут усі побудилися в кімнаті.

Король мовив до Тораріна: „Отсе вже хвилю не сплю і бачив такий вид, що вважається мені вартим великої уваги: а се отся людська нога, про яку думаю, що вона найпоганіша на все місто“. — І візвав інших, щоб подумали, чи їм так видасться. І всі, що бачили ту ногу, згодилися, що так воно й є.

Торарін чув, що говорилося і відповів: Мало таких річей, щоб були так незвичайні, аби ще й іншого в тім роді не знайти. Вважаю душе правдоподібним, що тут є ще щось таке“.

Король мовив: „Стою на тім, що поганійшої ноги не знайдеш, а хоч би я мав о заклад побити ся“.

Тоді озвався Торарін: „Я готов побити ся о заклад, що я знайду ще поганішу ногу в сьому місті“.

Король мовив: „В такім разі один із нас сповнить другому його бажане“.

„Нехай і так буде“, сказав Торарін, і виставив з під покривала свою другу ногу, і ся була нічим не краща, а ще й без великого пальця.

І мовив Торарін: „Глянь лише, королю, на сю другу ногу. Вона ще поганіша, бо у неї нема одного пальця, і я виграв заклад“.

Король мовив: „Перша поганіша о стільки, що п'ять її пальців обридливіші від чотирьох, і я виграв заклад“.

IV. Історія скальдової вірші.

Раз ждали на Ейнара Флюгу, і поки він прийшов, оповідав хтось із княжої дружини, що Ейнар великий ватажок, але не так великий, як насильник, і як кого вб'є, то ніколи не платить кару.

Се чув Ісляндець Галь і відповів:

„А я все таки думаю, що він мусів би мені заплатити кару за вбитого свояка, як би я зажадав її в нього“.

Дворак відповів: „Се б тобі не вдалося; він ніколи ще не заплатив кари ні за кого“.

Доти балакали, доти балакали, аж дійшло до закладу: дворак ставив золотий перстін, а Галь свою голову.

Швидко потім явився Ейнар. Король прийняв його дуже радо і посадив його тут же біля себе. Се було вісім день по новім році. Одного вечера, коли сиділи при чарках, а столи повиношено, запитав король Ейнара, як стоїть діло з їздою до Фінляндії.

Він відповів: „Остатній раз, пане, коли ми їздили на північ, здибали ми ісландський корабель. Ми в очі кинули їм закид, що вони без нашого дозволу торгують з Фінами; вони перечили тому, але ми зміркували з їх слів, що брешуть. Ми й причадили до них. Вони боронилися, але ми не пустили, поки не збороли їх. Та був там один між ними, що бився далеко ліпше ніж ми, і се було б довго тяглося, як би було кілька таких“.

Галь був близько і чув Ейнарові слова. Тоді підійшов до його сидження і затих дуже.

Дворак запитав його, чого так посмутнів? Він відповів: „Маю на те причину. Власне я довідався, що Ейнар Флюґа вбив мого свояка: тепер мусить дійти до того, що мушу видусити від нього кару.“

Дворак мовив: „Не рад би я, щоб ти й балакав про се, занехаймо свій заклад“.

Галь відповів: „Ну, побачимо“.

Другого ранку Галь приступив до Ейнара і сказав: „Ти вчора вечір оповів новину, що мене дуже обходить, а саме, що я втратив через тебе одного свояка. Хтїв би я знати, чи ти заплатиш міні кару?“

Ейнар відповів: „Чи ти ще не чував, що я ніколи не плачу кари? Ти не виглядаєш міні на такого, щоб швидше від інших дістав від мене виплату. Як би я заплатив одному, то всім поперли до мене зі своїми довгами. Краще не починати.“

Галь мовив: „Не мусите обертати се в той бік, що се для вас не страта, а міні потіха.“

Ейнар просив його забирати ся з Богом до дідька і не балакати пусте. Галь пішов і сів на своє місце.

Дворянин запитав його, чи Ейнер хоче що дати.

— Ні, — каже Галь.

Дворянин сказав: „Я так і думав. Покиньмо свій заклад. І не заговорюй про се багато.

Галь відповів, що все таки ще раз поспробує.

Другого дня в ранці Галь ще раз сказав до Ейнара:

— Радби я ще раз запитати тебе, чи ти за мого свояка заплатиш міні кару?

Ейнар відповів: „І що се за нудна балачка: коли зараз не забереш ся міні до чорта, то тут і смерть твоя.

Галь пішов і сів.

Дворянин мовив: „Ну, як же тобі повело ся з твоїм жанданєм у Ейнара?

Галь відповів: „Замість гроший погрозив убити мене на місці“.

„Оттого то я й ждав“, — сказав той, — „і я ще раз звільняю тебе з закладу. Бо тепер нема такого лиха, якого-б ти не міг надіяти ся від нього, коли докучатимеш йому своїми упімненнями“.

„Правда твоя, — мовив Галь, — але все таки я подивлюсь іще третій раз і вже аж тоді дам спокій усяким пробам“.

І він устав і приступив до короля. Повитав його словами: „Благо вам, пане королю!“

„Витайте, Галю!“ мовив король. „Чого вам треба!“

„Пане, — мовив Галь, — ви добре розумієте ся на снах і я хочу оповісти вам свій сон. Міні снило ся, що я зовсім инший ніж є, а власне снило ся, що я скальд Торлейф, а Ейнар Флюґа видав ся міні ярлем Гаконом. І міні здало ся, що я уложив на нього насмішливу віршу, і пригадив собі її збудивши ся.

І він відступив троха на бік і пробурчав щось собі в бороду, але що бурчав, того не було можна зрозуміти.

Тоді король сказав до Ейнара:

— Прошу тебе, Ейнаре, заплати йому по моїй просьбі кару, бо сеж могутній скальд і як зложить на тебе вірш, то се буде такий острій вірш, що ніщо йому не опреть ся. А такий насмішливий вірш сидить, видно, в його голові і тобі грозить велика небезпека. Бо коли візьмуть його люди на язики, тоді буде тобі більше шкоди, ніж варта тих дрібка гроший. Бо що він хоче, се ми бачимо; то не правда, що він бачив сон, але хоче пустити в обіг знаружливий вірш на тебе за те, що не дістав від тебе нічого. Сильніших людей

ніж ти такі вірші замучували на смерть. Вірш скальда Торлейфа на ярля Гана не згине, доки нордландські мужі землю орють. Сповни мою просьбу і дай йому дещицю на ту кару за його вбитого свояка.

Ейнард відповів: „Хай буде ваша воля, милостивий пане! А ти йди до мого скарбника і вели дати собі три марки срібла. Він тобі виплатить.

Галь сказав: „Спасибі Вам. Я задоволений“.

І він пішов до скарбника і передав йому своє жаданє. Скарбник вручив йому мішну повну гроший і сказав, що тут маєш чотири марки срібла.

— Мінї належить ся лиш три! — сказав Галь. І відважив собі три марки, а більше ані на феник. Потім прийшов до Ейнара і сказав йому, що має його гроші. Ейнар запитав його, чи взяв усі гроші, що були в мошонці?

— О, ні, — мовив Галь. — Не думай собі, щоб я хотів стати ся злодієм твоїх гроший. Я дуже добре розкусив твій підступ. А тепер бувай здоров!

І він пішов на своє місце.

Тут мовив до його дворянин:

— Ну, що, виграв заклад?

— Виграв, — мовив Галь. — Але перстїнь ти заховай собі і радуй ся ним. У сїй справі ти поступив собі зо мною як чесний чоловік. Та я й не мав ніякої причини сперечати ся з тобою, а все таки хотїв поспробувати, чи видеру в нього гроші, бо правду кажучи у мене не було ніякого свояка, якого б убив Ейнар.

Переклав *Ів. Франко*.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

УКРАЇНСТВО і ВСЕСЛОВ'ЯНСТВО.

„Слов'янський тиждень“ пройшов серед грому відмиканих фляшок і невгавучого гудіння бенкетових промов. Море вина і море фраз. Але під сим морем, як запевняють аранжери зїзду, знайдено тверде дно. „Намацано ґрунт для дальшої все-слов'янської акції“. При кінці червня с. ст. збереться в Празі організаційний зїзд і займеться організацією всеслов'янського конгресу, що має зібратися на другий рік в Петербурзі і...

Що саме буде по сім і, ще не знати. Серед фраз про слов'янське братання, які можемо безпечно пустити поза уха, як порожні паперові балйони, пролітають і слова з більш конкретним змістом, але знов таки нелегко зміркувати, що в них говориться з переконання і виявляє справжні заміри аранжерів, а що пускається тільки для того, щоб „сказати что нибудь приятное“ і зачепити для початку бодай за малий палець потрібного „брата Славянина“. До сеї останньої категорії, очевидно, належать особливо балачки про оживлення культурних взаємин, в роді заведення живійшого торгу слов'янськими книжками (яких неможна ніде допитатися очевидно тому, що нікому вони не цікаві поза межами даного слов'янського ґлобусу і не стануть цікавішими коли їх бачитимуть на виставах під носом), або утворення федерації слов'янських просвітних товариств — так як би сі всі товариства були аналогічні по своїм завданням, а не могли стояти і на діаметрально протилежних точках.

Не легко розібрати, скільки тут самої прекраснодушної манилівщини, і на скільки сі невинні культурні декорації ховають під собою більш серйозний багаж. З одного боку крізь сі фрази проривається бренькіт слов'янської зброї „против спільного ворога“, воевничі фрази про відправу всеслов'янськими силами ворожому панґерманізму. З другого — причувається далекий дзвін монети — „слов'янських банків“, розширення збуту фабричного промислу деяких більше розвинених в сім напрямі слов'янських країв (Чехії перед усім)... В котрім саме куті закопана собака, не легко вгадати, і сього може ще й самі аранжери не знають докладно, бо ми все ще,

очевидно, в періоді „намацування“ і між самими аранжерами одні, можливо, хочуть одного, а інші зовсім іншого.

Деякі поступові російські органи з тривогою пригадують, що словянофільство в Росії звичайно служило приманою для того, щоб сими словянськими фантазіями відтягнути суспільність від пекучих потреб російського життя і бідканням над тяжкою долею словянських братів під ігом німецьким чи турецьким приспати пам'ять про іго, яке носить благополучний Росіянин у своїй „собственной“ хаті. Словянофільство в Росії за останніх пів віка встигло стати таким монопольним добром реакціонерів і обскурантів, що участь різних кадетських поступовців в петербурських словянських банкетах і їх триумфальні промови в унісон з промовами різних правих ораторів була осуджена в поступових російських кругах як необачність або легкодушність. Подібний же скептицизм проявляють і польські круги Росії. Лідер думського „кола“, що правда, заявив, що Поляки стають на словянський ґрунт і поставлять своїм завданням скріпляти силу й могутність Росії, як всесловянського палядіума, не ставляючи до неї ніяких вимог. Але ся заява далеко не передає настрою польського загалу. Правда, оферти (предложення) на скріплення Росії польськими силами виходили з польських кругів уже нераз. „Розв'яжіть нам руки, дайте нам автономію, і ми не тільки у себе революцію задавимо, а і вам поможемо такий порядок завести що ну“, повторяли на адресу російських сфер польські націонали протягом останніх літ. Тепер голова польського кола констатує, що Поляки в нинішніх обставинах не можуть диктувати умов російському правительству, й без усяких умов і жадань жертвує польську поміч для скріплення Росії з її теперішнім бюрократичним режимом, в інтересах Словянства. Але польська суспільність Росії не похваляє ні сеї політики „безкористного“ вислужування, ні сього одушевлення словянським братерством й цілком справедливо вказує безконечний ланцюх внутрішніх спорів, які ділять різних репрезентантів Слов'янщини, від польсько-російських відносин в Росії до польсько-чеських спорів на Шлезку і сербсько-болгарської боротьби в Македонії.

Українська парламентарна репрезентація (віденська) заняла досі становище не ясне. Вона й не відмовила ся рішучо, як віденська репрезентація польська, що здала сю справу на Поляків російських. Але й не взяла вона участі в отсій першім

(петербурським) зїзді, та веде ще далі переговори що до своєї участі. Очевидно, наші послі почули себе в трудній позиції: з одного боку не хотіло ся їм розірвати виразно з слов'янською ідеєю, що має свою славу й симпатичну минувшість в історії нашого національного відродження і заховала дещо з своєї старої репутації, як щось ніби всім Слов'янам обов'язково-симпатичне. З другого боку в сучасних обставинах українського життя слов'янська взаємність, слов'янське братерство — се ж така зловна іронія над дійсністю, що трудно й вимовити се слово так, аби воно не зазвучало як гіркий глум... Та не зазначивши виразно свого становища, наші парламентарні заступники з одного боку лишили себе під знаком запитання, з другого — допустили відпоручнику галицьких москвофілів попарадувати в ролі репрезентанта „австрійської Руси“ і дали привід ріжним хоругвоносцям каз'янного російського слов'янофільства (нерозлучно звичайно з таким же каз'янным українством) розпустити слину на тему „ізольованости Українців серед слов'янства“... Все се, що правда, не так важно, але і без сього можна було б обійти ся, зайнявши становище виразне, — зложивши до архіву пережиті й перестарілі романтичні мрії часів відродження; та глянувши в очі тому новому „неослов'янофільству“, який заходять ся відогріти з ріжних боків аранжери і учасників нових слов'янських конгресів.

Слов'янство відродження було поступовим, революційним гаслом. Воно кликало народи великі й малі, без ріжниць їх історичної ранги і культурного чи політичного капіталу, до життя, до самоозначення, до оборони своїх прав на свободний розвій, до можливо широкого розвою своїх духових і суспільних сил. З сього боку слов'янофіли перших призивів викликали ентузіазм і в українських кругах, і українська трійця 1840-х років величала їх як могучих будителів нового слов'янського життя, пророків великого і свободного собору будучого слов'янства. Але се перша, демократична і революційна так би сказати фаза слов'янства, закінчила ся з першою половиною XIX в. і дала місце слов'янофільству панросійському, більше реалістичному, але по характеру своєму вже не поступовому, а консервативному. Се слов'янофільство шукало реальних підстав для Слов'янства і знайшло його в політичній силі одинокої слов'янської держави Росії. Культ живої народньої стихії воно заступило культом грубої фізичної сили сього „слов'янського кольоса“, що мав послужити противнем германізму і його

такій же фізичній силі. Таким чином старорежимна Росія знаходить собі горячих прихильників і апологетів серед сих „словянських братів“, що готові величати її політично-бюрократичний лад як запоруку її політичної сили, й тішити ся кожним проявом її імперіалістичної політики. Гніт же, який терпіли „словянські брати“, включені в склад сього „словянського кольоса“, не знаходив у сих словянофілів особливого протесту. Розумієть ся, було б і на їх погляд ліпше, як би не було сеї дізгармонії (розуміли ся особливо відносини російсько-польські), але кінець кінцем се „споръ Славянъ между собою“, хатня справа, що не має в очах „Словянина“ особливого значіння супроти спору надвірнього — словянсько-німецького. Панросизм проковтне Польщу або Україну — се невелика біда з їх погляду, бо се ж не буде утратою для Словянства з погляду так сказати матеріалістичного, і кінець кінцем коли російські політики наважили ся асимілювати Польщу або Україну, з погляду словянофільського було б пожадано, щоб Поляки або Українці не робили в тім трудностей російській політиці, не ставали окунем їй поперек горла, а любенько й гладенько пролазили в уготований їм шлунок, не викликаючи непотрібних треній і марної трати словянської енергії. Так само в польсько-українських відносинах Австрії гвалти й крики Українців на польські насильства були явищем неприємним і прикрим для прихильників „словянської ідеї“ і ніколи не знаходили серед них щирого співчуття. Коли вже Поляки завзяли ся проковтнути галицьку Україну, з становища Українців було б тактовнійше помирити ся сим і не розводити лементу перед посторонніми, не робити скандалу в „благороднім“ словянським домі на потіху Німцям. Се ж знов таки тільки „споръ Славянъ между собою“, і з становища словянської сили й відпорности супроти германізму навіть ліпше й користнійше не розводити непотрібної диференціації. Нехай буде тих словянських народів менше, але будуть сильнійші; нехай поїдять менші одиниці (се була гадка розумієть ся не тих призначених на те, щоб бути зіденими, а посторонніх свідків, яким не грозив ні російський ні польський шлунок) і тим скріплять свої сили, а особливо нехай можливо скріпить ся великоросійський елемент, як найбільше сильний і надійний. З сих мотивів і внутрішня боротьба та визвольний рух Росії останніх літ не знаходила співчуття серед правдивих словянофілів: вони бояли ся, що ся перебудова

відібеться недобре на державних силах Росії, ослабить її великодержавну, імперіалістичну політику, понизить її престиж...

Таким стало се словянофільство в новій фозі — грубо реалістичне в противність старому ідеалістичному словянству, союзне для *beati possidentes*, неприхильне „претензіям“ обділених і покривджених, яких кликало до покори і самовідречення во ім'я „словянської солідарности“; при тім зазначене сильною реакційною, обскурантською тенденцією, бо наслідком своєї ворожнечі до германського світу склонне рекомендувати „обернути ся плечими до Європи“ й замінити своєю домашньою культурою „ворожу словянській“, „німецьку“ культуру заходу. Коли не всі репрезентанти сього словянофільства ставили kropku над і й договорювали до останніх виводів сі словянські погляди, то такий загальний шовіністично реакційний характер словянофільства був вповні ясний, і тим поясняється неприхильне становище до нього і поступового українства, і поступових російських напрямів, і свідоміших поступовців серед інших Словян.

Чи буде тепер проголошуване „нове словянофільство“ (неословянофільство) инакше? Ріжні поступові бесідники, що прилучили свої голоси до шумних промов петербурських бенкетів, запевняють нас у сім. Суворий критик російського словянофільства Мілюков каже, що сим разом словянська трійця, з галицьким Глібовицьким включно, привезла до Петербургу не давнє вифантазуване словянофільство, а справжнє — „сильне, радісне, нове, свободне словянство“. Але з сих запевнень і з тої радости і свободи, яку справді почули панове Мілюков з товаришами під впливом словянофільських гасл, втішного і радісного мало. Се одур словянофільського гашіша. Він словянського нірваною підмінює трівожний боєвий настрій поступових течій серед словянських суспільностей. Він заколисує свідомість тяжких завдань сучасности словянськими фантазіями. Він нашептє своїм прихильникам, що ідейні мотиви, які звязують тісними братськими звязками людей з різних національностей і розділюють глибокими межами прихильників свободи і поневолення, світла і пітьми в тій самій народности, — маловажні і малоцінні в порівнянні зі словянською расовою солідарністю. Він нагадує, що голови союзів руського народу, які засіли до словянської трапези, і сі Вергуни й Глібовіцкі, Бобринські й Красовські таїж добрі Словяне, як Ковалевські і Львови, бо перейняті почутєм

„словянського братерства“, бажанєм реванша „тевтонському нападнику“... Бракувало сим разом Пуришкевичів і Крупенських, скандалізованих поздоровленнями з конституцією, принесеними Крамажем з товаришами; але вони мають час зміркувати, що сей словянський конституціоналізм — пуста декорація, і ще пригадають собі, що панове Крамажі були горячими апологетами передконституційної Росії, й конституційним перспективам їх словянські залицяння не ворожать нічого доброго.

Поступова Росія осудила досить однодушно сей „радистний і свободний“ хоровод всуміш поступових і реакційних російських Словян, що взявши за ручки й відложивши всі тривоги й клопоти російського життя, весело витанцювували навколо словянського дерева, співаючи похвали російському життю в момент, коли се російське жите провожало до вязниць своїх перших вибранців — депутатів першої думи. Українське суспільство відвернуло ся також від сеї всесловянської *folle journée*, від сих сцен братання російських поступовців з репрезентантом галицьких ренеґатів, прислужників тьми і поневолення.

Легко і приємно підмінювати всесловянською ідеєю сувору боротьбу за права своїх поневолених мас — відпочивати від неї за всесловянською манилівщиною, дебатами над охроною останків поморських Кашубів чи саксонських Лужичан від німецького заливу, міркованнем над реформою македонської жандармерії. Та ми на се не підемо — дома в нас своя Македонія, про яку мусимо думати.

Не можемо спочувати словянофільським тенденціям — зєдниннею, збратанню в сього словянства в цілости, бо вони, шукаючи спільного ґрунту для всіх словянських племен і всіх частей їх, неминуче засуджені на всякі компроміси для реакційних, правих частей словянських суспільностей. Ми можемо спочувати тіснійшому зближенню поступових ґруп словянських, одушевлених ідеями розкріпощення і поступу, боротьби против всякого насильства, назадняцтва, обскурантизма, — але не такому братанню без розбору правих і лівих, поступовців і реакціонерів в ім'я словянської расовости і расової ворожнечі против „германського світу“.

Не можемо спочувати такому награванню на расових інстинктах, не оправданім ні з становища поступових інтересів суспільности, ані навіть з історично-етнологічного по-

гляду. Осуджуємо насильство і гніт, звідки б він не виходив, з словянських чи германських кругів, але не спочуваємо проповіді відчуження від західноєвропейського культурного життя, від спільних течій і ідей, які вяжуть з ним культурного Словянина далеко сильнійше, ніж той порожній звук словянський. Будемо витати всякий крок культурного зближення Словян, запізнавання з їх життям, особливо з культурними, поступовими течіями їх життя, — але не ціною легковаження загальноєвропейського поступу й культури.

Не можемо спочувати відтягання уваги суспільности від завдань біжучої хвилі словянськими фантазіями, фрондованню в напрямі Берліна чи Константинополя, граннем на імперіалістичних інстинктах чи словянських симпатіях, та заслонюванню ним своїх домашніх справ, від яких залежить бутє й небутє своїх власних словянських і несловянських мас. Осуджуючи всяку односторонню-німецьку політику австрійського правительства, не можемо похвалити намірів прищипити чи то російському правительству, чи то впливовим партиям Росії якусь специфічно „словянську політику“, бо обов'язок правительства і суспільности Росії — піклуватися про найліпші обставини життя і розвою різнорічних народностей і територій, які входять в склад держави, а не заплутувати її відносини ще якоюсь спеціальною, односторонньою словянською політикою. Досить і без того всяких старих і нових тягарів на тім російським життю, щоб прив'язувати до своїх ніг ще спеціально словянську кулю і давати відчувати не-словянським членам російської держави, що вони живуть в чужім, специфічно словянським державним організмі.

З становища спеціально українського яка небудь проповідь словянської солідарности в теперішнім часі звучить як гірка іронія, глузування з дійсности. Як можна говорити про якусь славянську солідарність, поки оден з найбільших словянських народів не може добити ся скільки небудь справедливого трактування від двох иньших найбільших славянських народів? Гіпокризією (лицемірством) або безтямністю буде всесловянське гасло, поки російська суспільність буде підтримувати політику обрусенія Українців, а польська — систему національного гнету над ними і оборони несправедливо здобутого польського пановання. Коли б українські делегати рішили ся взяти участь в проєктованих всесловянських кон-

гресах, їх участь була б одним неустанным запереченням слов'янської солідарности, і кождий раз як би український бесідник відкрив уста, з його уст могла б вийти тільки варіація все одної й тої самої теми: „Врачі, ізціліть ся самі! як тут говорити про слов'янську солідарність і взаємність, коли український народ гнеть ся під гнетом слов'янським же! що ви нам говорите про спільного ворога Німця, коли нас давить не він, а наш же слав'янський брат!“

Не знаю, чи українські делегати схочуть іти з такою (єдиною можливою з українського становища) місією на всеслов'янські зїзди. Може воно й добре б було, щоб вони були там на них служачи, — чи говорячи чи мовчачи, — вічним привидом межислов'янського розбрату і неправди, одним неустанным пригадом того, що доба правдивого слов'янського братерства ще не настає. Але чи візьмуть вони на себе таку тяжку роль — не знати.

Як же не візьмуть, нам нема чого журити ся тим „ізолюванням Українців в слов'янстві“. Від того не потерпимо ми — так як ніяких реальних користей не сподіваємо ся зібрати з тих всеслов'янських жнив, які посівають тепер для себе різні проповідники всеслов'янства. Потерпить тільки те „нове слов'янство“. Неприсутність на нім відпоручників українського народу, найбільшого по Великоросах слов'янського племені, задає само собою брехню „слов'янській солідарности“, яку вони хочуть проголосити. Який се збір слов'янських братів, без одного слов'янського брата, покривдженого тими-ж братами? се солідарність слов'янських напастників, а не слов'янських братів.

Чи в присутности українських делегатів, вічних речників української кривди, чи в nepřисутности їх, „нове слов'янство“, зааранжоване новими „веселими Слов'янами“ (Slavus saltans) буде не більше як „шпільмаркою“, якою учасники сїї гри можуть пересувати ся з серіозною міною, мовби справжньою монетою, — але для всіх хто не бере участи в сїй грі, вона зостанеть ся тільки шпільмаркою...

Нехай живе свободне і щире єднання всіх репрезентантів поступових і свободолобних змагань, в тім числі і слов'янських, — але далі від усяких расових, шовіністичних, реакційних сурогатів і фальсифікатів такого єднання!..

АЙТОН СІНКЛЕР.

НЕТРИ¹⁾.

Оттака тяжка мара мучила його. Потім він забув се на хвилину і нові думки прийшли мучити його. Він бачив Ону, що помирає з голоду; його будуть держати в тюрмі довго — місяців скільки, може й рік, — а вона напевне не зможе вже ходити на роботу: се нещастє розбило і знівечило її. Елізбету і Марію напевне також розщитають. Коли той чорт Коннор захоче, то всіх їх позбавить роботи. Та коли-б навіть він і залишив помсту, все-ж таки вони не зможуть прожити без його, без Юргіса. Навіть коли-б хлопців знов забрали зі школи, то й тоді без його і без Оні ніяк не можна покрити всі видатки. Зберегли вони досі лиш скільки доля-рів. Тиждень минув, як вони заплатили за місяць агентови за дім, та й то опізнившись на два тижні. Значить через тиждень знов треба платити. А як не стане грошей, тоді дім одберуть і пропадуть дурно всі їх гроші і всі старання викупити той дім. Три рази вже було, що агент не хотів давати їм одкладу і нахваляв ся вигнати їх з дому.

Може і дивно, що Юргіс думав про такі дрібниці, про довги, про можливу втрату дому, у той час, коли страшне нещастє розбило все його життє. Але-ж і йому, і сім'ї його стільки довело ся витерпіти тяжкої праці, клопотів і злиднів за-для того дому; всі їх надії на майбутній добробут лежали в тім домі! Всі їх гроші пішли туди, — а гроші для бідного робітника — вся його сила, все його існування. Вони вклали у той дім усе своє життє, і втрата його буде для них — смерть.

І він ясно уявляв собі, як від них одберуть той дім, виженуть на вулицю, як вони потім будуть тулитись по чужих кутках. Він неначе бачив усе, що буде робитись: спочатку вони спродадуть меблі, потім скрізь запозичать ся так, що ніде вже їм даватимуть на-борг. Трошки грошей позичить їм Шедвіла, — але і його діла тепер підупали; бідна слаба

¹⁾ Див. кн. V Л.-Н. В.

Ндвіга дасть їм тих скілька грошей, що зберегла, бо вона завжди віддавала останнє голодним. Тамошіус Кушлейка принесе їм те, що заробив, гравши цілу ніч на скрипку. І так вони будуть перебиватись позикою та людською ласкою, поки він буде сидіти в тюрмі. А чи будуть вони знати, де він? Чи дозволено йому буде побачити ся з сімєю, чи може за кару не допустять до його навіть звістки про неї?

Все йому вбачало ся у найсумнішому світлі: Она лежить слаба, змучена, Марія без роботи, малий Станислав не може йти вранці на роботу через той сніг, вся сім'я на вулиці, голодна, без захисту... Невже-ж їм дійсно доведеть ся лягти і вмерти? Невже-ж їм ніхто не допоможе і вони будуть пленатись голодні по снігу на вулиці, — поки не замерзнуть?..

Такі думки гризли його цілий ранок. Перед полуднем його знов повезли у поліційному фургоні вкупі з п'яницею, що мордував свою жінку, з божевільним та з кількома „простими“ п'яницями і злодіями, яких зловили, коли вони крали мясо з консервних фабрик.

Вкупі з ними його ввели у велику світлицю з білими стінами, дуже довгу і повну народу. У кінці світлиці, на невисоких підмостках, за бильцями, сиділа товста людина, з гладким червоним видом і червоно-синім носом.

Юргіс на-силу доміркував ся, що се його привели у суд. Але він не знав, за що його будуть судити: чи ще живий його ворог, чи вмер і як в такому разі його покарають? Повішають? Чи може будуть бити до смерти? Все здавало ся йому можливим, бо він зовсім не знав законів. Але він досить чував про чікагський уряд і знав, що та людина, що засідає у суді і говорить так голосно і рішучо — є знаменитий суддя Пат-Калаган, якого імя на різницях страхало людей.

Пат-Калаган почав займатися політикою ще тоді, коли був молодим хлопцем і служив у м'ясній ятці. Він зумів помаленьку втертись у довіру фабрикантів і став великим пальцем тої невидимої руки, якою власники різниць цупко держали у своїй жмені весь фабричний робочий народ. У свій час він був довіреною людиною старого Дургема; він не ганяв ся за офіціальними посадами, а проте верховодив у партійній політиці і у той самий час орудував скількома публичними домами, які давали йому добрі доходи. На старість, роз-

багатівши, як підросли його діти, йому забажало ся почесної посади у місті — і його обрано було за суддю: за ним була велика партія, бо він був консерватор і ненавидів чужоземців.

Юргіс сидів зо дві години, дожидаючи своєї черги і оглядав ся по цілій судовій світлиці в тій надії, що побачить кого небудь зі своїх. Але ніхто не прийшов. Нарешті його підвели до судді і проти його виступив фабричний адвокат. Він заявив, що Коннор ще нездужає і прохав суддю одкласти справу на тиждень. Суддя пристав на се і потребував од Юргіса триста долларів, коли він хоче, щоб його випущено було на волю до суду. Коли Юргіс почув ту постанову судді, він тільки похитав головою на знак, що ніяк не може покласти такого заставу. Поліцейські зараз забрали його і повели. Тепер уже везли Юргіса у фургоні дуже довго і далеко і він дуже терпів од холоду. Його повезли у другу тюрму, у північному краї міста, верст за десять од різниць.

У тюрмі Юргіса обтрусили і забрали у його все, окрім грошей, а було їх у його п'ятнадцять центів. Потім його повели у другу кімнату і сказали йому роздягтись до гола для купілю. Юргіса продержали у купілі більше за всіх інших арештантів в тій надії, що змиєть ся з його той неможливо-прикрий фосфатний дух, — але з того заходу нічого не вийшло і дух zostав ся такий, як і був.

Арештантів потім зачинили по двоє у камеру, а що для Юргіса не знайшло ся пари, то посадили його у камеру одного.

Камера тая була сім ступнів завдовжки і п'ять завширшки, з кам'яним долом і пришрубованою до долу важкою дубовою лавкою. Під самою стелею було невеличке віконце, що виходило у двір і давало дуже мало світла. Окрім лавки було ще дві лежанки, прибиті до стін одна по над другою і на кожній лежав солом'яник і грубе сиве повстяне укривало, в якому повно було всілякої нужи. А коли Юргіс підняв один солом'яник, то під ним аж зашаруділи хмари тарканів. Вони розбіглись, злякавшись Юргіса так само, як він злякався їх. Над вечір йому дали їсти: знов таки сухого хліба, кави з домішаним до неї сонним зіллям, та ще миску супу. Де які арештанти брали собі їжу з ресторану, але у Юргіса не було на се грошей; інші знов мали книги і свої свічки, тай читали або гуляли у карти вечорами, а Юргіс мусів увесь

той довгий зімовий вечір сидіти сам один, поночі. Заснути не давали йому сумні його думки. До півночі ходив він з кутка в куток по темній камері, мов той звір у клітці. Десь у сусідній церкві почали дзвонити; Юргіс думав, що се бють дванадцяту годину, але здивувався непомалу, коли дзвін не переставав, а дзвонив далі і далі... Юргіс думав: чи не на пожар? — але, прислухавшись, почув, що й в інших церквах озвалися дзвони і так, мабуть, по цілому місті. Слухав, дивуючись, Юргіс і втім згадав, що сеж Свят-вечір, кутя перед Різдвом...

За тим лихом був він зовсім забув за свята, аж тепер згадав.

І згадав він Різдвяні свята за дитячих своїх літ у далекому рідному краю... Та й тут навіть, дарма, що так вони бідували і терпіли всяку нужду, вони святкували ті свята: хоч на короткий час вносило се світлий промінь у їх темне буденне житє. Торік на Різдво, хоч і робили вони цілий день до вечора на фабриці і дуже потомились, а все ж таки він пішов з Оною і з дітьми у вечорі по Ашленд-Авеню, розглядаючи виставлені у вікнах крамниць смачні страви, ласощі у цукернях і дитячі забавки. Вони взяли з собою великий кошик і купили печеної свинини, капусти, ячного хліба і дешевих дрібних дарунків для цілої сім'ї. І у той вечір хоч на хвилину забули вони про різниці, про начинку ковбас і про фосфатний відділ.

Тепер Юргісови стало ще важче, коли він подумав, які сумні свята будуть сього року для їх сім'ї: він — у тюрмі, Она лежить хвора, у домі голод і холод...

А дзвони дзвонили — звичайно не для його, бо про його ніхто тепер не думав: його викинуто з гурту людей, як непотрібну ганчірку. Його жінка, може, помирає тепер, діти, маленька дитина його і вся сім'я померзли, голодні, а у той самий час дзвонять Різдвяні дзвони і радють собі інші, щасливі люде... І ті думки шарпали на частки його серце. Яку дивну, страшну неправду зробили люде: його за кару посадили сюди, він нічого не робить, йому не холодно, його годують, а тим часом його сім'я, що нічого не винна, мусить гірко і над силу робити і ще терпіти голод і холод. Коли-б на світі була правда, то треба було б сюди посадити його сімю, а його самого викинути на вулицю, на голодну смерть

Хіба же се розумний і справедливий спосіб карати його, — засудивши на голодну смерть трьох безпорадних і безпомічних жінок і шестеро безневинних дітей? Оттакі то людські закони і людська правда!

Юргіс аж трусився з гніву і душу його обхопила ненависть і злість. Він кляв людські закони і людську правду. Він бачив, що скрізь тільки брехня, омана, насильство і самоволю. Його розтоптали ногами, виссали з його всю силу, вбили старого батька, зганьбили його жінку, знівечили всю сім'ю, зруйнували щасте... А за те, що він став обороняти своє право, — його зачинили тут у клітку, як хижого звіря, що не має ні розуму, ні прав, ні почуття...

Багато передумав і пережив Юргіс за ту різдвяну ніч; у душі його все перевернулося: він на віки втратив віру в закон і правду. Він не мав такої освіти і розуму, щоб подуматись, де саме корінь зла, яке так знівечило його життя. Він не тямив, що він — одна з мільйонів тих жертв повсякчасного і повсюдного визиску капіталістів, які обєдналися у спілку, у великий „трест“ і забрали в свої руки все: їм і уряд служить, вони скрізь панують, господарюють, судять і замість закону і правди скрізь ставлять свою самоволю. Всього того він не розумів. Він знав тільки, що дужчі люде покривдили його, і тепер усі ті дужчі, все громадянство, всі закони стали для його ворогами. І що далі, то темніше ставало у його душі; він придумував нові й нові способи помсти, а серце його чим раз більше наповнялося лютого гніву і запеклої ненависти.

XVII.

На другий день вранні Юргіса випустили з камери, щоб він приніс води і помив свою камеру. Сю роботу він зробив дуже старанно і добре, — не так, як інші арештанти; у багатьох камери були такі брудні, що аж сторожа починала лаятись. Потім Юргісови принесли знов хліба і кави і випустили його на три години погуляти у двір. Той двір був вузький і довгий, обгороджений високим цегляним муром і над ним була склянна покрівля. Там товклися всі арештанти. В однім кінці двора було відгороджене місце для одвідачів двома дротяними перегородками на пів аршина одна від дру-

гої, для того, щоб не можна було нічого передавати арештантам. Юргіс уважно придивлявся до купки одвідачів, але до його ніхто не прийшов.

Незабаром після того, як він вернув ся у свою камеру, одчинились двері і сторож впустив молодого чоловіка з руськими вусиками, блакитними очима і приязним видом. Він кивнув Юргісови головою і, коли сторож зачинив за ним двері, почав оглядатись по камері.

— Здорові були, дядечку! — сказав він, глянувши ще раз на Юргіса. — Ось тобі й Різдво!

Юргіс і йому кивнув головою. Новий арештант підійшов до лежанки, оглядів укритало, підняв був трошки солом'яника, але зараз таки спустив його.

— Одначе!.. — промовив він. Се гірше, ніж усе, що я бачив досі. А потім, повернувшись до Юргіса, він сказав: А ви, здасть ся, і не лягали спати? Не наважились лягти сюди?

— Мені не спало ся, — одмовив Юргіс.

— А ви давно тут?

— Від учора.

Новий товариш Юргіса оглянув ся і почав крутити носом.

— Звідкіля се такий поганий дух? — спитав він.

— Се від мене, — спокійно озвав ся Юргіс.

— Від вас? Хіба вам не дали купілю?

— Купіль тут нічого не допоможе. Се від фосфатного угноєння. Я робив на різницях і той дух держить ся в моїй одежі.

— Ось воно що!.. — мовив товариш Юргісів. — А я думав, що все вже перепробував і все знаю. Се для мене новинка. А за що ж ви тут?

— Побив дозорця.

— Се добре. А що він вам зробив?

— Він... зробив мені кривду.

— Розумію. Ви — з таких, як то їх називають: чесний робітник,

— А хто ж ви будете? — спитав Юргіс.

— Я? — засміяв ся той. — „Вони“ кажуть, що я злодій. Ну — там каси і таке инше... — додав він, побачивши здивований погляд Юргіса.

— Та не може бути? — здивував ся, навіть ніби злякав ся Юргіс і очі витріщив. Ви... ламаєте каси... щоб...

— А вже ж, — засміяв ся той. — Так і „вони“ кажуть.

Вигляд він мав не більше, як на двадцять три роки, хоч дійсно йому було тридцять. А говорив він, як освічена і добре вихована людина, як джентельмен.

— То ви за се сюди й попали? — спитав Юргіс.

— Ні, — мовив той. — Сюди я попав за те, що зробив бешкет, скандал. „Вони“ дуже лихі на мене, бо не мають проти мене ніяких доказів, що я злодій. А як вас звуть? — спитав він далі, помовчавши трохи. Юргіс назвав себе.

— А моє ім'я — Дуан, Джон Дуан. У мене більше десятка імен, але се ім'я я кажу тільки знайомим.

Він усів ся долі, притулившись спиною до стіни і підгорнувши ноги, і почав балакати з Юргісом, як добре вихована людина, яка, одначе, не цураєть ся розмови з простим робітником.

Він почав розпитувати Юргіса і той розказав йому за себе все — опріче одної події: про неї він не міг говорити. Потім Дуан розказав Юргісови багато цікавих подій зі свого життя, не дуже чесного. Тюрма, здавалось, не дуже лякала його: він сидів уже двічі і тепер не ремствував: треба-ж, казав він, при такому неспокійному і бурхливому життю і спочинку від часу до часу.

З того часу, як послала доля товариша, тюремне життя Юргіса зовсім перемінило ся: не міг же він повернути ся лицем до стіни і мовчати; треба було відповідати Дуанови, а надто — балачки з ним були дуже цікаві для Юргіса. У перше з роду довело ся йому довго балакати з освіченою людиною, що бувала у бувальцях і Юргіс залюбки слухав його оповідання про цікаві й страшні пригоди, звязані з таким небезпечним ремеслом, про ті гулянки з усякими зайдиголовами, коли в одну ніч пропивала ся страшенна сила грошей. Дуан прихильно ставив ся до Юргіса і жалів його за те, що він покірливо терпить недолю і працює, як віл у ярмі.

І його, Дуана, також потолочило життя, але він не піддав ся, не зігнув спини, а почав бороти ся і дуже завзято. І боров ся він за своє право життя, воював з цілим громадянством, нападаючи його, як хижий звір-драпіжник на свого ворога; і він не почував за се ні страху, ні сорому. Не

завжди у тій боротьбі він перемагав: иноді перемагали його, але він не журився і завзятість не покидала його.

Видко було, що він добра людина, навіть дуже доброго серця. З довгих розмов з ним Юргіс довідався про всю історію його життя.

Джек Дуан родився на Сході. Він мав дуже добру освіту і виховання, а по спеціальності був електро-технік. Батько його, заплутавши свої грошові справи, сам собі заподіяв смерть. Джек мусів сам удержувати сім'ю, що складалася з матери і меншого брата та сестри. Він вигадав якийсь новий прилад до телеграфу — Юргіс не міг зрозуміти, який саме — і міг би на йому заребити великі гроші. Але якесь акціонерне товариство вкратило ту вигадку. Джек витратив усі гроші, які мав на судову справу з тим товариством, та нічого не міг виправити. Потім він пустився грати у застав на кінних гонитвах. А як не стало з чого жити, то він надумав собі, що має право забирати чужі гроші, бо чужі люде вкрали його гроші. І з того почалося...

Юргіс спитав його, як він додумався добувати гроші до кас? Він боявся навіть подумати про таке ремесло. Джек сказав, що навчив його один чоловік, з яким вони вкупі сиділи у тюрмі.

— А що ж сталося з вашою сім'єю? спитав Юргіс.

— Про неї я стараюся і стараюся не думати, — мовив Дуан. — Сеж нічого не допоможе. Не так склалося життя, щоб можна було заховати у серці семейні почуття. Настане час, — раніше чи пізніше, — коли і ти, друже, се зрозумієш і будеш думати тільки за себе.

Дуан розмовляв з Юргісом зовсім щиро і отверто, бо бачив, що він простий і нехитрий, як дитина.

Він розказував йому, не таючи навіть імен і місця, про всіх своїх коханок, — з котрею йому пощастило, а з котрею урвалося. Він познайомив також Юргіса з іншими арештантами, бо знав їх мало не всіх. Арештанти зустрічались всі у купі, коли їх вранці випускали у двір на проходку. Юргісові вже дали у тюрмі прізвисько: „смердючка“ — і він прийняв його не ображаючись, бо дано було воно без злости.

Юргіс чував і раніше дещо про ту потлох громадянства, про ту цікагську босячню, а тепер довелося на очі побачити ту гущу, що осідає на самому дні громадського жит-

тя. Ся тюрма була неначе той Ноїв ковчег, куди зібрано було всяких преріжних злочинців. Були тут і душогуби, і грабіжники, і великі злодії, і дрібні злодюжки; бродяги, зводники, п'яниці, були і ті, що фальшиві гроші роблять, і підложні векселі пишуть, були і білі, і негри, американці і чужинці з усіх країв; сиділи тут і запеклі, давні злочинці, і зовсім безневинні люде, які не мали грошей, щоб дати за себе застав до суду; були і старі люде, і зовсім молоді хлопці. Се був, сказав би, гній з лихої болячки на громадському тілі. У більшости тих людей був страшний вигляд, а ще страшніші розмови і почування. Не було й сліду в їх душах ні любови, ні чистої радості; імя Боже згадували вони тільки для лайки.

Коли вони проходились по дворі, Юргіс прислухав ся до їх розмов. Він, власне, майже нічого не знав, що діялось навкруги його, а сі люде зазнали вже всього на світі і від них він навчив ся багато де чого нового. Вони знали всі страшні таємниці свого міста, де честь жінки і совість чоловіка купувались за гроші, де люде, як вовки, видирали один у другого здобич. І у ту гущу „на дні життя“ йшли люде не власною охотою, а заганяло їх туди саме життя. Тому то і тюрма для них не була ганьбою: вони тільки програли одну партію у грі життя, виграли ж інші грачі, а ріжниця була тільки тая, що та тюремна потолок крапа дрібнички, а ті, що її сюди загнали, — крали міліони.

У компанії сих страшних людей, що з усього кепкували і все проклинали, Юргіс прожив цілий тиждень і за весь той час не мав ніякої звістки з дому. Зі своїх п'ятнадцяти центів він витратив один на листовну картку і попросив свого товариша написати; він сповістив своїх, у якій тюрмі він сидить і коли його мають судити. Відповіді він не одержав.

Під новий рік він розлучив ся зі своїм товаришем: Джека Дуана випустили на волю і він, прощаючись з Юргісом, дав йому свою адресу, чи то краще сказати — адресу своєї коханки і запрошував довідатись коли небудь до його, коли зможе.

— Хто його знає, — сказав Джек: може колись я вам стану у пригоді, як треба буде викрутитись з біди.

Юргіса знов повезли у тюремному фургоні на суд до Калагана. Коли його ввели у судову залу, він зараз побачив

тітку Елізбету і малу Катерину. Вони сиділи на останній лавці, бліді, стрівожені. Він сів на лавку підсудних і не спускав очей з них. З ними не було Оні і Юргісови почали уявляти ся всякі страховища. Втім він випростив ся і кровю спалахнуло його лице: війшов чоловік з завязаним видом і по його постаті Юргіс зараз упізнав Коннора. Юргіс затрусив ся і зараз подав ся вперед, так ніби хотів скочити на його. Чийсь руки вхопили його ззаду за комір і посадили на місце. Юргіс почув за собою люту лайку поліцейського.

Він сів, не спускаючи очей зі свого ворога. Коннор, значить, живий... Юргіса се засмутило, але подекуди розважав ся він тим, що ворог такий покалічений.

Коннор і фабричний адвокат сіли на лавку недалеко від судді. Через хвилину викликано Юргіса. Поліцейський грубо штовхнув його у спину і підвів до судового стола, цупко держачи за руку, щоб він не кинув ся на Коннора. Коннор став на місце для свідка і під присягою розказав про справу так: жінка підсудного служила у майстерні по ряд з його відділом; її видалили зі служби за те, що вона неввічливими словами образила його, Коннора. Через півгодини після того на його кинув ся осей підсудний, повалив його на землю і мало не задушив. Є й свідки.

— Свідків, мабуть, не доведеть ся викликати, — сказав суддя і звернув ся до Юргіса з запитанням:

— Признаєтесь, що напали його?

— Його? — спитав Юргіс, показуючи на Коннора. Так, я побив його, сер.

— Треба казати: „пане суддя“, — шепнув поліцейський.

— Пане суддя, — покірливо додав Юргіс.

— Ви хотіли задушити його?

— Так, сер... пане суддя.

— Були під судом?

— Ні, пане суддя.

— Чим ви можете себе виправдати?

Юргіс дуже заклопотав ся: за півтреття року він навчив ся англійської мови на стільки, скільки йому треба було для звичайного, буденного життя; але йому не ставало слів для того, щоб розказати, як той ворог залякав і занапастив його жінку. Він силкував ся все розказати, заїкав ся, плунав і нічого до ладу не розказав; а його присутність дуже дра-

тувала суддю, бо той тяжкий фосфатний дух душив його. Нарешті Юргіс мусів заявити, що мало знає англійську мову і не може все розказати. Тоді привели перекладчика і Юргіс почав широко розказувати про свою кривду в тій надії, що його вислухають до краю. Він розказав, як Коннор скористувався своєю владою, як він залякав його жінку. Перекладчик переказував усе. Але суддю брала нетерплячка, бо він наказав собі автомобіль через годину і мусів ще покінчити інші судові справи.

— Так, я розумію, — нетерпляче сказав він. Але чому ж ваша жінка не пожалілась на Коннора інспекторови, або не покинула служби, коли їй вона не до вподоби була?

Юргіс знов почав доводити, що вони бідні і що роботу так трудно знайти.

— Ну — так, так, — знов перебив суддя. Але се не давало ніяк вам права нападати і душити людину.

Потім він звернув ся до Коннора і спитав:

— Чи є хоч частина правди у тому, що він розказав, містер Коннор? — спитав суддя.

— Все неправда, від початку до кінця, пане суддя, — озвав ся Коннор. — Вони завжди вигадують такі історії, коли на фабриці доводить ся одмовляти роботи жінкам.

— Я так і думав, мовив суддя. — Мені не раз доводило ся чувати таке. Одначе він таки добре вас потовк. Місяць арешту і судові кошти. Давайте друге діло, — звернув ся він до писаря.

Юргіс аж остовпів. Тільки коли поліцейський штовхнув його і потягнув назад, він зрозумів, що його справа вже вирішена.

— Місяць арешту! — скрикнув він задихуючись і повернувшись до судді. А що ж буде з моєю сім'єю? У мене жінка і дитина!.. У них нема ні шага грошей... вони ж пропадуть з голоду!..

— Треба було подумати про се попереду, ніж нападати, — сухо промовив суддя і взяв до рук нову справу.

Юргіса вхопили двоє поліцейських і повели. Він побачив, як у кінці судової зали встали з лавки тітка Елїзбета і Катерина, сумні і пригнічені горем. Він потягнув ся до них, але один з поліцейських ухопив його за комір і штовхнув у двері. Юргіс похилив голову і покорив ся.

Тепер його повезли у „Брайдуель“ — невелику тюрму, де відсиджували кару після суду. Ся тюрма була ще брудніша і тісніша за ту, де він сидів до суду. Сюди садовили дрібноту, що одцідила ся з арештантів великої тюрми: дрібних злодюжок, шахраїв, п'яниць та задираків. Товариш у Юргіса у камері був Італієць, що торгував садовою і не хотів дати хабаря поліцейському. Тоді той причепив ся до його за те, що він мав у кешені великий складний ніж; Італійця арештували і посадили у тюрму. Він не знав анї слова по англійськи і Юргіс був дуже радий, коли він незабаром відсидів свій час і вийшов з тюрми. На його місце посадили норвежського матроса, страшенного задираку.

Він на всі заставки кляв і лаяв Юргіса за те, що він раз у раз повертав ся на своїй лежанці і через те сипались таркани на нижню лежанку. З таким диким звірем трудно було б вижити безвихідно в одній камері коли б не те, що арештантів на цілий день вигоняли на роботу — бити камінь для бруку.

Десять день того місяця Юргіс прожив, нічого не знаючи про свою сім'ю. Нарешті одного разу прийшов надзиратель і сказав йому, що прийшли його одвідати. Юргіс зблід і ноги його так затремтіли, що він на силу міг вийти з камери. Його повели коридором, потім у низ по сходах, у кімнату для побачення, що була перегорожена на двоє решіткою. За решіткою Юргіс побачив когось, що сидів на стільці.

Се був малий Станислав. У Юргіса аж голова закрутилась, коли він побачив одного зі своїх. Він аж ухопив ся рукою за креселко, щоб не впасти, а другою рукою потер чоло, неначе щоб прояснити думки.

— Се ти? — спитав він тихо-тихо.

Малий Станислав також тремтів усім тілом і з переляку ледве міг говорити.

— Мене наші послали сказати тобі... — почав він і спинив ся, скося глянувши на надзирателя.

— Нічого, — сказав Юргіс. Кажі... що там у дома?

— Она дуже слаба, — почав Станислав, — і ми всі голодні. Не знаємо, що робити... Ми думали, що ти нас порадиш і допоможеш...

Юргіс знов схопив ся за креселко; на чолі виступив йому росаю холодний піт і руки його тремтіли.

— Як же я можу вам допомогти?..

— Она цілими днями лежить у себе в кімнаті, — казав далі хлопець уривчатим голосом; — нічого не їсть, тільки плаче; і не каже, що з нею сталося, і на роботу не ходить. Агент уже скільки разів приходив по гроші; він дуже кричав і нахвалявся, що вижене нас з дому. А тепер ще нещастє з Марією... — і хлопець розплакався так, що не міг говорити далі.

— Що з Марією? — скрикнув Юргіс.

— Вона порізала руку, — сказав нарешті хлопець. — Ще гірше, як у перший раз. Вона не може робити, рука вся спухла, позеленіла; фабричний лікар каже, що може доведеться одрізати руку. Марія дуже плаче.

Всі гроші її вже витрачені і нема чим заплатити агентови за дім і за проценти. У нас нема палива, нічого їсти і в крамниці вже не дають нам на-борг. І... і... так холодно!.. У ту неділю знов була заверюха, снігу напало по-коліна і я в понеділок не міг піти на роботу.

— Господи! — простогнав Юргіс з розпачу і подався вперед так, ніби хотів кинутись на хлопця. З тої пори, як він мусів бійкою присилувати його йти на роботу, між ними була якась глуха ворожнеча. — Поганий хлопець: — скрикнув Юргіс, — ти й не пробував іти!

— Ні, я двічі пробував, — плачучи озвався Станислав і з переляку аж одступив далі від Юргіса. — Не можна було. І мати також не могла піти. На третій день Она пішла зомною, щоб попитати роботи для себе. У нас-же хліба нема. Але її не хотіли прийняти назад на старе місце.

Юргіс аж затремтів.

— Вона пішла знов на фабрику? — скрикнув він.

— Вона пробувала знайти роботу, — мовив Станислав, здвоєними очима глянувши на його. Чому-ж їй не робити, як і раніше?

Юргіс важко дихав.

— Кажи далі, кажи! — промовив він.

— Я пішов з нею, — казав Станислав, — але місс Гендерсон одмовилася взяти її знов на роботу. А Коннор побачив її і почав лаяти. У його весь вид ще зав'язаний. За що ти його побив, Юргіс!

Хлопчина почував, що тут є якась цікава таємниця, але не міг ні в кого довідати ся про се.

Юргіс не міг вимовити ні слова; він тільки дивив ся на хлопця змученим, нерухомим поглядом.

— Вона пробувала шукати іншої роботи, — казав далі хлопець, — але вона тепер така знесилена, що ледве на ногах стоїть. І мене не приймають назад. Она каже, що се все Коннора штуки. Я тепер їзду в місто продавати газети, разом з хлопцями і Катериною.

— І з Катериною?

— А-тож; і вона продає газети; вона, як дівчина, краще за нас усіх торгує. Тільки холодно-страх!.. Ось і сьогодні тако-ж... Не знаю, як я до дому доберу ся. Мати казала, щоб я непременно пішов до тебе, бо ти дуже непокоїш ся за нас і може тут хто-небудь допоможе твоїй сім'ї, коли тебе самого посадили в тюрму. Я цілий день ходив, поки добив ся сюди і з самого ранку нічого не їв. Мама також тепер без роботи, бо ковбасню закрили. Вона ходить тепер з кошиком по місті і їй дають іноді люде хліба, харчів. Але вчора вона нічого не принесла. Вона поморозила собі пальці і дуже плаче.

Так розповідав, плачучи Станислав про їх хатні справи. Юргіс цупко держав ся за креселко, щоб не впасти. Йому ніби поклали якусь велику вагу на горову і здавало ся йому, що голова ось-ось розпадеться ся на шматки. Страшна мара придушила його і він не міг ворухнутись, не міг слова промовити. Станислав скінчив говорити саме тоді, коли Юргіс почував, що вже більше не сила його видержати ту муку.

— Ти не можеш допомогти нам? — слабим і тихим голо-
сом спитав він.

Юргіс не міг говорити і тільки похитав головою.

— А коли ти вийдеш з тюрми! — знов спитав Станислав.

— Через три тижні, — відповів Юргіс.

Хлопець оглянув ся безнадійним поглядом.

— Ну, то я вже піду, — сказав він.

Юргіс тільки головою кивнув. Потім він, ніби згадавши щось, всунув руку в кешеню.

— Ось, — сказав він, оддаючи свої чотирнадцять центів, — віддай їм.

Станислав узяв гроші і, постоявши трохи, повернув ся до дверей.

— Прощай, Юргіс, — сказав він і вийшов. Юргісови здалося, що хлопець іде дуже непевною ходою. Ще хвилину Юргіс постояв, держачись за креселко. Потім надзиратель торкнув його за руку і ніби розбудив. Юргіс пішов ізнов бити камінь.

XVIII.

Юргіс вийшов з тюрми не так скоро, як думав. Окрім арешту його присуджено було заплатити судові кошти, — се ніби-то за працю судді, що присудив його. Хто не міг заплатити ті гроші, той мусів, по закону, відсидіти ще три дні. Ніхто не сказав того Юргісови у свій час. Хвилюючись з нетерплячки він вичисляв дні і години, що лишалися йому до визволення, але як настав той бажаний час — його не випустили та ще й насміялися з його, коли він почав сперечатися. Юргіс подумав, що помилився у рахунках; але і на другий день його не випустили і тоді він уже зовсім утратив надію. Тільки на третій день у-ранці, після сніданку, прийшов надзиратель і сказав йому, що він уже вільний. Юргіс скинув арештантську одягу, одягнув свою стару, що так смерділа фосфатом і лехко зітхнув, коли почув, як по-заду його зачинилися важкі тюремні двері.

Він стояв і не йняв віри своєму щастю; йому здавалося дивним, що над ним — небо, перед ним — вулиці, що він — вільна людина. Холод примусив його опам'ятатися і він швидкою ходою подався у-перед.

Сніг був глибокий, але починалась одлига: імжив дрібненький дощ, а холодний вітер проймав Юргіса наскрізь. Він не взяв був пальта, коли вибіг з дому розправлятися з Коннором і мусів тепер дуже мерзнути; мерз він дуже і тоді, коли його возили у тюремних фургонах.

На йому була стара, драна одягу, вона, як і нова була, то не дуже гріла його. А тепер дощ у-мить промочив його наскрізь. По дорозі стояли великі калюжи холодної снігової води і діраві черевики Юргіса зараз набралися води. Хоч у тюрмі годували арештантів досить і робота, що їм задавали, не була така важка, як на різницях, а проте Юргіс ані трошки не поправився на силах: гризла його повсякчасна журба і тривога за сім'ю.

Змок Юргіс до-щенту, трусив ся, як у пропасниці, скорчив ся, засунув руки в кишені і швидко йшов по вулиці. Тюрма була далеко за містом і кругом її була безлюдна пустка. З одного боку дороги була глибока дренажна канава, а з другого — проходила залізна дорога і вітер мав досить простору, де розгулятись. Дорогою зустрів Юргіс якогось малого обірванця.

— Гей, синку! — спинив Юргіс.

Хлопчик насмішливо подивив ся на його. По короткостриженому волосу він упізнав, що Юргіс з тюрми.

— Чого ви хочете?

— Ти може йдеш на різниці?

— Ні, я туди не йду.

— Я питаю: чи ся дорога на різниці?

— То ви-б так і казали. На різниці ось тудою вам треба йти. І він показав рукою на північно-західню сторону, через рельси залізниці.

— А далеко буде звідсіля до різниць?

— Не знаю. Кажуть — верст із тридцять.

— Тридцять верст! — повторив Юргіс і лице його замутило ся. Він вийшов з тюрми без копійки в кишені і доводило ся йому стільки світа йти пішки. Але він розійшов ся, швидка хода трошки розігріла його кров і він забув за холод, думаючи тільки про своїх близьких. Вся та мара, що мучила його в тюрмі, увесь сум, що так тяжко гнітив його душу, — все те обхопило його знов, мов гарячка якась. Довше терпіти таку несвідомість він не мав-би вже сили. Ось незабаром уже він побачить їх, дізнаеть ся про все...

І він не йшов уже, а біг. Маленька мучениця Она, дитинка його, сім'я, домівка — ось-ось він їх побачить! Він іде визволяти їх з біди, бо тепер сам вільний, визволив ся... Його руки ще дужі, він допоможе своїм рідним, він буде боротись за них, хоч-би з цілим світом!..

Так він ішов з годину, майже не дивлячись на дорогу, обхоплений тими думками; але потім він мимохіть почав оглядатись. Йому здало ся, що він зовсім покинув місто. Вулиці вже не було; він йшов степовою дорогою, по обидві сторони її були поля, покриті снігом. Незабаром він зустрів фермера, що їхав на великім возі соломи, запряженим парою коней.

Юргіс спинив його і спитав:

— Чи ся дорога іде на різниці?

Фермер відмовно похитав головою.

— Я не знаю, де вони, — сказав він, — але, як що вони денебудь у місті, то ви як-раз ідете по дорозі, що з міста.

Юргіс здивованими очима глянув на фермера і промовив:

— А мені-ж сказали, що сею дорою я дійду туди!

— Хто вам сказав?

— Хлопець якийсь.

— Ну, то він, може, хотів пошуткувати з вас. Найкраще зробіть, коли вернетесь до міста і спитаєте поліцейського. Підвіз-би я вас, та тільки їду здалека, а віз дуже навантажений. Прощайте!

Юргіс повернув і пішов назад. Аж коло полудня він знов побачив Чікаго. Йому знов довелося йти вулицею проміж двох безконечних рядків двоповерхих домків, дерев'яними мостками, поміщеними по обидві сторони небрукованої вулиці, на якій стояли великі калюжи брудної води. Рельси залізниці у багатьох місцях перерізували ту вулицю, загрожуючи смертю необережним перехожим; довгі тягарові поїзди переходили часто через вулицю, вагони гуркотіли і торохтіли по рельсах і Юргісови доводилося чекати, хвилюючись з нетерплячки.

Иноді вагони на скільки хвилин ставали, загрожуючи дорогу всім, кому треба було пройти чи проїхати по вулиці; спинались навіть через те і вагони трамваю. Тоді Юргіс пролазив по-під застави, що зачиняли переїзди і переходив через рельси поміж вагонами, на одчай.

Він перейшов довгим мостом через річку, на який купами лежала крига, покрита болотом. У сій частині річки ні крига, ні сніг, що покривав її, ніколи не бували білі; навіть дощ, що не переставав іти з самого ранку, не міг змити тої сажі, що осідала скрізь на всьому з хмар фабричного диму. Незабаром і лице, і руки Юргіса стали чорні. Нарешті він прийшов у торгову частину міста; там на вулицях стояла ріденька чорна грязюка і в ній сковзалися і спотикалися коні; через улиці, полохливо оглядаючись, неначе перелякані, перебігали жінки і діти. Тут по обидві сторони вулиць стояли високі понурі будинки, неначе понависали над вулицею і між ними гучно лунав гуркіт колес і здвінки трамваю. Люди, що тут жили і робили, метушилися, як у гарячці, мов ті

бжолі: вони завжди спішили, ніколи не спинялись, не оглядались, ні на кого і ні на що не звертали уваги. Одинокий чужинець, що скидав ся на бродягу, у мокрій одежі, понурій з виду, з дивним виглядом очей, що неспокійно якось блукали, не звертав на себе нічиєї уваги і був тут, серед того натовпу людей такий самий одинокий і безпомощний, як був-би у дикій пустині, за тисячі верст від людських осель.

Поліцейський показав Юргісови у яку сторону йти і сказав, що йому лишається ще верст вісім дороги. Після полудня він дійшов знов до робочого кварталу: на вулицях скрізь побачив він шинки, маленькі крамнички і де-не-де фабрики, збудовані з брудно-червоної цегли, зі складами кам'яного вугля коло них; тут знов вулиці пересікали у багатьох місцях рельси залізниці. Юргіс підвів голову вдихати повітря носом: як дика звірина нюхом почув він дух свого барлога, до якого звук уже добре. Було вже над-вечір і Юргіс був дуже голодний, а смачний дух, що йшов з шинків і трактирів ще гірше дратував голод; але всі ті обіди і закуски, всі ті смачні страви, що виглядали з вікон, були не для його.

Нарешті він дійшов до знайомих вулиць, що вели до різниць; він побачив хмари чорного диму з фабричних димарів, почув, як далеко там реве товар на скотних дворах і вітром донесло до його знайомий тяжкий дух. Він побачив вагон трамваю, повний народу і не міг здержатись, — така його обхопила нетерплячка. Він скочив у вагон і сховався за спину якогось пасажира; кондуктор не примітив його і не більш, як через десять хвилин Юргіс доїхав до своєї вулиці і побіг до дому.

Повернувши за ріг останньої вулички, він вмить спинився, мов скаменів, оглянув ся ще раз і витріщив очі з дива... Деж його дім? Що з ним стало ся?

Юргіс подивився уважно, подивився на сусідній дім, на той, що навпроти, на крамничку, що була поблизу... Так, се їх вуличка, все стоїть, як було, тільки дім його... дім був не той, зовсім инший!

Юргіс підступив ближче. Так, дім зовсім инший: той був сірий, а сей жовтий; лутки були червоні, а тепер зелені... Нова фарба, недавно мальовано... Дивне диво! Юргіс підійшов ще ближче і якийсь невідомий, непевний страх обхопив його. Ноги його підгинались, а думка за думкою хурто-

виною перебігали в голові. Він побачив нові сходи коло ганку; старі були потрухлявіли і агент обіцяв поставити нові. Дірава покрівля була тепер полатана новими гонтами; ті діри скільки місяців мучили його душу: він не мав грошей, щоб найняти майстра і полатати їх і не мав часу, щоб зробити се самому. Дощі заливали горище, замокала і валила ся глина зі стелі і треба було завжди підставляти горшки і миски під ту воду. А тепер усе полагоджено. І розбита шибка у вікні вставлена... Нові завіски у вікнах, нові, білі, свіжі!..

Втім двері на вулицю відчинились і Юргіс затаїв дух. З дому вийшов якийсь незнайомий хлопчик — гладенький, кругленький, з рожевим личком, — такий, якого він раніше ніколи не бачив у своєму домі

Юргіс чудуючись дивився на хлопчика. Малий прудко збіг по сходах на сніг; він постояв на одному місці, потоптався, а потім став коло сходи і почав ліпити сніжку; потім він оглянувся, побачив Юргіса і на одну мить їх очі зустрілись. Юргіс підійшов до хлопця; той був зляканий, хотів утікати, але мабуть передумав. Юргісові ноги тремтіли і він мусів ухопитись рукою за держальце коло сходи.

— Що ти тут робиш? — на силу, тихим голосом, спроміг ся він сказати.

— Ідіть собі! — з переляком сказав хлопчик.

— Ти... — знов почав Юргіс, — чого тобі тут треба?..

— Мені? — спитав малий, здивовано дивлячись на Юргіса. — Мені нічого не треба; я тут живу.

— Ти тут живеш? — тремтячим голосом скрикнув Юргіс. Він мусів ще міцніше вхопитись держальця. — Ти тут живеш? А деж живе моя сім'я?

— Ваша сім'я? — дивуючись перепитав хлопець.

Юргіс здригнувся і підступив ближче до малого.

— Я... се мій дім! — скрикнув він.

— Ідіть собі геть! — закричав малий.

Тоді швидко відчинились двері з дому і вийшла товста Ірляндка.

— Мамо! — скрикнув хлопець. Осей чоловік каже, що наш дім не наш, а його.

— Що таке! — спитала Ірляндка.

Юргіс звернувся до неї.

— Де моя сім'я? — скрикнув він диким голосом. — Я лишив їх тут! Се мій дім! Як ви сюди попали?

Жінка дивилась на його здивована і перелякана, думаючи, що він божевільний. Юргіс і справді скидав ся на такого.

— Ваш дім? — перепитала вона.

— Мій дім! — кричав він. — Я жив тут, кажу вам!

— Ви певне помиляєтесь, — одмовила Ірляндка. У сьому домі ніхто поперед нас не жив. Се зовсім новий дім. Так вони нам сказали. Вони...

— Щож вони зробили з моєю сімєю? — несамовито, з одчаєм скрикнув Юргіс.

Жінка, видимо, починала трошки розуміти. Може бути, що в неї були вже де які сумніви що до того, що „вони“ їй наговорили.

— Я не знаю, де ваша сім'я, — промовила вона. — Я купила сей дім тільки три дні тому і тут ніхто не жив. І „вони“ впевняли мене, що сей дім зовсім новий. А ви ось кажете, що колись наймали його. Чи не помиляєтесь ви?

— Наймав його! — тремтячим голосом скрикнув Юргіс. — Я купив його! Я заплатив за його гроші! Він мій! А вони... Боже мій! Ви не можете сказати мені, куди поділася моя сім'я?

На силу Ірляндка переконала таки нарешті Юргіса, що вона нічого сенько не знає. Юргісови світ закрутив ся у голові і він ніяк не міг опам'ятатись. Йому здавало ся, що його близьких, рідних уже викреслено з числа живих людей, що вони живуть тільки в його мріях, а що їх зовсім і не було ніколи на світі. Йому поплутались думки і він не знав, що робити? Втім він згадав про стареньку бабку Маюшкіне, що жила тут поблизу, у сусідньому кварталі. Вона знає! Вона повинна знати!

Він повернувся і побіг туди.

Стара Маюшкіне сама вийшла відчинити йому двері. Вона аж скрикнула, побачивши Юргіса, що трусив ся, як у пропасниці, а очі його блукали, як у божевільного. Стара знала, де його сім'я: вони мусіли вибратись, бо не могли заплатити грошей агентові, коли настав час і їх викинуто з дому просто таки на сніг, а дім перемалювали і продали за новий недавнечко, днів скільки тому. Маюшкіне не знала, як його сім'я тепер живе, але знає, що вони перебрались жити знов до Анелі Юкнін, у якої вони жили, як тільки приїхали сюди у перше. Стара попросила його зайти у господу спочи-

ти трошки, заспокоїтись. Правда, страшне нещастє стало ся, та щож робити? Коли б то він не попав був у тюрму!..

Але Юргіс попрощав ся з нею і пішов. Він уже не міг іти так швидко, — сили не стало. Він завернув за ріг вулиці і сів на східцях коло дверей якогось трактира, закривши лице руками. Невимовне горе обхопило його душу.

Їх дім!.. Нема вже їх дому!..

Горе, розпука і люта злість заповнили Юргісове серце. Ніяка людська уява не може намалювати гіршого і страшнішого становища за те, яке справило немилосердне дійсне життє. Чужі люде живуть у його домі; вони завісили його вікна своїми завісами та ще дивлять ся на його ворожим поглядом! Се щось страшенне! Сього ніяк не можна собі уявити!.. Яким правом воно могло стати ся? Подумати тільки: скільки горя, скільки нещастя всі вони натерпіли ся за для того дому, якою дорогою ціною вони купили його!

І пригадали ся Юргісови всі їх довгі муки і злидні. Ті гроші, що зберегли вони з самого початку, які привезли вони ще з рідного краю, продавши батьківщину, заробивши їх гіркою працею, ті триста долярів, що вони всі вкупі вишкрябали з закапелків, що були їх єдиним рятунком від голодної смерти — всі пропали! А потім — скільки біди вони натерпіли ся з місяця на місяць, збираючи ті дванадцять долярів на виплат агентови, а до того ще проценти, страхівка, податки всякі сюди й туди, ремонт та инше все! Всі вони душу свою поклали у ті виплати; вони платили за той дім потом і слізьми, навіть більше: кровю своєю, життєм і здоровлєм. Умер же старий Антон, стараючись заробити грошей на ті виплати; може він жив би і доси, коли б не робив у темних підвалах Дургема, заробляючи свій пай. І Она також втратила своє здоровлє і силу задля того дому; а сам він — що був здоровий, дужий, міцний, як дуб, через три роки пекельної праці сидить ось тепер тут розбитий, пригноблений, — тремтить і плаче, як мала дитина. Програли вони всю свою справу; пропало все! Все, що вони купили такою дорогою ціною — все пропало до щенту і вони опинились у такім самім становищі, як приїхавши сюди, тільки без грошей, без сили і без надії..

Тепер тільки Юргіс зрозумів усю гірку правду, про яку розказували йому колись товариші. Власним досвідом дізнав

ся він, що скрізь тут над бідним робітником літають хижі драпіжні шулики і шукають змоги вчепитись йому в печінки і ссати його кров. І все се робить ся нахабно, без сорому, без крихточки милосердя, без огляду навіть на безпомічних жінок і малих дітей. І та брехлива одовістка про продаж дому, і солодкі улаштування агента, який потім так по злодійському дер з них і виплати, і проценти і безліч усяких податків. Всі знущання над робітниками дозорців, надзирательниць, їх самоволя, шахрайство, хабарі... І все дієть ся серед велелюдного міста, під захистом законів і жорстоких громадських звичаїв. Все се, навіть сама природа, з її лютими холодами і шкварною спекою — все зібрало ся до купи, щоб знищити і знівечити життя бідної робочої сімї. А тепер ся остання, огидна неправда: їх, обдертих, покривджених і безпомічних викинуто без жалю на вулицю, їх дім одібрано і перепродано знов! І вони нічого не можуть зробити: і закони, і звичаї — все проти них. А коли б Юргіс захотів змагати ся з тими законами і звичаями — його зараз зачинять у тюрму, з якої він осе тільки що вийшов.

Хоч сиди тут, хоч іди далі світ за очі — все одно мушиш покорити ся, нахилити голову, зігнути спину і лишити тут свій дім, свою працю у чужих руках.

І довго так сидів Юргіс і щось шепотів сам до себе, а дощ мочив його і холодний вітер пронизував холодом. Нарешті він подумав: а може ще гірше щось чекає його сьогодні там, де сім'я? І він на-силу підвів ся, постояв хвилинку і, хитаючись на ногах, пішов...

До дому Анелї було версти зі три. Ніколи ся дорога не здавала ся Юргісови така довга, як тепер. І коли Юргіс побачив брудно-сивенький domeк, де жила тепер його сім'я, серце його захоллоло. Він вбіг по східцях і постукав у двері.

Стара сама вийшла одчиняти йому. Її ще гірше замучив ревматизм з тої пори, як Юргіс бачив її останній раз. Обличчя її пожовкло і вся вона зігнула ся у дугу. Побачивши Юргіса вона здригнула ся і відступила назад.

— Тут Она? — скрикнув він, задихавшись.

— Тут, — одмовила стара.

— Ну, як же вона?... — почав він і раптом замовк.

Звідкись зверху почув ся несподівано пронизливий крик — дикий, стриманий крик. Се був голос Они. Хвилину

стояв Юргіс, мов скаменів від страху; потім він одсторонив стару рукою і ввійшов у кімнату.

Се була кухня Анелі. Кругом печи сиділо душ із шість жінок, блідих, переляканих. Одна з них встала, коли ввійшов Юргіс; лице її було понуре, перелякане, одна рука підв'язана. Юргіс насилу впізнав її: се була Марія. Він шукав очима Ону, але її не було серед них; з питанням в очах він дивився на жінок, у тій надії, що вони що-небудь скажуть йому, але вони сиділи мовчки, стараючись не дивитись на його. Втім почувся знов той самий страшний крик.

Він лунав зверха, ніби з горища. Юргіс швидко пішов до дверей, що були туди, відчинив їх і вже підняв був ногу на східці, коли почув за собою голос і побачив коло себе Марію. Вона вхопила його своєю дужою рукою за рукав і тягнула назад.

— Не можна, не можна, Юргіс, — почекай! — тремтячим голосом промовила вона.

— Чого тобі треба? — скрикнув він.

— Не можна тобі йти туди, — сказала Марія.

Юргісови аж у голові затуманилося з дива і страху.

— Що-ж таке? — кричав він. Що таке діється?

Марія цупко держала його за рукав. Він чув, як там, на горі плакала і спогнала. Она і його тягнуло туди, мало душа з його не вискочила.

— Ні, Юргіс, ні! Не йди туди, — казала Марія. Тобі не можна туди! Там... там... дитина...

— Дитина? — повторив він, дивуючись. — Антін?

— Ні, друга! — шепнула Марія.

Юргіс аж захитався і мало не впав. Він дивився на Марію переляканими очима.

— Друга? — повторив він. — Та ще-ж не пора!..

Марія покивала головою.

— Не пора... але сталося без пори.

Знову почувся крик. Той крик гадюкою ліз в уха Юргісови і він тремтів усім тілом. Потім він почув, як Она плакала і жалібним голосом лементувала:

— Господи, пошли-ж мені смерть! Ой, краще-б уже вмерти!..

А Марія тягнула його назад і кричала йому:

— Иди, іди собі!

Вона стягнула його у кухню і піддержувала, бо він не мав сили стояти. Душа його завмирала. Він сів на стілець і тремтів усім тілом і Марія мусіла піддержувати його й сидячого. Жінки мовчки дивились на його з безпомічним жахом. Знов і знов почув ся той пронизливий крик, та так голоско, ніби вона була тут, серед них.

— Давно-же се почало ся? — тремтячим голосом спитав Юргіс.

— Ні, не дуже давно, — мовила Марія.

Вона переглянулася з Анелею і знов почала намовляти його:

— Іди собі, Юргіс, іди! Однаково-ж ти тут нічого не поможеш. Іди, а прийдеш пізнійше. Все якось тут обійдеться ся.

— А хто з нею? — спитав Юргіс.

Марія чогось довго не відповідала і він знов спитав:

— Хто при ній?

— Все буде добре, — сказала Марія. — Елізбета при ній.

— А доктор! — простогнав він. — Нехай би хто пішов по доктора.

Він ухопив Марію за руку. Вона тремтіла, голос її переривав ся і вона тихо прошепотіла:

— У нас... у нас... нема зовсім грошей...

Юргісів вид перелякав її, що вона поспішила додати:

— Все буде добре, Юргіс. Ти того не тямиш. Іди, іди! Ой, чого ти прийшов тепер, а не пізнійше?

Її слова покритив знов страшений крик Они. Юргіс мало не божеволів. Все се було таке дивне, невідоме, страшне, все се впало так несподівано на його голову, мов грім. Коли родив ся маленький Антін, Юргіс був на роботі і не знав нічого про те, як воно діялось; тому-то тепер він ніяк не міг оговтатись і опам'ятатись з того страху. І ті дивні жінки, що сиділи, не знали що робити; одна за другою вони старались заспокоїти його, впевняючи, що так воно й повино бути, бо така доля кожної жінки. Наприкінці вони мало не силоміць вивели його на двір, на дощ. З непокритою головою він почав ходити сюди й туди і страшна розпука брала його. Але й на вулицю доходив до його крик Они; він хотів утекти, щоб не чути його, але вертав ся назад. Через четверть години він вернув ся назад і почав гримати кулаком у увері. Жінки, боячись, щоб він не виламав двері, відчинили і впу-

стили його у кухню. Ніякі намови не могли заспокоїти його. Він не йняв їм віри, бо як-же вони можуть знати все? — питав він. Она може вже вмерла! Страшно-ж слухати, як вона стогне, — ой, як-же страшно! Сього-же не можна допустити, — треба-ж їй якось допомогти! Чому вони не пробували послати по лікаря? Йому можна було-б заплатити потім, можна було-б йому обіцяти...

— Ми не могли обіцяти, Юргіс, — казала Марія. У нас нема грошей, ми не маємо чим жити.

— Але-ж я, я буду робити! — скрикнув Юргіс. Я зможу заробити грошей!

— Так, — сказала Марія. Але ми не знали, коли ти вернешся з тюрми; як ми могли знати про це? А доктор або акушерка не підуть робити дурно.

Марія розказувала йому, як вона шукала акушерку, як вони правили гроші: та — десять, та — п'ятнадцять, одна навіть двадцять п'ять доларів — і щоб усі гроші вперед дати.

— А у мене було тільки чверть долара, — казала вона. Я віддала всі свої гроші, до останнього цента, все, що відклала у банк; я ще винна лікареві, що приходив лічити мене і він перестав ходити, бо думав, що я не заплачу йому. Ми вже два тижні не платимо Анелі за квартиру, а вона сама мало не помирає з голоду і хазяїн нахваляється, що вижене її геть з дому. Ми скрізь уже запозичились і випрохували, де могли, аби як-небудь перебитись; тепер у нас вже нічого нема і ми не знаємо, що буде далі.

— А діти? — скрикнув Юргіс.

— Діти не показують ся до дому вже три дні: погода така погана, вони й не знають, що тут робить ся. Се стало ся так не сподівано... ми чекали аж через два місяці...

Юргіс стояв коло стола і міцно вхопив ся за його руками, щоб не впасти; він похилив голову, руки його тремтіли; і жалко, і страшно було дивить ся на його, нещасного. * Втім устала стара Анеля, пошукала щось у кешені своєї спідниці, потім підійшла, штикульгаючи, до Юргіса і добула брудну темну хустину, а в одному кінці її було щось завазано.

— Ну, Юргіс! — сказала вона. — У мене є трошки грошей, — ось бачиш?

Стара розв'язала хустку і перелічила гроші: було тридцять три центи.

— Ну, іди тепер, пошукай кого-небудь і приведи сюди. Може ще хто допоможе тобі трошки... Дайте йому, — звернула ся вона до інших жінок; — він вам верне, як тільки заробить. Так йому буде лехче: нехай пошукає, — може пощастить йому; а як і не знайде нікого, то трошки заспокоїть ся тим часом. Може, поки він вернеть ся назад, усе вже скінчить ся.

Всі жінки почали шукати по кишенях, але витрусили з них лиш по скільки мідяків, тай все се віддали йому. Тільки пані Ольшевська, що жила у сусідній квартирі, — чоловік її був добрий різник, але гіркий п'яниця, — дала Юргісови мало не пів-доляра. І коли все склали до-купи і обрахували, то був один долар з чвертю.

Юргіс згорнув гроші у кишеню, міцно стиснув їх рукою і бігцем вибіг з хати.

XIX.

„Акушерка Гаупт“ — стояло на таблиці, що висіла під вікном другого поверху, над дверима у пивну, а коло дверей була прибита дощечка з намальованою рукою, що показувала пальцем на брудні сходи. Юргіс вибіг по сходах, перестрибуючи через два—три східці.

Пані Гаупт саме у ту пору смажила мясо з цибулею; у кімнаті було повно чаду і двері стояли відчинені. Хотівши постукати — Юргіс побачив, як акушерка підняла до рота чорну пляшку і почала пити з неї. Він голосно закашляв і вона зараз поставила пляшку на стіл.

Гаупт, родом Голяндка, була надзвичайно товста особа; коли вона ходила, то дошки помосту гнулись під нею і рипали. Кофта і спідниця на ній аж блищали від бруду; з рота виглядали криві чорні зуби.

— Чого вам треба? — спитала вона, дивлячись на Юргіса.

Всю дорогу він біг без памяти і тепер так задихав ся, що не міг слова вимовити. Волося його распатлалось, очі блукали дико і вигляд був, як у божевільного.

— Моя жінка! — простогнав він. — Ходім швидче!

Пані Гаупт зняла з вогню сковородку з печенею і витерла руки у спідницю.

— Ваша жінка має родити? — спитала вона.

— Так, — промовив Юргіс, одсапуючи.

— Я отсе тільки що вернулась до дому з практики і не встигла ще пообідати, — сказала вона. — Але, як що конче треба...

— Ой, треба! — простогнав він.

— То можна. Скільки ви дасте?

— Я... я... Скільки ви хочете?

— Двадцять п'ять долярів.

Лице Юргіса витягнулось.

— Я не можу стільки заплатити, — сказав він.

Акушерка дуже уважно придивлялась до нього.

— А скільки-ж ви дасте?

— Хіба-ж я мушу тепер платити, зараз таки?

— А вже-ж. Так роблять усі мої пацієнти.

— Я... у мене тепер не багато грошей, — бубонів Юргіс, а смертельний страх брав його. — Зі мною трапилась біда: всі мої гроші пропали. Але я вам заплачу, заплачу все до останньої копійки, при першій змозі; я зароблю.

— А чим ви заробляєте?

— Тепер я не маю роботи. Я знайду її. Але я...

— Скільки-ж у вас є грошей?

— Він не одважився навіть сказати — скільки. Нарешті він сказав:

— Один доляр і чверть...

Акушерка засміялась йому в очі.

— За такі гроші я й капелюшка на голову не хочу одягати.

— Отсе все, що я маю, — промовив він сумним голосом. Я мушу кого-небудь привести, бо моя жінка помирає. Я нещасний... я...

Пані Гаупт знов поставила свою сковородку на вогонь. Потім вона повернулась до Юргіса і сказала:

— Давайте зараз десять долярів, а решту я можу почекати вам до другого місяця.

— Я не можу... я не маю! — прошепотів Юргіс. — Я вже сказав вам, що маю тільки доляра з чвертю.

Акушерка взялась знов до своєї роботи.

=====

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Коли акт з 12 цвітня опорожнив становище намістника, перед всіми, що заінтересовані в галицьких відносинах: перед Поляками, перед Українцями, перед центральним правительством держави встало з більшою як коли небудь силою питане: Що-ж далі? Мир чи війна? Заспокоєне розбурханих до краю відносин, чи дальше заострюване їх?

Нехай буде мир! — кликало все, що має який небудь голос серед української суспільности. Нехай вистріл з 12 цвітня, до якого довело дотеперішнє панованє Поляків над Українцями, дасть привід до ревізії польсько-українських відносин і опертя їх на справжній рівноправности обох народів, нехай пролітою кровю, нехай тими жертвами буде окуплений дальший мир...

Але з другого боку впала відповідь: Ні, війна! Ні, ніяких уступок! Нехай знають, що силою на нас нічого не виможуть! Війна аж до повного винищення гайдамачини! І показати їм се вже самим іменованем наслідника Потоцького!

Хто-б не був д-р Бобжинський, які-б були його особисті наміри і плани, — вже самі обставини, серед яких він став намістником, зробили його особою символом тої війни, яку проголосили Поляки супроти українського народу після акту з 12 цвітня. Польська суспільність зрозуміла сей акт як замах Українців на польські державні права до України і на єдиного представника польської державної влади і вона поставила домаганє, щоб новий намістник не тільки був представником тої самої політики, що його попередник, але крім того щоб виконував правління так, щоб здавити в українським народі всякий об'яв протесту проти тої польської державної влади. Се домаганє оббігло в різних формах всю ту польську пресу, що зв'язана з представником теперішньої польської національної політики — польським колом і скрізь знайшло повну апробату. Від краківських станчиків до найревнійших в українножерстві неофітів людовців. Коли в імені перших і своїм власним Бобжинський заявив, що „особа нового намістника мусить дати запоруку, що вміти-ме завести лад і порядок і не допустити до розвитку радикальної і ворожої другому народови агітації“, то людовець Стапінський сказав, що першим, на його думку справедливим аргументом за кандидатуру Бобжинського є те, „що вибір Бобжин-

ського означав би дослівне продовжене урядованя Потоцького“, а пан Стапінський „ніякої зміни в такій хвилі в такім напрямі не вважав би за відповідну, щоб не здавало ся, що дорогою убийств можна впливати на хід політичних справ“.

Отже, як сказав той сам Стапінський — вся польська суспільність стала „під знаком повного зєдиненя“, щоб як найсильнїйше заманіфестувати права історичної Польщі до панування над Україною, так сильно, що все, що йде під прапором історичної Польщі, віддало провід у тім поході шляхті, забувши про всі свої політичні рахунки з нею.

Отсі польські історично-державні претенсії апробувало, як звичайно, в цілости центральне правительство держави. Іменоване намістника належить по формі до прав корони, але що корона все іменує того, на кого вкаже правительство, се загально-принята практика в Австрії. Зрештою польське коло, виступаючи зазделегідь з домаганєм, щоб намістник належав до одної з партій кола, само надало справі виразний національно-політичний характер. Коли давнїйше в галицьких справах центральне правительство питало ся і слухало тільки польського кола, то се було, очевидно, нехтованєм українського народу, але мало бодай хоч яке-такє формальне оправданє, бо-ж в тім колі знаходила ся величезна більшість послів, вибраних в українських округах, отже представників українського народу. Що сі представники здобули свої мандати виборчими на-сильствами, на се можна було замкнути очі і вважати польських поміщиків справжніми представниками українського народу. Але тепер нема й того формального оправданя. На 28 послів, признаних виборчим законом цілому українському народови в Галичині, тільки один сидить в польськїм колї, а 20 знаходить ся в українськїм клубі. І коли тепер в справі іменованя намістника для краю, в яким живе 42⁰/₀ української людности, правительство переговорювало тільки з польським колом, то се вже і по змісту і по формі значить, що тут ходило не о іменованє найвисшого державного урядника для обох народів краю, рівноправних на основі законів держави, тільки о вибір представника польської державної влади над українським народом.

І на кого-б не впав сей вибір, се не змінє прінціпіального значіня справи. Без огляду на особу центральне правительство австрійської держави ствердило, — перший раз так ясно, бо перший раз мало перед собою всіх парламентарних представників, вибраних обома народами, розділених на окремі клуби по націо-

нальностям, — що воно зрікаєть ся своєї безпосередної влади в Галичині, переливаючи її на представника польської державної влади.

І так на цілій лінії побідив оклик: Війна! Війна з українським народом, який не хоче признати над собою польської державної влади, аж доки він зовсім тій влади не піддасть ся, війна за згодою правительства австрійської держави і її державними силами. Все, що має в Галичині австрійський державний характер, від намістника до жандарма, є властиво представником польської державної влади, а хто виступить проти тої влади, той має проти себе закон і силу австрійської держави.

А особа найвисшого представника польської державної влади? Д-р Бобжинський належить до тих людей, яких політичне обличчя зовсім ясне і не лишає ніяких сумнівів. Провідник, ідеолог і учений краківських станчиків, тої польсько-шляхотської партії, котра упадок польської Річі посполитої приписує недостаті сильної державної влади, він вступив на становище галицького намістника 1) як представник польської державної влади, 2) як представник влади сильної і строгої. При тім він має за собою минулість, бо більш десятиліття виконував власть над галицьким шкільництвом як віцепрезидент галицької Краєвої Шкільної Ради. Обнимаючи се становище, заявив він публично, що змагати-ме до того, щоб сім мільонів галицької людності стало як найшвидше добрими Поляками. Сі слова зробили своє вражінє і українська преса тепер знов пригадала їх на доказ, яким духом дише новий намістник супроти українського народу. Але з другого боку Поляки підносять, що д-р Бобжинський, бувши членом Краєвої Шкільної Ради, дбав про розвиток українського шкільництва, а се потвердив також „Руслан“, який виступив просто з пєаном в честь Бобжинського за його прихильність до розвитку українського народу „на народніх основах“.

Перед нами дві немов противні характеристики нового намістника. А одначе те противенство їх тільки поверховне і в сути річи д-р Бобжинський може так само добре підходити під характеристику своїх власних слів, як і під характеристику „Руслана“. Се стане ясным, коли ми будемо оцінювати польсько-українські відносини з того самого становища, з якого оцінюють їх Поляки.

Беручи справу з польського становища, на якому стоять всі Поляки несоціялісти від Бобжинського до редактора краківської „Krytyk-i“ Фельдмана і значна часть польських соціялістів, Поляки і Українці не належать до однородного типу національностей. Поляки творять національність в розуміню політичнім, державнім, а

Українці тільки в розуміню етнографічним. Поляки мають право на повну державну незалежність, під чим розуміється також пановане над усіма народами, над якими панувала польська Річ посполита, а Українці мають право тільки на ту міру національної незалежності, яка лежить в інтересі польської державної ідеї. Довести до того, щоб ціла галицька людність стала добрими Поляками, се не конче значить винищити український етнографічний тип. Бобжинський як історик знає дуже добре, що етнографічні типи не зникають так швидко. І його слова значили тільки: довести до того, щоб українська людність почула себе добрими Поляками в тім політичнім, державнім розуміню, щоб вона вирекла ся національно-політичної незалежності, не ставила домагань національно-політичної рівноправності, тільки вдовoliла ся зберіганням своєї етнографічної окремішності, стала „Поляками, говорять по українськи“.

І се д-р Бобжинський справді робив. Як віцепрезидент галицької Краєвої Шкільної Ради він так основно виганяв з галицької школи українського національно-політичного духа, що не вагався знищити цілий наклад української граматики, в якій через недовгляд в однім граматичнім примірі закрало ся ім'я Богдана Хмельницького. Українські шкільні книжки зробив він українськими тільки мовою, але духом польськими. Польсько-української історії почали вчити в галицькій школі так, щоби всі змагання українського народу до визволення з польського пановання представити шкідливими, щоб український ученик вже від малку вчив ся бачити найвище громадянське щастє служити ідеї „єдиної, нероздільної Польщі“. Одним словом, дух галицької школи повинен бути виключно польський. При тім звертав д-р Бобжинський увагу і на зверхню форму і ві всіх українських народних школах завів обовязкову науку польської мови, накладаючи на учителя як найперший обовязок старати ся, щоб ученики поправно володіли польською мовою.

Так, д-р Бобжинський справді старав ся, щоби всю галицьку людність виховати на добрих Поляків, а що своєї ціли не досягнув, се не його вина.

Але се не виключає, що він також „пособляв розвитку українського шкільництва, помножуваню українських університетських кафедр і розвитку українського письменства на народних основах“, — як пише „Руслан“. Треба тямити, що часи його віцепрезидентури, се були часи „ нової ери“, а „ нова ера“ се й було власне з боку українських послів признанє польської національно-дер-

жавної ідеї, признанє польського політичного панованя над українським народом. „Нова ера“ отворала польсько-шляхетській політиці широкі горизонти. Вона мала не тільки охоронити історичну Польщу від всякого „політичного сепаратизму“ з боку Українців, але крім того мала бути також жандармом проти соціально-політичних змагань українського демосу, ворожих соціально-політичним інтересам польської шляхти. Пригадаємо тільки промову пок. Вахнянина в парламенті півчас дебати про галицькі соймові вибори в 1895 р., де він виступив проти соціально-політичного радикалізму української народної маси з неменшим завзятем, як се тепер роблять — також в обороні історичної Польщі — москофіли. А щоби новоєристи змогли укріпити свою політичну позицію серед українського народу, для сього мусіли вони виказати ся якимись „реальними здобутками“ свого політичного курсу. Ось тут і лежить причина тих здобутків, які так розхвалює „Руслан“. Маючи запоруку, що новоєрські політики не будуть виступати проти польського національного духа, Поляки згодили ся на деякі уступки формально-національного характеру, як кілька українських шкіл і т. д. Бо, повторяємо, найголовніша річ зробити Українців Поляками по духу, нехай і „говорячими по українськи“. Поляки розуміють дуже добре, що ступінь національно-культурного розвитку залежить відступня національно-політичної незалежности. „Przegląd Wszechpolski“ (ч. 2 з 1897), полемізуючи зі Спасовичем, який проповідував польській суспільности погодити ся з російською державною ідеєю і вдоволити ся тільки „язиковою та обичаєвою свободою“, зазначає влучно, що „суспільність, позбавлена незалежности („Р. W.“ має на думці незалежність державну), хоч би була язиково і обичаєво свободна, не може витворяти власної культури“, а теперішній презес польського кола в російській думі, говорить, що національности, котрі погодять ся з чужою національно-державною ідеєю, при всім законнім признанню своєї етнографічної окремішности мусять бути асимільовані національно-державним елементом, „не тільки політично, але й культурно“¹⁾. Значить, ходить перше всего о політичну асиміляцію, а культурна йтиме вже поступенно як природний наслідок асиміляції політичної. А що нова ера на таку політичну асиміляцію згоджувала ся, то нічого дивного, що Поляки хотіли укріпити її становище в українським народі через деякі уступки культурного характеру.

¹⁾ Roman Dmowski, Myśli nowoczesnego Polaka, Wydanie trzecie powiększone, Lwów 1907. — Пор. стор. 248.

Повторяємо, не є се виключно становище Бобжинського, але — з малими виїмками — цілої Польщі і тільки драстична форма заяви Бобжинського була причиною, що його слова записали ся в українській політичній пам'яті глибше, ніж багато інших подібних заяв, висловлених в делікатнійшій формі.

Готовлячи ся до уряду намістника, Бобжинський сам заявив, що новий намістник мусить вміти „недопустити до розвитку радикальної і ворожої другому народови агітації“, значить, до розвитку агітації, ворожої тому національно-державному становищу Поляків в Галичині. А що весь український національний рух вийшов уже давно з рамок чисто-етнографічної окремішности і домагаєть ся національно-політичної незалежности від польського панованя, то сї його слова звертають ся проти цілого українського національного руху.

Вступивши на становище намістника, д-р Бобжинський і на прощаню в польськїм колї і опісля в промові до урядників галицького намістництва розсипав „великих слів велику силу“ про те, що політична адміністрація повинна бути справедлива і безсторонна супроти цілої людности краю без огляду на національність або віросповіданє. Сї слова й підхопила польська преса, щоб при їх помочи зареклямувати нового намістника як чоловіка на стільки справедливого та безсторонного, що тільки такі злочинні душі як „українські гайдамаки“ можуть бути невдоволені з нього. Так як коли-б намістник міг говорити инакше, як коли-б він міг сказати публично, щоб адміністрація не придержувала ся законів, тільки ломила їх, де лише треба, в користь польської національно-державної ідеї... А при тїм усїм д-р Бобжинський таки сказав бодай посередно те, чого не міг сказати щиро і отверто, заявляючи в польськїм колї, що в тій справедливості й безсторонності він іти-ме слїдами своїх попередників. А як виглядала „справедливість і безсторонність“ дотеперішних намістників, про се ми дуже добре знаємо, а також пояснив се сам намістник своїми словами про потребу „недопустити до радикальної і ворожої другому народови агітації“.

В кінці й ціла польська преса не робить з того ніякого секрету, що програмою правління нового намістника повинно бути: „Не давати пардону українському національному рухови!“ Тільки вона в своїм фарисействі, щоб не стягнути на себе закиду ворожости проти українського народу, відділює в своїх виводах український національний рух від українського народу і проголошуючи воєний поход проти українського національного руху, рівночасно голосить потребу дбати про добро українського народу. Дбати про

добро народу, поборючи рух, який являєть ся представником національної свідомости того-ж народу, се значить деморалізувати нарід, щоб тим лекше панувати над ним. Дбати про добро українського народу в сім польським розуміню значить, вчити його, що польський поміщик його приятель, а українські політичні партії, які вчать його політичної і соціальної боротьби за визволене з-під пановання польського поміщика, його вороги, що одиноке його спасенє — польське панованє, а ті, що говорять йому про потребу всесторонного, незалежного, самостійного національного розвитку, ведуть його до погибелі. Дбати про добро українського народу, в польській політичній мові значить, вернути його до стану тої національно не-свідомої маси, до стану „*mużikow ziemli polskoj*“ (так називали польські революціонери з 1863 р. Білорусів у своїх революційних проклямаціях до білоруського народу), з якої можна без перешкоди виліплювати польський національний тип, пануючи при тім над нею під соціально-політичним оглядом без ніякого протесту з її боку.

Тільки снувати такі пляни, значить бути сліпим і глухим на весь хід історії. Коли Полякам не вдало ся викорінити змаганя до національної незалежности в українським народі тоді, як вони мали до сього всі засоби незалежної держави; коли їм не вдало ся прихилити до себе українського селянина тоді, як вони мали над ним безмежну власть, — то чи можливе се тепер, при такому ступні національної свідомости і національного розвитку українського народу? Вони самі знають, що се неможливе і своїми фразами про потребу дбати про добро українського народу закривають тільки свої завойовничі пляни, свою політику винищування українського народу, який може розвивати ся нормально тільки як окремий національний організм, так що здавлюванє його національної свідомости і його змагань до національної незалежности є рівночасно здавлюванем його природного розвитку.

Зрештою „*inter arma silent Musae*“ і заки Поляки візьмуть ся за іділічне дбанє про добро українського народу, мусять найперше винищити „українське гайдамацтво“, себто український національний рух. Для сеї цілі польська суспільність стала під прапор „повного зєдиненя“, а що український національний рух, опираючи ся на широкі народні маси, мусить мати соціально-політичний зміст, корисний для тих мас, то польський табір, ворожий тому рухови, набирає що-раз більше реакційного, протинароднього характеру. Історик польсько-українських відносин може дуже докладно прослідити, як з одного боку український національний

рух в своїм розвитку стає під соціально-політичним оглядом щораз більше рухом народніх мас, а з другого боку, як кожда польська партія в хвилі, коли починає ставати ся вороже до українського національного руху, стає також ворожою до соціально-політичних домагань народніх мас, приймаючи з національною ідеологією польської шляхти також її соціально-політичну ідеологію. І ми бачимо, як польські демократичні партії похваляють всі надужиття, сповнювані польсько-шляхотським правлінням супроти українського народу тільки для того, що се український нарід.

Ось так іділічне дбане про добро українського народу виглядає зовсім не іділічно, а проявляє ся такими фактами, як прим. найновіший пролив селянської крови в Чернихові Тернопільського повіту. Докладний опис сього факту відомий з щоденної преси, отже пригадаємо його в загальних рисах. Тернопільське староство винаймило право риболовлі в Чернихівській річці Сереті і в цілім довколичнім рибацьким окрузі Чернихівському поміщикови гр. Коритовському за 10 корон, хоч селяни внесли куди виспу, оферту, а крім того навіть не повідомило селян про своє рішене. Коли-ж селянський хлопець ловив по дотеперішньому звичаю в Сереті рибу, арештували його двірські слуги при помочи жандармів, арештоване викликало збіговище і як звичайно в Галичині — до зібраної товпи жандарми почали стріляти. В результаті 5 трупів і кільканацять ранених — за 10 корон пана графа. Ось як виглядає те іділічне дбане про добро українського народу в практиці.

А при тім який поступ. Коли за перших сім літ біжучого десятиліття впало 10 трупів українських селян (один в Яхторові підчас страйку в 1902 р., 6 в Лядськім підчас руху за виборчою реформою в 1906 р. і 3 в Горуцку підчас виборів до парляменту в 1907 р.), то сього року за нецілих п'ять місяців маємо їх аж 7: Кагенець в Коронці, 5 в Чернихові і вже після Чернихова один в Фельштині, де жандарм, прийшовши в ночі арештувати 19-літнього хлопця за дрібну сусідську бійку, що повстала на тлі польсько-українських відносин, при найменшій опорі проколов його на смерть. Гарні перспективи на будуче !..

Погляньмо з приводу іменування нового намістника позад себе і перед себе. За нами праця-змагане до світла, до культури, до тих вершин, на яких знаходить ся тепер загально-людський поступ праця, спинювана в інтересі польського пановання над нами, і боротьба проти того спинювання, боротьба за свободу, за вільний простір, потрібний нам для нашого національного розвитку, боротьба,

яка через безоглядність польської державної рації довела до вистрілу з 12 цвітня. А перед нами вибір: або зректи ся всестороннього національного життя, стати на польське національно-державне становище, примирити ся положенєм „Поляків, говорячих по українськи“, і вдоволити ся тим плеканєм наших етнографічних окремішностей, на яке нам Поляки позволять, а при тім в тім плеканю своїх національних окремішностей хилити ся все туди, куди віє вітер польської національної політики, бути під правлінням консерватистів консерватистами, під правлінням вшехполяків вшехполяками, під правлінням людовців людовцями, бо инакше пануюча польська партія признає наше плеканє етнографічних окремішностей „небезпечним для польської національної справи“, — або рішити ся на дальшу, ще важчу боротьбу, в якій мати-мемо проти себе не тільки польський загаль, але й австрійське правительство, котре доси все уділяло польській державній ідеї в Галичині своєї санкції і своєї сили.

Зрештою теперішнє положенє українського народу в Галичині не є нічим незвичайним. Історія не знає факту, щоб довголітня політична система міняла ся від разу, історія не знає факту, щоб якась власть уступала зі своєї позиції швидше, ніж втратить останню дошку рятунку.

Але з другого боку нація, яка-б добровільно, без боротьби, зрелася самостійного лету на вершини, до яких тільки може дійти в своїм розвитку людськість; яка добровільно, без боротьби, згодила ся би на долю менше вартного народу, на долю якогось етнографічного оказу, залежного від ласки й неласки иншої нації: яка добровільно, без боротьби стала би предметом для виліплювання иншого національного типу, — така нація справді не заслуговувала-б на ліпшу долю.

А так само не заслуговувала-б на ліпшу долю ніж та, яку назначили їй її гнобителі, та нація, яка своє поступованє мірила-б етичною мірою своїх гнобителів, яка вважала-б етично дозволеним лише те, що вони їй дозволяють в інтересі свого панованя, а етично не дозволеним те, чого вони їй в інтересі свого панованя не дозволяють.

На оклик з українського боку „Нехай настане мир!“ — залунала з польського боку відповідь: „Ні! Війна, безпощадна війна!“ І український нарід мусить прийняти сей визов, мусить вести війну, війну не проти польського народу, тільки проти режиму польських завоювників, війну, котра може скінчити ся тільки тоді, коли Поляки признають українському народови всі ті права на його землі, які хотять мати для себе на своїй землі.

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

За границею.

Роковини смерти Карля Маркса. — Де-що з прояв „Марксизму“ за границею і в нас. — Маркс, як класик німецької мови. — Ювілей „весни народів“. — Конвенціональні історичні осуди та історична правда й конечність. — Колоніальна політика Австрії та її кон-секвенції для австрійських народів.

Сей огляд розпічну від ювілеїв.

На місяць март припали сього року двадцять-пятилітні роковини смерти Карля Маркса. Соціально-демократичні робітники цілого світа, в першій ряді робітники німецькі й австрійські, обходили річницею смерти свого найбільшого теоретика святочними вечірницями, зборами, відчитами; соціалістичні газети принесли цілий ряд статей і фейлетонів про Маркса; соціалістичні наукові журнали, як „Die Neue Zeit“ і „Der Kampf“, подали особні випуски „Марксівські“, де найвизначніші партійні публіцисти, політики і теоретики пробували з усіх боків обговорити і оцінити широкую публичну діяльність і багату наукову творчість великого покійника; появили ся вкінці й особні публікації, присвячені Марксови, — так хочби Кавтського „Die historische Leistung von Karl Marx“. Та не тільки безпосередні спадкоємці духової праці Маркса, соціальні демократи, в роковини його смерти взяли ся вяснювати собі вагу і значінє того мужа для свого теоретичного світогляду та своєї політичної приктики, — річниця Марсової смерти пригадала також його „буржуазним“ ученикам та противникам дещо з того, що вони йому мають завдячувати, привела їм у тямку противенства, які лежать поміж ними і соціалістичним теоретиком. Істориєк Лямпрехт, економіст Зомбарт, політик Найман, та чимало инших німецьких теоретиків і практиків у річницю смерти Маркса знайшли нагоду в статях і відчитих виявити свій погляд на нього і свої відносини до нього.

Представляти в сїм огляді результати Маркової творчости, та повторяти дати з його життя — очевидно не буде моєю задачею. Замість говорити про Маркса, спішу тут кілька відорваних уваг про наслідки, які діло життя його спричинило в розвитку суспільного життя та в головах двигачів його світогляду.

В однім годять ся приклонники і противники Маркса, а се в признаваню його могутого впливу на хід політичного життя. Над сим ніхто вже не спорить: се історичний факт. Інша річ з науковим значінням Маркса. Тут нема такого мірила і очевидного критерія, котрим можнаб змірити його силу; тож думки про становище і достоїнство Маркса в суспільній науці хитають ся від найбільшого звеличання його до повного відказання йому місця в науковім пантеоні. Коли соціальні демократи, не тільки „ортодокси“, а й ревізіоністи, бачуть у Марксі першорядну наукову особистість, то серед його противників з інших партій є вчені, котрі не вагають ся заявити, що духова творчість Маркса зі справдішньою науковою не має нічого спільного. В своїм осуді Маркса доходять вони до погляду, що ціле його значіння зводиться до того, що він наділив політичну партію псевдонауковими аргументами і формулками. Так думає про Маркса напр. берлінський професор Дельбрік. Одначе навіть поза кругами соціальних демократів, серед „буржуазних“ учених і професорів далеко не всі стоять на тім погляді абсолютної неґації, як вище названий історик Дельбрік. Хоча ті учені (так напр. звісний Зомбарт) і не вірять у Маркса догматично, а приймають від нього те, що вважають за відповідне, то вони з цілою рішучістю підкреслюють визначне становище Маркса в розвитку суспільних наук. Так Зомбарт, полемізуючи проти Дельбріка, пише між ин. таке: Хоча поодинокі доктрини Маркса признають ся тепер наукою за хибні, то не вільно заперечити їх величезний вплив на розвиток науки. До них навіязуєть ся новітня економіка; в продовженю їх і дальшим їх розвиваню лежать її найкращі успіхи... Значіння Маркса для науки можна порівняти зі значінням Дарвіна в природних науках. Також позитивні доктрини Дарвіна вже нині захитались, чимало з них зовсім упало. А про те новітні природні науки завдячують Дарвінові найкращу свою частину. Проминуть іще століття, поки можна буде цілість проявів живої природи оглядати з иншого погляду, як з Дарвінівського. Мені здаєть ся, що саме в тім виявляєть ся історична вага великих мислителів, що вони зуміли на довгі часи поставити питання як слід. Дати добру відповідь може иноді і чоловік з невеличкими здібностями, навіть ділетант може иноді щось путнє дати. Але поставити питання як слід — се здужають тільки великани духа. — Стільки Зомбарт.

А що Маркс питаннями, важними і основними питаннями розворушив цілі царини суспільних наук та присилював кожного, хто після нього займаєть ся суспільними науками, відповідати на

поставлені питання, розв'язувати відкриті його духом проблеми, — про се ніхто не сумнівається. Навіть пристрасні голоси неґації з боку його ворогів служать доказом його сильного становища. Бо малі люди не знайдуть ніколи багато завзятих ворогів, тай — велика ненависть свідчить про велику силу людини, котра є предметом ненависти.

Особа Маркса і твір його духа, його наукова праця, не зійде з виднокруга шукаючого правди і простуючого до свободи людства. Інша річ з його учениками, — не з тими його найздібнішими учениками, соціалістами і не соціалістами, які вглибились у твори його духа та по своїй силі і змозі продовжують його працю, — а з тими масами коментаторів і популяризаторів, котрі цілими ватагами, по всіх землях і народах голосять Марксівську евангелію. Тут аж надто часто маємо діло з недуже то відрадними і не дуже симпатичними проявами вульґаризації, викривлення і безтямного повторювання незрозумілих Марксових термінів і поглядів. Бо се в історії людської думки не нова річ, що новий погляд не приймається широкою масою в такім незакаламученім значіню, в якім творець його подав. Хто собі такий погляд присвоює, не переживши в своїм нутрі цілого його змісту, той приймає його тільки зверху, той його скривляє, той відбирає йому його первісну свіжість і силу. Таке діялось і діється з кожним великим духовним творцем, — се впало й на Маркса. На Маркса тим некориснійше, що овочі його умової праці не легко дають себе присвоїти; цілі роки пильних і повних віддана себе студій потрібні на опановане Марксових писань. До сього ж, зрозуміла річ, немає часу ні можности величезна більшість саме найправовірніших учеників Маркса: соціально-демократичних агітаторів і публіцистів. Захоплені соціальним ідеалом великого учителя, осяяні кришталевою прозорістю його політичної програми вони вважають себе за Марксистів *par excellence*, управнених в імені Маркса рішати і розрішати найтрудніші квестії, одним ударом меча розв'язувати найбільш помотані проблеми. Те, що було силою Маркса, — його гризуча остроумність і бистрий дотеп, стають ся в тих його сателітів справдішнім проклятем. На крикливість, самопевність і чванькуватість великої части німецьких пропаґаторів Марксізму жалувал ся недавно один із чільніших німецьких соціально-демократичних письменників (Кальвер); на ароґантську погорду того рода „Марксистів“ до всякої „буржуазної“ науки і всіх „буржуазних“ учених показував недавно з жалем один з передових польських соціалістів

і діячів, Людвик Кульчицкий. Нужденні окрушини з Марксового стола стали ся цілим умовим багажем тої людської сфери; Марксові афоризми заступають в них місце Марксової основности і наукової солідности, похапцем наловлені Марксові терміни і Schlagwort-и звільняють їх від усякої, бодай трохи глибшої обсерваційної і теоретичної праці. Виробив ся особний словар і тон Марксистівської публіцистики і агітації, розбуяло ся все те, проти чого борють ся чільніші соціалісти, нарікаючи на „плиткість“ теперішнього партійного руху та домагаючись його поглиблення.

Се невідраді наслідки Марксизму, котрих причина лежить у загально-людській безвладности людського духа. Їх повно скрізь по світі, куди дійшла нога „освідомленого“ Марксиста. Та крім тих загально-психічних причин викривлення і скарікатуровання Марксизму є ще иньші, суспільно-національні причини. Маю тут на думці Марксистів у краях і народах хліборобських, не промислових. Як відомо, твір Маркса повстав з обсервації найбільш вперед посушеного економічного і суспільного жити Англії; великий фабричний промисел, всесвітній грошевий і торговельний оборот, умови і розвиток новітнього капіталізму, отсе питанє, котрими займав ся Маркс і де котрі мають на оці його наукові теорії. З його студій над хліборобськими суспільністями і рільними країнами нічого не вийшло. І Маркс знав про се тай підкресляв се, що предметом його дослідів є капіталістична суспільність і її розвиток. І він, тверезий реаліст, покладав вагу на те, щоб доказати, що всяка суспільна ідеологія, всілякі соціальні ідеали і змагання є надбудою даних економічно-суспільних відносин, — що в безпосередній звязи з тими відносинами є сила і значінє ідеології, — що без того реального підкладу навіть найкраща ідеологія, се тільки екзотична квітка, перенесена на чужу землю, — що в кінці сотворена ним теорія є теорією розвитку не иньшої, а саме капіталістичної суспільности. Ніхто яснійше Маркса сього не бачив, що його ідеологія звязана з велико-промисловим капіталізмом, та що без тої реальної основи вона не могла б повстати такою, якою вона є справді; в нікого не знайшло ся більше, ніж у Маркса, їдкої глуми для людей, котрі взяли ся б — приймімо крайній приклад — толкувати дикарям середньої Африки про концентрацію капіталу, теорію зубожіння, діалектику капіталістичної суспільности, організувати їх у соціально-демократичну партію та показувати їм ідеал соціалістичної суспільности.

А тим часом усе таке дієть ся — таки на наших очах. Що

правда — ще не в середній Африці (там християнські місіонарі впирають у канібалів релігійні витвори з часів римської держави та з перед двох тисяч літ християнської культури!) — а в наскрізь хліборобських, далеко не капіталістичних землях східної і південної Європи, — в краях, де Марксова теорія спонтанічно, значить не насаджена силоміць, ще протягом довгих часів не появилася б. Булоб се цікавим причинком до історії т. зв. „мандрівки ідей“ прослідити ті безконечні змагання, котрі ведуть екзотичні Марксісти серед найнепригідніших для Марксизму суспільно-економічних відносин — з метою привести до якоїсь згоди між вимогами теорії та фактами щоденного життя. Не треба бути вповні позбавленим людського співчуття на те, щоб побачити цілий трагічний комізм, який лежить у насилуванню очевидних фактів з метою замкнути їх в ярмо невідповідної теорії, в прикладанню марок Марксівських термінів до найбільш невідповідних економічних і суспільних проявів. Бо не вже се не надуживане Марксизму і не компромітоване імені Маркса, коли якийсь македонський або альбанський соціальний демократ, нахапавши в себе окрушини зі стола західно-європейських соціалістів, à tout prix силкується відкрити „капіталізм“ і „буржуазію“ в своїй відсталій батьківщині, котра не вийшла ще зі стадії примітивної пастирської і домашньої господарки. Господар-пастух, в котрого є якийсь десяток баранів, буде в Македонії „капіталістом“: так його склясифікує наш екзотичний Марксист, так він на його й виласть ся. Бо не може бути, щоб назва „капіталіст“ не була в його розумінню лайкою! Сільський піп, учитель або якийсь безталанний дяк буде „буржуєм“. Пастух, у котрого тільки двоє овець, буде (очевидно!) „пролетарем“. Усе те виступить в свідомості нашого екзотика в костюмах та з ідеологією промислової Європи тай заведе (очевидно знова таки в свідомості нашого Марксиста) якусь дивовижну вертепну інтермедію серед шуму гучних слів, серед діалектики, тези, синтези, антитези, концентрації... І все те — в Македонії! Повторюю — в Македонії, щоб когось не скортіло глядати в моїх словах натяків на близькі, дуже близькі нам відносини тай близьких нам людей: пишу-ж я заграничний, а не внутрішній огляд. Пригадують ся слова німецького поета, котрі й Маркс залюбки повторяв: „Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage“...

Що правда, то се таки зовсім не належить до заграничного огляду, однак коли й не все досі сказане туди належало, то ще трохи собі на хвилю позволю вийти поза межі ресорту. Не можу

вдержати себе, щоб не звернути уваги на Маркса як класика німецької мови. Недавно появилася ціла німецька розвідка про порівняння і метафори в Марксовім стилі; а довголітній друг і ученик Маркса, пок. Лібкнехт у споминах про свого вчителя пише між иншим так: „Маркс найпильнішу увагу звертав на чистість і правильність висловів. З того погляду він визначався педантичною сумлінністю. Він був строгим пуристом та часто з трудом і довго глядав за правильним висловом. Хоча Маркс дві третини свого життя перебував на чужині, то він високо заслужився коло нашої німецької мови та належав до найзнаменитших майстрів німецької мови“.

Не вдаючи ся в суперечку про користність або шкідливість пуризму в мові, навожу сей цитат про Маркса. Може його авторитет і в сїм напрямі буде мати для кого небудь значінє. Бо хто ж з нас не почуваєть ся винним перед „чистістю і правильністю“ власної мови!

Другий ювілей, що сього року обходить західня й середня Європа, се 60-літнійювілей „весни народів“. В марті 1848 року зірвала ся весняна буря, котра безповоротно розбила по-Наполеонську реакцію та дала почин новітньому періодови історії. Ювілей мартової революції святкує кожного року віденське вільнодумне міщанство та в першім ряді — віденське робітництво; многотисячним походом іде людність Відня з цвітами і вінками на могилу революційних борців, а святочні промови робітницьких представників усіх австрійських націй дають свідоцтво не тільки пієтизмови для героїв революції, а — в неменшій мірі — також свідомости, що багато важних заповітів і надій „весни народів“ досі, по 60 роках, ще не сповнено. Сього року ювілей мартової революції святкували ще більш торжественно ніж звичайно. Тай рефлексій з приводу того свята прийшло більше, ніж иншими роками. Зосібна можна се сказати про австрійські народи. А серед тих рефлексій і спогадів не останнє місце займає становище тзв. неісторичних словянських народів, перш усього угорських Словян та галицьких Українців, до революції та контрреволюції. Мені здаєть ся, що се не буде зовсім від речі, коли на сим хвилину зупинимо ся.

Відома річ, що події з життя народів не відбивають ся в людській свідомости так об'єктивно, як напр. факти з обсягу мертвої

природи одна поруч одного рівновартно укладають ся в свідомості ученого природника. До подій з історії людства взагалі, а тим більше з історії свого народу, ми необхідно і несвідомо прикладаємо наші суб'єктивні критерії оцінки, значить похвали, одушевлення, осуду, погорди. Без тих „горішніх тонів“ ми просто не в силі обговорювати і обдумувати людські діла — теперішні чи минулі. Се факт, котрий має загальне значінє. Та є моменти в історії народів, коли неначе сконцентрувалась внутрішня, моральна, суспільна, навіть естетична вартість народу, — моменти, до котрих зі спеціальною силою привязані присуди історичної оцінки, — моменти, при спогадах котрих історична оцінка виступає з надзвичайною, пристрасною могутністю, гльорифікуючи одних та виставляючи других як відстрашаючий, поганий приклад. Такі моменти приходять тоді, як завершають ся великі епохи, кінчать ся століття, як суспільностями потрясають великі події, що глибоко врізують ся в історію держав і народів. При спомині таких моментів охоплює людські уми якась непереможна сила, котра повертає думки і почування мільонів в один і тойсам бік, витворює в мільонах людей тойсам настрій та магічною силою покликуює до нового життя образ минувшини. Образ минувшини! І щасливі ті народи, котрі перед тим образом можуть горіти національною гордістю та повертатись до нього в часах неволі і зневіри. Та горе народам, котрим викликаний образ важного моменту з минувшини випалює огонь сорому на чолі, — і кривда народам, на котрих минувшину паде тїнь осуду і неслави не задля справдішних, а ізза фікційних історичних гріхів. Сказати се яснійш: людський інтелект має до розпорядимості тільки обмежену скількість активної енергії так, що він аж надто охоче і безвладно піддаєть ся загальним ідейним асоціаціям та покористовуєть ся через край радо конвенціональними марками і термінами при присвоюванню собі нових відомостей та класифікуванню їх і оцінюваню. До таких неперевірюваних термінів і назв, з котрими йде в парі рівно неперевірюваний історичний осуд, належать також терміни: революція, реакція, абсолютизм — у всіляких відмінах і комбінаціях. Народи-ж, котрі наслідком тих конвенціональних оцінок терплять на своїй добрій славі з нагоди кожного ювілею весни народів, революції з 1848 руку, се неісторичні словянські народи в Угорщині та Україні в Галичині.

Конвенціональне історичне „знанє“ каже тут одно. В 1848 р. Маляри в Угорщині та Поляки в Галичині повстали проти Габсбург-

ської династії та боролись за демократію й конституцію, угорські-ж Слов'яни повстали проти революційних Мадярів, а галицькі Українці проти польських революціоністів. Революція — яка-ж може бути революція, як не демократична? — говорить конвенціональна мудрість. Хто-ж противить ся демократичній революції, той реакціонер, той соромний наймит абсолютизму. Тим більше в 1848 р., коли-то німецькі краї переживали справдішну демократичну революцію — проти абсолютизму і феодалізму! Хорвати в Угорщині, Українці в Галичині станули проти революції, — тоже ганьба Хорватам, кричать мадярські націоналісти, — тож сором „Святоюрцям“, повторяли і повторяють з піною в устах галицькі Поляки так довго, аж переконали навіть неодного українського „прогресіста“ про нікчемність його святоюрських батьків.

А тимчасом мало де дійсний стан справи так яскраво суперечить з загально прийнятими відомостями про неї, з конвенціональними етикетками, на неї наліпленими, як в сім випадку. Двох рішачих обставин не добачають обожателі мадярських і польських революціонерів з 1848 року та судді хорватських і українських реакціонерів з того-ж року, а саме вони не беруть під увагу суспільного та політично-національного моменту в тодішніх відносинах. Що-до першого, то безперечний факт, що з соціального боку мадярська і польська революція була в своїй суті зовсім відмінна від революцій західно-європейських, хочби революції віденської. Се не були революції демократичного міщанства. Се були — в Угорщині дрібно-шляхотська революція проти великої шляхти і династії, в Галичині шляхотська революція проти цісарського уряду, котрого бюрократичний режим до краю допік призвичасним до анархії польським шляхтичам, насильно впираючи всесторонню самоволю шляхти в межі закона. Обі ті революції треба — без уваги на їх нещирі демагогічні фразеології — признати проти-демократичними, реакційними рухами, ворожими народнім масам. Підносити проти анти-революційного руху в Угорщині і Галичині закид, що він був тільки підпорою абсолютизму і династії, нема найменшого резону. Тільки крайно наївний політик може бачити в кожній абсолютистичній формі держави ніщо инше, крім жадоби влади володарської родини та домашніх інтересів династії. Як кожда инша монархічна форма правління, так і абсолютизм, є компромісом між суспільними інтересами одної або більше соціальних клас та особистими інтересами династії. Сама в собі, без опору на інтересах цілих суспільних верств ніяка династія в світі не вдержалаб ся :

вона-ж булаб без того неначе завішена в повітрі. Як кожний инший державний порядок, так і абсолютизм є політичним висловом конкретних економічних, матеріальних потреб цілих соціальних клас. З особна т. зв. освічений абсолютизм, котрий полишив в Австрії світлі традиції цісаря Йосифа II, являєть ся в молодод-капіталістичну епоху державною формою молодод буржуазії та селянства; слабе міщанство під охороною освіченого абсолютизму визволюєть ся з фєвдальних пут; міщанські сини служать абсолютизмови як бюрократи, котрі згодом визволяють хлопа від панщини та роблять його вільним земельним власником і рівним перед законом учасником державного житя. Абсолютизм, „цісарщина“ є державною ідеєю молодод буржуазії та мужицтва. Так як державною ідеєю великих земельних власників-поміщиків є станові сойми, як парламентаризм з цензом власности і образования є ідеєю дозрілого міщанства. Тож лаяти хорватських і українських хлопів за те, що поборювали поміщицьку революцію нема найменшої причини. Замість добувати зі себе дешеве обурєнє на їх реакційність, волілиб демократичні обожателі малярських і польських революціоністів пригланутись класовій структурі тодішньої Угорщини і Галичини та пошукати за тими матеріально-економічними інтересами, які заставили мужицтво стянути по боці абсолютичної династії. Се було меньше ефектовне та за те справедливійше.

Се суспільно-економічні справи. А національно-політичний бік ще яснійший і ще більш очевидний. Контр революційні виступи хорватського і українського мужицтва були подиктовані інстинктом національної самоохорони перед чужинецькими політичними апетитами; малярський „гльобус“ та історична Польща, отсе були дві мети тих революцій. Тепер, коли малярські і польські „революціонери“ і „демократи“ в великій мірі вже здійснили свої ідеали з 1848 року, ми бачимо, що Словяне Угорщини та Українці в Галичині були в повнім праві, вони боролись проти малярських і польських націоналістів, котрі замість „цісарського“ силкувались укріпити своє — безконечно тяжше від того — панованє. Політики, котрі post festum дуже рішучо вміють резонувати про те, що повинно булоб стати ся, скажуть на се, що контрреволюційні мужицькі нації повинні булиб підняти боротьбу на два боки: проти абсолютизму та проти чужинецької революції. Може се і слушне. Тоді удостоїлиб ся може „реакційні“, неісторичні народи релятивним признанєм у своїх і сторонніх, та за те вони в своїй безсильности булиб попали поміж два камені та безсумнівним погромом і своєю

кровю заплатили б за таке признанє. Бо про можливість яких-небудь успіхів у такій боротьбі на два фронти убогі хлопські народи не могли і мріти. Се трагедія в їх минувшині.

Щоб і сей огляд не позістав ся без політики, зупинемо ся на — колоніяльній політиці Австрії. Трохи неімовірно воно виглядає говорити про австрійську колоніяльну політику, — адже ціле столітє, в котрім великі європейські й американські держави товкли ся по всіх частях світа, щоб придбати собі колонії, Австрія, занята безконечними внутрішніми невзгодинами, ставилась до всього того вповні пасивно та вдовольалась як її ніхто не зачіпав. Тимчасом недавно загомонїла англійська, російська й французька преса на алярм. Австрія береть ся будувати на Балкані т. зв. новобазарську залізницю, Австрія має далекі пляна колоніяльної експанзії на Балкан, навіть далше на Схід! Про подробиці цілої тої справи приносили багато матеріалу щоденні газети; тут обмежаю ся тільки на розгляді причин, які спонукали наддунайську монархію до енергічного кроку в заграничній політиці, та пошукаємо за суспільно-економічною метою, яку австрійська дипломатія собі при тім поклала.

Несподіване розбудженє самостійної ініціативи в заграничній політиці Австрії можна звести до двох причин: до політичного відродженя, що розпочалось в австрійській половині монархії з заведенням демократичного виборчого права, та до ослаблення Росії, котра доси являла ся найгрізнішим противником усяких австрійських плянів на Балканськім півострові. Коли ж останні таки принесли австрійському промислови часи розцвіту, часи т. зв. корисної конюнктури, то було вже все готове до колоніяльних забаганок.

Австро-Угорщина се тип аграрно-промислової держави, котра силкуєть ся митовою політикою хоронити рівночасно свій промисел та своє хліборобство. Коли ж се годї зі собою погодити тай аграрні елементи звичайно перемагали, обхоплювала промислові австрійські круги що раз більша неохота проти держави. Хоча се невдоволеннє індустріялістів проявляло ся в доволі лагідних формах, все ж таки держава в власнім своїм інтересі взяла ся здобувати своєму промислови нові терени для експорту та розпочала колоніяльну політику, очевидно в напрямі найменшого відпору, на Балкані. Прийшло се Австрії тим лекше, що загранична констеляція для неї як найкориснійша. Росія ослаблена недавньою війною,

Франція занята в Мароко, Італія вічно слаба, Німеччина прихильна австрійським плянам. Тож Австрія повернулася до актів берлінського конгресу з 1878 року та заявила, що покористується признаним собі правом та візьметься будувати Санджакську залізницю, котра сполучила б залізничні лінії Боснії з лініями македонськими та дала б австрійським промисловцям безпосередню сполуку зі Сходом. Що се причинило б ся до оживлення й скріплення австрійської індустрії, се певна річ; правительству воно тим більше на руку, що зріст промислу і торгівлі дасть середнім класам у нутрі держави нові жерела доходу та й вплине на ослаблення дрібно-міщанської політики, котра згодом стаєть ся не вигідною для держави. Невигідною тим, що не отвирас нових жерел зарібку і приходу, а замикаючись у межах дрібного промислу — викликає небезпеку швидкої пролетаризації без рівномірного зросту великого промислу, котрий даби заняте пролетарським масам. Адже ж тепер уже сконстатована річ, що в Австрії скількість народин дуже переважає скількість смертей та що рівночасне побільшене зарібків зістаєть ся дуже позаду зросту людности.

Дальші причини: Австрійський капітал є вже нині дуже заангажований на Балкані. Коли ж також Італія, Франція й Німеччина на балканським півострові мають уже визначні економічні інтереси, то перед австрійською політикою виринула гроза конкуренції, гроза, котра з кожним роком побільшаєть ся. Як що Австрія здобуде собі безпосередній доступ до Егейського моря, то перед нею отворить ся дорога на Схід, до Малої Азії й Єгипту. Після того зовсім зрозуміла нервозність Англії. Хоча англійська торгівля з Єгиптом перевищає торгівлю всіх інших держав, всеж таки зближене Австрії до Єгипту не може буди рівнодушне для Англії. В 1907 році довіз до Єгипту виносив з:

Англії . . .	8,492,847	єгипетських фунтів.
Франції . . .	3,166,890	" "
Турції . . .	2,973,108	" "
Австрії . . .	2,059,423	" "
Німеччини . .	1,392,381	" "
Італії . . .	1,361,457	" "
Бельгії . . .	1,027,590	" "
Росії . . .	676,868	" "

Не менший вивіз з Єгипту до тих держав. Не дивно отже, що намір Австрії скріпити свої торговельні зносини зі східними ринками, викликав велике вражінє в цілій Європі. Скріплене еконо-

мічної позиції Австрії на Балкані мусить сильно інтересувати європейські держави; бо балканський півостров зістаєть ся найдогіднішою європейською станцією в дорозі до Азії. Тож без труду Австрії не доведеть ся здійснити свої пляни.

Та новобазарська залізниця обходить у першій ряді австрійські народи. Бо що на будові 210 кілометрів довгої лінії з Увачу в Боснії до Митровиці в Македонії не покінчить ся, та що ся будова буде початком постійного напору Австрії на Балкан, — про се ніхто не сумніваєть ся. Що для забезпечення вже тої короткої лінії, котра вела-б через півдикий шмат землі між Чорногорією і Сербією, не вистарчить кільканайцять хатчин залізничної сторожі, се бачить навіть стратегічний розум звичайного ляка. Одначе се ще пусте. Справдішня небезпека розпочнеть ся аж від Митровиці, відки залізниця веде через македонську землю. Се країна безнастанної боротьби між Сербами, Болгарами, Греками, Волохами, Альбанцями; тут мусіла-б Австрія кріпко напружитись, коли користи новобазарської залізниці не мали-б для неї пропасти під самою метою, перед пристанню в Сальоніці. Тож марш до Сальоніки є старим домаганем сміливіших австрійських дипломатів і генералів, він є дальшою консеквенцією окупації Боснії й Герцеговини. Та хоч-би Австрія ще довго не рішила ся на окупацію пристани в Сальоніці, то без сильної військової акції економічних плянів в Македонії не можна здійснити. Скорше чи пізнійше сю країну мусить постигнути доля Боснії й Герцеговини. Кілько крові і трудів се коштувати-ме австрійські народи, навіть предвидіти не сила.

Мало сього. Навіть, як в кінці австрійський промисел та австрійські вояки здобудуть для Австрії „колонію“ на Балкані, то упорядкувати відносини тої колонії буде для Австрії безпорівняння тяжкою завдачею, ніж порядковане колоній в середній Африці. На Балкані колоніяльна практика Бельгійців у Конго, практика нелюдного топтання і давлення людности, нетільки не дала-б бажаних успіхів, а зовсім певно довела-б до катастрофи. Балканські-ж Словяне — не чорношкурі племена. Щоб їх справді до себе притягнути та звязати зі собою, Австрія мусить їх наділити всіми користями впорядкованої держави та західної культури. Про денационалізацію та порушене релігії людности й не говорити! І тут виступає перед австрійську династію, австрійське правительство і верховодячі в Австрії верстви питане: чи зрозуміють вони вагу задачі, чи для житевих конечностей держави вони рішають ся на демократичну політику в „колоніях?“ Принципом такої полі-

тики, єдиним принципом, котрий запевнив-би їх успіхи, є принцип національної автономії. Нею Австрія привязала-б до себе народи і племена, котрі в безконечній боротьбі живуть в суміш в балканській „кольонії“. Та національна автономія для підчинених Австрії балканських народів не могла-б полишитись без впливу на весь внутрішній лад австрійської держави. Перебудоване австрійського державного устрою на основі національної автономії — отсе домагане і мрія австрійських патріотів, котрі ще вірять у рацію життя наддунайської держави, — се домагане тих народів, котрі силою історичних обставин перейшли під Австрію та наслідком політики національних привілеїв і національного гнету не можуть в австрійській державі знайти забезпечене своїх національних прав і потреб.

Чи рішаючі сфери кинуть свою дотеперішню національну політику та підуть иншою дорогою, від сього залежить успіх Австрії на Сході, від того залежить — може — й існуванє держави взагалі. Небагато їх, що правда, небагато, — все-ж таки є в Австрії оптимісти, котрі вірять, що династія і правительство рішать ся кінець кінців під грозою конечности енергічно повести державу на нові шляхи, — так, як недавно вони ненадійно з цілою рішучістю перевели в державі частинне відновленє — демократизацією виборчого права. Тож „кольоніяльна“ політика Австрії не такий вже неінтересний куріоз, яким вона видаєть ся в першій хвилі.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фіольології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією проф. Михайла Грушевського. Рік XVII, т. LXXXII, 1908, кн. II. Ст. 242.

Ся книжка присвячена пам'яті Володимира Антоновича. Коротку, але дуже тепло написану згадку „Пам'яті Володимира Антоновича“ дав проф. Михайло Грушевський. В ній підкреслює він, що „між різними частинами української землі вість про його смерть безперечно в Галичині особливо живо відбила ся. Для неї історичні праці покійного мали особливе значіння. В першій частині вони були присвячені відношенням історичної Польщі до українського народу, його становищу під пануванням Польщі і протестам против накинутих нею норм життя, против визиску в інтересах польської шляхетської верстви; вияснення гріхів історичної Польщі перед народом українським поставив покійник своїм завданням історика, і де-ж, як не в Галичині, що досі ще живе не пережитою, старанно консервованою спадщиною історичної Польщі, мала бути оцінена особливо вдячно ся діяльність покійного історика! З другого боку покійник був одним з найбільше горячих і переконаних проповідників ідеї тісного зближення України з Галичиною, підтримування української національної роботи на галицькій ґрунті українськими силами в часи російського лихоліття, щоб потім дати можливість і російській Україні покористувати ся здобутками свого національного доробку. І в історії української науки зістанеть ся вічно пам'ятним те, що зробив він для сього, аби приготувати сей національний культурний рух український останніх часів своєю горячою проповіддю української національної культурної роботи, як першої підстави всяких програм суспільних і національних, — дарма, що сам він не ввійшов у сю обіцяну землю українського національного культурного життя, не переступив її границі сам особисто“.

У відділі статей перша, написана Костем Широцьким, торкається цікавого питання „про надгробні хрести на Україні. Досі ніхто не звертав уваги на українські надгробки, а тепер вони вже зникають, і їх тяжко надбати. А тим часом „вони дуже цікаві і в них бачимо дуже цінне явище з погляду історії нашої культури. Вони заслуговують повної уваги з боку археологічного, етнографічного й історично-естетичного, тим більше, що в них проглядає дуже жива течія народньої творчості. На думку автора ми маємо в українських надгробках окрему галузь української народньої штуки, яка виросла досить високо у своїй красі й стоїть на сильній ґрунті. Автор зібрав на старих цвинтарях Подільщини 88 зразків надгробних христів, рисунки котрих долучені до статі. Розповідши про появу христів на українському ґрунті, він слідить,

як форми їх тут набирали своєрідного характеру. Сей розгляд приводить автора до думки, що ми можемо нарешті зазначити якийсь певний характер українського сільського надгробника. „Надгробний хрест має у нас певні розміри, осібні форми свої та взагалі певний характер, який ні на яких інших хрестах не здібається. Зазначуємо, що се деревляна або камінна плита, вузька, на зріст людини заввишки, або-ж се звичайний високий деревляний чи камінний хрест. У першій разі він цільний і вперто тримається різбленої форми, яка видовбується на плиті або вирізується з плити. Звичайна форма хреста буває пряма на високім хресті (римським), а гостроконечна з країв в рівнораменнім четвероконечнику й многоконечниках на хресті різбленім. Ся-ж форма причіплена до певного місця, бо завжди має під собою подібну до могили основу, яка показує у ній форму хреста намогильного. Остання прикмета українського надгробка та, що він колись густо вривав ся всілякими орнаментами й прикрасами“. Д-р' Франко в статі „Нові матеріали до історії українського вертепа“ подає з поясненнями одну нову драматичну сценку, знайдену ним в бібліотеці „Народнього Дому“, і дві нових записи вертепних представлень зроблених останніми часами в Галичині і на Угорщині. Обидві дальші статі, д. Михайла Возняка Проект правописи Івана Жуківського на зїзді „руських учених“ та проф. Кирила Студинського — „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в рр. 1831—1846“, як видно вже з заголовків, торкаються цікавих сторін з нової історії Галичини. Початок статі проф. Студинського був друкований у 6 книзі „Записок“ за р. 1907, і в сій книзі уміщено тільки кінець статі разом з матеріалом, зібраним автором в місцевих архівах. Д. Возняк в своїй статі оповідає спочатку про працю „відділу управи язика руського“ та прилученого до нього „відділу руської словесности“, котрі разом становили одну окрему секцію „собора руських учених“, що був скликаний р. 1848. Ся секція й мала „для скоршого і сильнїйшого взнесеня нашої рускої письменности, и розширення меже народомъ всѣхъ позиточныхъ наукъ и вѣдомостей... установити стали границѣ и форми язика цѣлого руского народа в бесѣдѣ и писовни“. В сій секції довго сперечали ся про те, чи тримати ся історично-філологічної правописи, чи поробити в ній де-які зміни, а навіть установити цілком нову правопись. Нарешті вибрано було окрему комісію з дванадцяти чоловіка, котра референтом своїм призначила о. Івана Жуківського. Він і виготовував програму чи „Розправу о писовни руской“, яку було в літографованому виді роздано членам комісії. На підставі програми Жуківського комісія розглянула й порішила правописні питання, а потім предложила до останнього затвердження загальному зборови. Далі подає д. Возняк віпомости про о. Ів. Жуківського й розглядає докладно його „Розправу“. В статі використано між иншими де-що з недрукованого матеріалу, який переходить ся в бібліотеці „Народнього дому“ і додано в кінці саму „Розправу о писовни руской“ і ще кілька

дотичних дрібних документів. Сям і кінчається відділ статей. У відділі *Miscellanea* уміщено чотири дрібні статі та замітки. „Наукова хроніка“ подає огляд змісту археологічних статей за р. 1906. Нарешті в „Бібліографії“ уміщено рецензії на 25 книжок, які так чи инакше торкаються українознавства. *Мик. З.*

Т. С. Суліма. *Дячиха.* Комедія на 4 дії. Київ. 1908 р. Стор. 50. Ціна 25 коп.

Послабшали трохи міцні кайдани, що довгий час зковували українське слово, і на світ починають зякляти ся не тільки що нові писання, але й ті що давно були написані і довго лежали десь у схові, чекаючи кращого часу.

До таких творів належить і комедія д. Суліми, що була написана ще в 1888 році, а сцену побачила лише року 1907-го. Звичайно за довгий час лежання, песа одстала де в чім від життя, або краще сказати втратила де яку свою життєвість для сьогочасного глядача, але треба сказати, що тільки деяку, бо всі виведені в песі типи ще далеко не віджили і тому глядач знайде в песі багато такого, що відповідає й сьогочасному життю.

Зміст песи дуже простий, буденний.

В дяківській семі, що складається з дячихи, дяка та двох дорослих дітей, верховодить і заправляє всіма справами дячиха. Вона сама вишукує засобів до життя, сама дбає про те, щоб сина, вигнаного з семинарії, вивести в діякони, а сліпу на одне око дочку віддати заміж. Дячиха завше піклується, всюди встрає, всіх навчає, підтримує моральність на селі та не підтримала її в себе дома і примушена була викинути з голови бажане вивести сина в діякони і ожинила його з селянською дівчиною.

В комедії д. Суліми маємо гарно й просто змальоване побутове життя „дячихи“ — те життя, що складається з звичайних буденних дрібниць і дає далеко більше матеріялу для повістара ніж для драматурга, що повинен утворити живі й яскраві сцени з відповідним кольоритом і внести у свій твір яко мога більше дії.

Що до типів, то найбільше відбирає в песі місцея — „дячиха“ і як осередкова фігура вона найбільше звертає на себе уваги. Змальовано „дячиху“ цілком виразно з усіма найдрібнішими деталями, а до того в сей тип влито багато тієї життєвої експресії, що робить дячиху цікавою для глядача навіть у її сіренькім нецікавим житті.

Решту типів можна вважати додатками до осередкової фігури, але й до них автор приклав своє умінне і вони своєю життєвістю цілком відповідають головному типови — „дячисі“ і допомагають тому, що ся, незначна по змісту песа викликає до себе цікавість і звертає на себе увагу.

Приємно вражає в песі те, що в ній не помітно штучности та прибільшування, але в той-же час звичайне передавання в песі буденного життя не дало авторови змоги утворити яскравих сцен і підживити в песі дуже слабку дію.

Взагалі, можна сказати, що комедія д. Суліми не буде зайвою в нашій репертуарі.

Написано її гарною народньою мовою. *Гр. Шерстюк.*

Т. Т. Єж. *Вдосвіта.* Повість у 3 частинах. Переклад з польської мови М. і З. Левицьких. Стор. 318, ціна 50 коп.

Повість „Вдосвіта“ се дуже цікава й важна річ в нашій літературі. Цікава вона й важна тим, що тут гарними й цілком доступними простому людові фарбами змальовано боротьбу чесних синів болгарського народу за його права, змальовано боротьбу з одвічним гнобителем — турецьким урядом, який ні перед чим не спинявся, щоб тільки задусити визвольний рух, що повстав в болгарській країні; ні перед чим він не спинявся, щоб тільки зберегти, „исконныя начала“ турецької держави — ті „начала“, що держали в рабстві та політичній неволі разом з иньшими народами держави й болгарський народ, що прагнув волі. В повісті поруч романтичної завязки, що надає більшої живости оповіданню дано гарні приклади, як треба бороти ся з гнобителями рідного краю, як треба бути з ними де того вимагають обставини „кроткими, акі голубі і хитрими, акі змії“... Через те, книжка ся може мати дуже добрий вплив на суспільне виховання нашого народу. Правда, де які окремі епізоди в повісті змальовано досить примітивно, навіть найвно, але в цілому книжка дуже цікава і можна тільки бажати, щоб вона знайшла собі місце у кожному селі, в кожній читальні. Мова перекладу дуже проста, широко-народня, якою визначають ся взагалі писання нашого шановного письменника Модеста Левицького, якому перше належить ціла редакція перекладу, а сила діялогів в повісті ще більше улекшує читання її.

Гр. Сьолобоочній.

Антін Чехов. *Жарти.* 1. Ведмідь. 2. Сватання. 3. Калхас. 4. Трагик з примусу. 5. Весілля. 6. Ювілей. 7. Лихо від тютюну. Переклади: В. Дубровського, П. Коваленка, Л. Пахарецького, Н. Трикулевської. У Києві 1907. Стор. 105. Ціна 35 коп.

Антін Чехов — такий російський талант, що його більш-менш правдиво не можна передати в перекладі, переказуючи тільки самими словами, не пройнявшись його ж настроєм, його духом. А деякі перекладачі сього збірника його „Жартів“ по українському як раз про се, видимо, й з уваги випустили. І от, перечитуючи сі їх переклади, майже зовсім не відчуваєш в самих словах і словах дійсного Чехова — оригінала. Чуття ж рідної мови, зіпсоване російською граматиною, тай наукою, де-кого з перекладачів не врятувало подекуди від фразеології цілком російської, не властивої мові українській. Найкраще, на нашу думку, з своїм завданням справив ся д. Л. Пахарецький, що переклав дві річі: „Сватання“ (відомі „Освідчини“ — в перекладі К. Лоського) та „Лихо від тютюну“. Все ж таки не можна не признати за сим збірничком чехівських „Жартів“ по українському де-якої ваги уже в самому факті його появи. Се свідчить про певний розецток української перекладної літератури й на Україні російській.

Гр. Трейман.

Młoda Ukraina. Wybór nowel. Zebrat i tłómaczył Władysław Orkan. Warszawa 1908. Nakład księgarni G. Centnerszvera i Spółki. 8°, стор. 265.

Книжка „Młoda Ukraina” вийшла друком іще тамтого року. Та мабуть нещаслива зірка стрінула її вродини, бо доси вона не появилася на книгарських полицях. Зараз по її зброшурованню заострилися польсько-українські відносини в Галичині наслідком студентських подій на львівському університеті і книгар, Альтенберг, боявся (!) пустити її в продаж, ждучи щасливішої хвилі. Сею хвилиною мала бути сьогоднішня весна. Видавець змінив обложку книжки і вже мав дати її на книгарський прилавок, тим часом стрінула її нова пригода, а власне смерть г-ра. Потоцького. Книжка знову пішла до магазину і чекає „ліпших часів”.

Перекладом і редакцією збірки „Młoda Ukraina” занявся талановитий польський письменник — Володислав Оркан. На його збірку зложилися такі новелі: „Полуйка” Ів. Франка; „Самаританка”, „Зальоти жебрака” („Dziadowskie zaloty”) і „Сусід” Володимира Яроша; „Битва” О. Кобилянської; „Дух часу” Н. Кобринської; „На порозі життя” і „Шлюбна жінка” А. Крушельницького; „Дідусь” („Przed śmiercią”), „Щаслива година” і „Стріча” („Po latach wielu”) Б. Лепкого; „Море розєднало” Ів. Липи; „Самота” і „Нещаслива пригода” („Fatalny wypadek”) О. Маковей; „Ян”, „На торзі” і „Не-читальник” Л. Мартовича; „Лови” („Obława”) П. Мирного; „На нові гнізда” В. Потапенка; „Дід”, „Хіба даруймо воду” і „Карби” Черемшини-Семанюка; „Кленові листки”, „Злодій” і „Палій” В. Стефаніка та „Материн лист” А. Верховинця. Вибір Оркана можна назвати цілком щасливим. Він брав до перекладу, що впало йому в руки — без розбору. В збірці не стрічаємо творів таких видних репрезентантів нашої сучасної новелістики, як М. Коцюбинського, Винниченка, Яцкова, Модеста Левицького, Хоткевича й инш. Між письменниками, яких твори переклав Оркан, подибуємо одно нове назвисько, а то Володимира Яроша, який дав дві новелі („Самаританка” і „Зальоти жебрака”) та фрагмент із більшої повісті „Сусід”. Із праць Яроша подобається новела „Зальоти жебрака”; дві инші проби доволі слабкі. Добре був би зробив Оркан, коли б обмежився був у своїм виборі до новел, яких основа взята з життя нашого люду. Переклад Оркана гарний, але не всюди вірний; перекладчик часто послуговувався редакторським олівцем та не все щасливо. *Мих. Мочульський.*

Маріан Глушкевич. Собрание стихов. Книга вторая. Львов 1907 издание кружка русских студентов. Стор. 45.

„Истинно-галицкий русский язык” — се щось таке обридливе, що на вухо людини, знайомої з російською мовою робить вражіння пиляння пожигом по склу. Мусимо признати, що мова Глушкевича стоїть вище; видно що він більше ознайомлений з мовою, на котрій пише, але як одразу видно, що все ж таки то цілком йому чуже. Слова сплітаються трудно, мисль скована, періоди

головоломні, а иноді навіть не можна добрати ся в них смисла. Що напр. може значити хоч би така фраза:

И что-то тянет к этим долям
Влечет мой истомленной (ный) дух
Руля предѣл моим печалям
И тайной лѣк (?) на мой недуг.

Стиль віршів п. Глушкевича надзвичайно тонкий, мов би умисне вибирав поет як би то „позакрутистѣ, повихревастѣ“ сказати цілком просту якусь думку. Коли порівняти сю книжочку зі збіркою віршів якогось хоч би другорядного російського поета — ріжниця ударить в очі. Там бачите покоління, що говорили своєю мовою, чуєте легкість, свободу — тут бачите розполітизованого москвофіла, котрий правда, вивчив російську мову в десять раз ліпше Маркова, „Глѣбовицкого“ і інших борителів, але все ж почуває себе в чужім одію. Прошу вас — який російський поет напише „в снѣгѣ“ (замість „в снѣгу“), „вѣтр“ (се дозволили собі російські поети 50 літ тому назад, тепер славянських форм в російській поезії нема ніколи) „осенины“ (п. Глушевич певно думав, що як бувають „именины“, то вже можуть бути й „осенины“, а воно такого слова нема), „бѣлизна нагих тѣлес“ (в поезії „тѣлес“ не уживають, се слово йде лише в комічних формах), „очисти дух мой от навѣтов“, „на память потерянных дней“, „меж пламней“ або ще раз „пламнем“, „лѣк“, „трутньи правы“, „среди дерзки-трусовских потуг“, „в краѣ“ (зам. „в краю“), „по корзинѣ“ (корозно середнього рода), „князь пощадѣ недоступный“ — треба сказати „недоступен“, люди нашу(ей) пѣснь(и) не вняли“, „в ранѣ терном взбережденной“ і т. д. і т. д. — де ви у російського десятирядного поета знайдете стільки добра? Або, напр. таке:..

Когда доведшись Божя гнѣва
Народ от страшных кар стонал

— що се воно має бути „доведшись Божья гнѣва“? Або „безтѣнный пріют души“... Чи то має походити від „без тѣни“? Або „в пух подточенныя грезі“, — се вульгаризм „в пух“ і до „грез“ ніяким способом приточений бути не може; „приснут цѣпи“ — про зайців ще можна сказати „приснули“, а вже про „цѣпи“ — трудно. Хлопець і дівчина під водою „рибочек пасут голодных“... Помилки ґраматичної нема, але так наївно, що аж сміх забирає. Не бракує і таких порівнянь, котрі рекомендують смак поета з дуже наївної сторони напр.: „мір как дурак“. Взагалі, як би виставити сю книжку до російської літератури справжньої, не годованої разом з безрогами „на задворках“, окрім сміха автор нічого не міг би в чути. Російська мова так легка, так богата, так красна тепер, що навіть до рядових письменників ставить шалені вимоги. Ми ж бачимо, що ще своїм партійним колеґам або старим попам в Галичині автор може заїмпонувати своїм „язиком“, але в усякім разі то не російська мова. Та що ж? Се п. Глушкевича, очевидно, не відтягне від писання на псевдо-російській мові, бо його пар-

тия має дивню психологію: ліпше під москалем свині пасти, як робити на користь визволення свого народу з тьми; ліпше подавати руку всяким темним силам російським, ніж чесним своїм браттям; ліпше знати Івана Грозного як Полуботка і Тредьяковського як Шевченка. Праві послы Російської Думи просять шкіл на українській мові, бо російська школа затемнює нарід, — а люде маючи свою школу кричать — не треба нам її, дайте російську. Консервативний ворожий народови уряд касує заборони над українською мовою, а люде не маючи заборон пробі кричать: дайте нам їх. Все, що було свого в історії, літературі, життю — нічого того не знають, а учать вірші Пушкіна, Кольцова, ставять бюст Бєлінського на бюрку, хоч не читали навіть його писань. Ставте, Бог з вами, але знайте ж попереду, що діяло ся на тім клаптику землі, на яким ви виросли, знайте за що боров ся ваш нарід, знайте хто були його ліпші люде, а потім уже йдїть до чужих, котрих не знаєте і не умієте розуміти.

Але ні, того всего не треба. Треба лїзти до великого панства російського, щоб там „дали дулю, або хоч пів дулі“ — і за те будуть дякувати.

Гн. Хоткевич.

Статистико-економическій обзоръ Херсонской губерніи за 1904 годъ. Составленъ Статистическимъ Отдѣленіемъ при Херсонской Губернской Земской Управѣ. Изданіе Херсонской Губернской Земской Управы. Херсонъ, 1908, ст. 329+196.

Сей дуже старанно й чепурно виданий великий том на своїх 500 з лишком сторінках дає майже повну картину економічного життя Херсонщини. Девять головних розділів „обзору“ — територія, людність, сільське господарство, промисловість, торгівля, кредит, оплатки, натуральні повинности та земське страхування — укладені досить повно й дають у своїх підрозділах майже все, що є в сій справі цікавого. Правда, не обійшло ся й без прогалин, часом дуже прикрих. Так, у розділі V („Торгівля“) не подано жадних відомостей про експорт несільськогосподарських продуктів через порти Херсонщини — Одеський, Миколаївський, Херсонський то-що. Так саме в розділі IV („Промисловість“) не подано жадних даних про зарібну платню робітників, зайнятих у фабрично-заводській промисловості Херсонщини. В розділі III („Сільське господарство“) нема даних про бжільництво. Зазначені прогалини тим досадніші, що впорядчики „обзору“ легко могли їх усунути: про се свідчить, між иншим, той факт, що инші аналогічні пропущені рубрики, як от зарібна платня в сільському господарстві, експорт сільськогосподарських продуктів, виноробство, — заповнено.

Зазначуємо сі хиби виключно за-для того, щоб у дальшій „обзорі“ вони не повторили ся, а зовсім не для того, щоб зменшити вартість видання. Вартість його очевидна й безперечна, й ми від души витаємо добрий почин Херсонського земства на полі статистично-економічного дослідження нашого краю. Треба тільки

побажати, щоб надалі „обзори“ так не спізнювали ся, як за сим разом. Публікуючи данні за 1904 рік в 1908 році, себ-то зі спізненням на цілих 3 роки, статистичний відділ рискує власними руками до певної міри обезцінити свою працю. *М. Гехтер.*

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Д. Маркович. *Іван з Буджака.* — Шматок. Видання „Просвіта“. № 19. Київ — 1908 р. Ц. 4 коп.

Д. Маркович. *На вовчому хуторі.* Видання „Просвіти“. № 18. Київ — 1908 р. Ц. 3 коп.

М. Левицький. *Забув.* — *Щастя Пейсаха Лейдермана.* Видання „Просвіти“. № 20. Київ — 1908 р. Ц. 4 коп.

В. Корольов. *Як годувати худобу* (з 5 малюнками). Видання „Просвіти“ № 21. Київ — 1908 р. Ц. 10 коп.

Морські огні. Про маяки та про життя на їх. За В. Масалджі переказав Гр. Сьогобочний, з малюнками. Товариство „Просвіта“ у Києві, № 16. Київ, 1908 р. Ц. 5 коп.

В. Грінченко. *Про пустині.* З 10 малюнками. Товариство „Просвіта“ у Києві, № 17. Київ, 1908 р. Ц. 8 коп.

О. Мицюк. *Про піски Полтавщини та їх задовбрювання.* (З 14 малюнками і 1 картою). Видання Ю. Ю. Соколовського. Полтава, 1908 р. Ціна 15 коп.

Генріх Ібсен. *Нора або хатка ляльки.* Драма в 3-х актах. Переклада Марія Грушевська. Київ 1908 р. Ціна 20 коп.

В. Грінченко. *Пісня про Дорошенка й Сагайдачного.* Відбитка з „Записок Київського Науков. Т-ва“ кн. I. Київ, 1908 р.

Микола Залізняк. *Король та народ.* (Картина з історії Англії). Львів — 1908 р.

Є. Архипенко. *Будова вулика Дадана.* З портретом, 2 кольоровими таблицями і 29 малюнками в тексті. Видання часописи „Українське Бжільництво“ № 2. Петербург 1908 р. Ц. 10.

Українська муза, поетична антологія. Випуск 2. Київ — 1908 р. Ц. 25 коп.

П. Гоздов-Тріпольський. „*Приятелі*“. Переклад із оповідання М. Горького „Дружки“. Москва — 1908 р.

Зарниці. Сборник № 1. Петербург, 1908 р. Ц. 1 р. 50 к.

Архив юго-западной России, издаваемый комиссією для разбора древних актов, состоящей при Киевскомъ, Подольском и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть восьмая, томъ V. Акты объ украинской администраціи XVI—XVII в.в. Київ, 1907 р. Ц. 2 р.

	Сторона.
<i>Анатоль Франс</i> : Пилат, перек. Наталія Романович	108
<i>Айтон Сінклер</i> : Нетри, пер. Модест Левицький	140, 311, 548
<i>Сігурд</i> : Як Петерсон радив ся з спеціалістами, перек. Юрій Сірій	357
Староісляндські новелі: I. Духи сторожі Ісландії, II. Як король Олаф пробував своїх пасинків, III. Погана нога, IV. Історія скальдової вірші, перек. Ів Франка	533

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ.

<i>Мих. Грушевський</i> : Памяти Володимира Антоновича	20
<i>Олександр Грушевський</i> : Сучасне українське письменство в його типових представниках: Дм. Маркович, Ол. Пчілка, Б. Грін- ченко, М. Грушевський, В. Левицький, О. Маковей, О. Коби- лянська, Д. Лукіянович, Л. Мартович, А. Крушельницький, М. Ядків, Б. Лепкий	46, 216, 487
<i>Мих. Грушевський</i> : Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку: Початки нового культурного життя на Україні. Натиск з польсько-католицької сторони. Острозька академія, Брацький рух	87, 438
<i>Іван Франко</i> : Сучасні дослідження над святим писемом	119
<i>Гнат Хоткевич</i> : Літературні враження	129
<i>Іван Франко</i> : До історії „небесного огню“ в Єрусалимі	166
<i>Ром. Яросевич</i> : До споминок д-ра Івана Франка про Мик. Кова- левського	170
<i>Мих. Грушевський</i> : Пам'ятник Шевченку	209
<i>Іван Франко</i> : Нововіднайдений уривок євангелія	234
<i>Андрій Яковлев</i> : Аграрні перспективи	252
<i>Мих. Лозинський</i> : Польська народова демократія	278
<i>Іван Франко</i> : Пісні Сафони	303
<i>Гр. Шерстюк</i> : Новини нашої літератури. Нариси й оповідання П. Барвінського	350
<i>Микола Цеглинський</i> : З чужих літератур. (Нові твори д'Аннунціо і Гауптмана: La Nave і Kaiser Karls Geisel)	363
<i>Мих. Грушевський</i> : Кров	380
„ Недуга д-ра Івана Франка	405
<i>Осип Юркевич</i> : Холера 1892 року в Київщині	500
<i>Василь Панейко</i> : З сучасної літератури про етику	521
<i>Мих. Грушевський</i> : На українські теми. Українство і всесловян- ство	540

IV. ОГЛЯДИ.

<i>Ф. Матушевський</i> : З українського життя	174, 386
<i>Мих. Лозинський</i> : З австрійської України	185, 396, 575
<i>Василь Панейко</i> : За границею	584

V. БІБЛІОГРАФІЯ.

	Сторона.
Мих. Грушевський, З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905—6 р. — <i>Ів. Джиджора</i> ; Сергій Єфремов. Марко Вовчок. Літературна характеристика. — <i>В. Доманицький</i> ; Євген Мандичевський, Судьба. — <i>Гн. Хоткевич</i> ; Юр. Сірий. Про світ божий (Бесіди по природознавству). — <i>Гр. Шерстюк</i> ; Календарь „Просвіти“ на 1908 р у Києві. — <i>В. Ко-ий</i> ; А. И. Ярошевич. Очерки экономической жизни юго-западного края. Вып. I. Къ освѣщенію хуторного вопроса. <i>М. Гехтер</i>	195—207
Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, наукова часопись під ред. проф. М. Грушевського т. LXXXI, 1908, кн. I. — <i>Іван Джиджора</i> ; Сидір Твердохліб. В свіданні плеса. Молода муза 8. — <i>Мих. Мочульський</i> ; Лесь Медобірський. Вітер віє. — <i>Гн. Хоткевич</i> ; Моріс Метерлінк. В середині (Intérieur). перек. Е. Тимченко. — <i>І. Оуєнко</i> ; Б. Грінченко. Про книги. Як їх вигадано друкувати — <i>Гр. Сьолобочний</i> ; Полтавській земській календарь на 1908 годъ. — <i>М. Гехтер</i>	407—414
Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись під ред. проф. Грушевського Рік XVII, т. LXXXII, 1908, кн — <i>М. З.</i> ; Т. С. Суліма. Дячиха. Комедія на 4 дії. — <i>Гр. Шерстюк</i> ; Т. Т. Єж. Вдосвіта. Повість у 3 частинах — <i>Гр. Сьолобочний</i> ; Антін Чехов. Жарти. — <i>Гр. Трейман</i> ; Młoda Ukraina. Wybór nowel. Zebrał i tłómaczył Władysław Orkan. — <i>Мих. Мочульський</i> ; Марія Глушкевич. Собрание стихов — <i>Гн. Хоткевич</i> ; Статистико-экономическій обзоръ Херсонской губерніи за 1904 годъ. — <i>М. Гехтер</i>	597—604
Книжки надіслані до редакції	207—8, 415—6, 604
Від редакції	605
Оголошення — на окладці.	
Проспекти IV—VII книжок — на окладці.	